

E. B l e s e,

Latvijas universitātes profesors

LATVIEŠU VALODAS PROPAIDEUTISKAIS KURSS

L.Ū.Filologijas un filozofijas fakultātes studentu biedrības uzdevumā pēc noklausīto lekciju piezīmēm

s a s t ā d ī j u š i

filologijas studenti: V.Alberte,
Ed.Zirnītis un Ed.Putniņš.

1933.g.

L.Ū.Stud.pad.grāmatnīcas
izdevums.

Norādāmie vietnieku vārdi.....	70
Piederuma vietnieku vārdi.....	72
Darbības vārds.....	72
Pirmatnīgie darbības vārdi.....	73
Atvasinātie darbības vārdi.....	73
Darbības kārtas.....	74
Darbības veids.....	74
Izteiksmes.....	75
Laiki.....	75
Personas.....	76
Skaitļi.....	76
Darbības vārdu celmi.....	76
Darbības vārdu locīšana.....	78
Nekārtnie darbības vārdi.....	81
Vēlamā izteiksme.....	81
Vajadzības izteiksme.....	82
Supīns.....	82
Neoteicamā izteiksme.....	83
Divdabji.....	83
Darbības vārdu lokāmās šķiras.....	84
Piezīmes par lokāmām šķirām.....	85
Apstākļu vārdi.....	86
Partikulas.....	88
Prēpozīcijas.....	89
Saikļi.....	91
Sajutuma skaņas.....	91
<u>Sintakse</u>	92
Nōrinātīvs un vokātīvs.....	92
Ģenitīvs.....	92
Datīvs.....	93
Akūzātīvs.....	93
Instrūmentālis.....	94
Lokātīvs.....	94
Teikuma dēfīnīcija.....	95
Teikumu iedalījums.....	96
Vienlocekļu teikumi.....	97
Litērātūra.....	99
Kļūdu saraksts.....	100

Latviešu valoda pieder pie plašās indoeiropiešu valodu saimes, pie kuras pieder vēl šādas valodas un valodu saimes: 1) indiešu, kam pieslēgtas 2) ziemeļāriešu, 3) irāņu, 4) tocharu, 5) hetītu, 6) armēņu, 7) trākiešu un illīriešu, resp. albāņu, 8) grieķu, 9) itaļu kopā ar romāņu valodām, 10) ķeltu, 11) germāņu, 12) slavu, 13) baltu.

Baltu valodu saimē ietilpst latviešu, leišu un prūšu (arī jātvingu, galindu, sudavu un līdz 16.g.s. minēto kuršu) valoda. Vecākā no baltu valodām ir prūšu valoda, bet prūši jau agri pārvācojušies un 17.g.s. otrā pusē prūšu valodu vairs nerunā. Uzglabājušies vēl trīs prūšu valodas pieminekļi. Visvecākais ir Elbingas vārdnīca, kas pazīstama norakstā, kura izcelšanās laiks meklējams 14.g.s. beigās vai 15.g.s. sākumā. Iespējams, ka viņas oriģinālokraksts sastādīts jau 13.g.s. beigās vai 14.g.s. sākumā. Tajā pavisam 802 vārdi. Sīmaņa Grunava vārdnīca ir otrs prūšu valodas piemineklis pēc sava vecuma. Tā (100 vārdu) ietilpināta Sīmaņa Grunava 16.g.s. sākumā sastādītā prūšu chronikā, kurā uzņemta arī kāda tēvareize, kas vēlāk izrādījusies par latviešu. Lai gan vārdnīca uzrakstīta ļoti kļūdaini, tomēr prūšu valodas pētīšanā tai ir sava, kaut neliela vērtība, jo tajā atrodami daži tādi vārdi, kas nav sastopami nevienā prūšu valodas pieminekļī.

Trešais prūšu valodas piemineklis ir trīs Lutera katķismi. Pirmais no tiem izdots 1545.g. stipri kļūdainā valodā. Pārlabots šī katķisma izdevums iznācis tai pašā 1545.g. Trešais katķisms ir Pobetes mācītāja Abela Villa pārtulkotais 1561.g. iznākušais Lutera Enchiridions („Enchiridion - Der kleine Katechismus Doctor Martin Luthers Teutsch und Preussisch. Gedruckt zu Königsberg in Preussen durch Johann Daubman”).

Otra baltu valoda ir leišu valoda, kas sadalās daudzās izloksnēs un izlokšņu grupās. Šīs izlokšņu grupas var sadalīt divos dialektos - augstaišu (augšzemnieku) un žemaišu (lejzemnieku) dialektā. Augstaišu dialekts Lietavas austrumu un dienvidu daļā, žemaišu - ziemeļu un rietumu daļā.

Latviešu valoda ir trešā baltu valoda. To runā visā Latvijā, bet arī pāri Latvijas robežām: Lauru kolonijā (Igaunijā), gar Latgales dienvidaustrumu robežu - Krievijas pierobežas apgabalos, Kurzemes un Zemgales Leišmalē, ap Kleipēdu un Kuršu kāpās, latviešu kolonijās Āzijā kā arī Ziemeļ- un Dienvidu Amerikā.

Vai latvieši ir ienācēji tagadējā Latvijā, un kad viņi būtu ienākuši - par šiem jautājumiem zinātnieki ir dažādās domās. Leišu zinātnieka prof. Būgas uzskats: latviešu ciltis ienākušas tagadējā Latvijā ap 6.g. s. pēc Kr. Prof. Būga pamatojas uz vietu vārdiem. Baltkrievijā uz ziemeļiem no Pripetas upes esot vietu vārdi, kas uzskatāmi par baltu vārdiem. Latviešu un leišu ciltis no turienes esot izspiestas ap 5.g.s. pēc Kr. un virzīdamās uz ziemeļiem ienākušas Latvijā un Lietuvā. Prūši turpretī jau kādā 5., vai visvēlākais kādā 4.g.s. pr.Kr. nometušies Prūsijā. Prūšiem ir cieši sakari ar kuršiem, un tādēļ rodas jautājums, vai vēlākā latviešu cilts - kurši tiešām būtu ienākuši Latvijā tikai 6.g.s. pēc Kr. Arheologi domā, ka viņi te ienākuši agrāk, jo kuršu kultūra visai līdzīga seno prūšu kultūrai. Tacits stāsta par aistiem, kas dzīvojuši gar Baltijas jūru līdz tagadējai Liepājai. Aisti gan laikam bijuši prūši un kurši. Tā tad kurši būtu ieņēmuši apgabalu uz dienvidiem no tagadējās Liepājas jau 1.g.s. pēc Kr.

Priekš baltu cilšu ienākšanas tagadējās Latvijas apgabalos - uz ziemeļiem no Daugavas - te dzīvojušas somu ciltis, laikam tagadējo igauņu senči. Livonijas laikā šā apgabala ziemeļrietumos ir dzīvojuši lībieši, kas līdzīgi igauņiem arī pieder pie somu un ugru valodu saimes. Šā laika chronikas izšķir tagadējā Vidzemē: 1) Daugavmalas lībiešus (Livones circa Dunam habitantes jeb Livones Veinalenses - Daugava lībiešu valodā - Vēna, ig. Veinajōgi) no Daugavas grīvas līdz Aizkrauklei, 2) Turaidas lībiešus (Livones Thoreidenses) no Turaidas rietumiem līdz jūrmalai, 3) Metsepoles (līb. mōtsā „mežs” un puol „apgabals”, tā tad - mežains jeb meža apgabals) lībiešus uz ziemeļiem un ziemeļrietumiem no

Turaidas, 4) Idumejas lībiešus uz rītiem no Metsepoles un ziemeļrītiem no Turaidas. Lībieši 13.g.s. dzīvojuši gan arī Ziemeļrietumu Kurzemē. Ka lībieši dzīvojuši kādreiz arī tagadējā Zemgalē, liecina šādi vietu nosaukumi, kā: Līvberze, Jelgava (tas ir lībiešu vārds un nozīmē "pilsēta") un arī lībiski māju un upju vārdi: Kive (kivi - akmens), Luzikas (karote), Jumalas (dievs). Ticamāki, ka šie vietu nosaukumi ir vēlāki, un ka nāk no lībiešiem, kas tur dzīvojuši atsevišķās nometnēs, ne kompaktā masā. Tagad lībieši gandrīz pilnīgi sakusuši ar latviešiem.

Sakari ar krieviem baltu ciltīm bijuši jau no ļoti seniem laikiem. Prof. Būga saka, ka baltu ciltīm 6.g.s. ienākot tagadējā Latvijā, tām austrumos, lauždamies tagadējā Latgalē, sekojuši arī krievi. Krievu vārds cēlies sakarā ar kriviču cilti, kas dzīvojuši apmēram tur, kur tagad baltkrievi - gar Daugavu uz dienvidiem un austrumiem. Vārds "kriviči" cēlies no vārda, kas skanējis savā saknē *kriv- no *kreiv- caur *krēv-. Latviski *krēv- > kriev-.

Latviešu ciltis bijušas latgaļi, sēļi, zemgaļi, kurši. Latgaļus Indriķis chronikā sauc par Lethi, Lethigalli, Latgaļu apdzīvotā apgabala robežlīnija rietumos 13.g.s. bijusi no Burtnieku ezera uz ziemeļiem līdz Igaunijas robežai, uz dienvidiem - līdz Daugavai pie Aizkraukles. Ziemeļos, austrumos un dienvidos viņu robežas sakrīt ar tagadējās Latgales robežām. Pie latgaļiem piederējuši arī jumerieši, kas dzīvojuši uz dienvidaustrumiem no Burtnieku ezera un tālavieši - dienvidos jumeriešiem.

Sēļi 13.g.s. dzīvojuši uz dienvidiem un rietumiem no Daugavas tagadējā Augšzemgalē, resp. agrākajā Augškurzemē. Par sēļiem ziņas diezgan nepilnīgas. No viņu valodas uzglabājušies tikai nedaudz vietu vārdu. Valodnieki domā, ka starp sēļu un zemgaļiešu valodu izšķirība bijusi visai maza. Arī sēļu valodā k > c, g > dz i, e, ie priekšā. Pārveidojušies arī patskaņu tautosilabiski savienojumi ar nāseni: an > uo, en > ie, in > ī, un > ū (lai gan dažos gadījumos tie itkā palikuši).

Zemgaļi mituši Lielupes baseinā. Svarīgākais Zemgales apgabals bijis Upmales novads (Upemolle, Opemelle, Opēmele). Prof. J. Endzelīns zemgaļu vārdu ved sakarā ar ziemu, nevis ar zemu vai zemi. Zemgaļi - ziemeļu novada iedzīvotāji. Zemgaļu vārds sastopams jau 870.g. dokumentos "Annales Ryenses", "Semigaliam". Krievu chronikās 11.g.s. - "Земля-Зона" un "Земля" (u resp. i atbilst ie). Skandināvieši runā par Seimgala, Soeimgala, Simkala. Raksturīgs Nedervalles uzraksts no 1040. gada, kurā kāda kundze Sigrīda (Sirida) likusi savam vīram Svenam (Svenam), kas braucis uz Zemgali gar Kolkas ragu:

han oft siglt
til Soeimgala
dyrum knarri
um Domisnaes (oes).

(Viņš ir bieži zēģelējis
uz Zemgali
dārgā laivā
gar Kolkas ragu.)

Pazīstama arī vēl Ingvara teika, kurā arī minēts Zemgales vārds: þiod... er Seimgaler heita (tauta, kas saucas par zemgaļiem).

Domā, ka skandināviešu seim- izveidojies ar kuršu starpniecību un atbilst latviešu, resp. zemgaļu ziem-. Vietu nosaukumu zaimji sastopam tagadējā Grobiņas apriņķī, bet zaimji un zaimieši arī tieši Zemgalē. Latviešu val. ke > ce, ge > dze. Liekas, ka tas noticis jau zemgaļu valodā. Senos rakstos uzglabājies vārds "zetzedua" - dziedziņa (neapstrādāta zeme). Auce (kādreiz te bijis "k").

dj > ž Mežuotne, vācu: Mesoten.

in > ī piem. lei. Mintauja, vācu: Mitau, kas ir vecāks nosaukums par vārdu "Jelgava", kurš aizgūts no lībiešu valodas.

an > uo piem. Sluoka.

Zemgaļiem ir bijis piedēklis "-uve". Iecavu veci ļaudis sauc par Iecuvi, Vircavu par Vircuvi; vēl ir Audruve.

Arī piedēklis „-eve” zemgaļiem īpatnējs, piem. Sesava - tautā: Se-seve.

Tāpat zemgaļiešiem īpatnējs tā saucamais svarabhakti patskanis savienojumā ar „r”, piem. Terevetene (kāda 13.g.s. dokumentā), zirgs - zemgaļiešu izloksnēs - zirags.

Jelgavnieki „ne” vietā saka „ni” kā laikam runājuši sēļi un zemgaļi. Dažos vārdos, piem. gīmis, gelzis, ķēve „k” un „g” nav pārvērties par „dz”. Šie vārdi ir atliekas no kādas senas baltu izloksnes (ne zemgaļu). Rietumos zemgaļiem ir dzīvojuši kurši. Zemgaļi ir virzījušies uz kuršu novadiem - sevišķi dienvidu daļā. Rucavā vēl jaušama zemgaļiešu izloksne. Prof. J. Endzelīns saka, ka arī Kuršu kāpu iedzīvotāji esot zemgaļu atliekas. Viņi paši gan saucas par kurseniekiem. Tā tad viņi būtu pārkursojušies. Zemgaļiski refleksi viņu runā atrodami, piem. svarabhakti patskanis: berezs (bērzs).

Kurši 13.g.s. ieņēmuši plašu apgabalu sākot no Klaipēdas - uzglabājies vietu vārds „Pilsaten” - (daži domā, ka kuršu apgabali bijuši jau sākot ar Karaļaučiem, kurū apkārtnē ir vietu vārdi „Altkuren”, „Neukuren”) un stiepjās gar jūrmalu ziemeļaustrumu virzienā ietverot Palangu, daļu tagadējās Zemaitijas sniedzoties apmēram līdz Rengei, no kurienes austrumu robeža tālāk Zvārde, Sloka. Kuršiem ziemeļos dzīvoja lībieši. Kuršu apgabalu no Slokas uz rietumiem, kas ietvēra arī Abavas baseinu (galvenā kārtā uz ziemeļiem no Abavas) sauca - Vredecuronia. Šim vārdam divi izskaidrojumi: 1) „Vrede” cēlies no vārda „Miede”. Tā tad šī būtu miermīlīgā Kuronija, kas viegli padevisies vāciešiem; 2) šis nosaukums cēlies no Briedes upes (br > vr).

Kuršus piemin vēl 15. un 16.g.s. Kāds ceļotājs bruninieks Lannoy 1413.g. raksta, ka viņš braucis cauri kuršu, zemgaļu un lībiešu novadiem uz Rīgu. Kurši dzīvojuši ap Grobiņu, Kuldīgu, lībieši - ap Kandavu jaukti ar kuršiem. Kuršus viņš raksturo kā īpatnēju tautu. 16.g.s. Alberts Krancs (miris 1517.g.) aizrāda, ka Baltijā dzīvojot vairākas tautas. Viņš raksta: „Nunc Livones, Estones, Letti, Curoni nihil habent in lingua commune. Illae enim quattuor Livoniam tenent linguae per rura”. Tā tad vēl 16.g.s. sākumā kuršu valoda uzskatīta par patstāvīgu. Rusovs 1577.g. saka, ka kuršu tauta runājot kursiski un lībiski. Vēl 1600.g. Kurzemes chronists Brandāss raksta, ka kuršu valoda esot līdzīga latviešu valodai. Pēc 17.g.s. kuršus vairs nemin.

Kurši esot bijuši energiski jūrnieki. Viņi piekopojuši jūrniecību ļoti rosīgi vēl 16.g.s. Kurši esot braukuši pat uz Lūbeku. Ir ienesis domāt, ka viņi pārbraukuši arī Rīgas jūras līci un apmetušies Vidzemes jūrmalā. Vidzemes rietumizloksnēs (Skultē, Vidrižos, Pabažos) sastopamas kuršu izloksnes pēdas. Kurzemē izrunā vārdus „iet”, „ņemt” ar stiepto intonāciju (iēt, ņemt), Vidzemē ar laužto (iēt, ņemt), bet Rietum-Vidzemē lieto šais vārdos stiepto intonāciju. Tāpat tē sastopams mīkstinātais r, arī Kurzemes izloksņu pazīme. Piedēkli „-nieki” (kāda apgabala iedzīvotāju nosaukuma atvasināšanai) lieto Kurzemē, pa daļai arī Zemgalē, bet Latgalē un Vidzemē lieto „-ieši”. Rietum-Vidzemē ir vidrižnieki, pabažnieki, ropalņieki. Teikt „vidrižieši” nevarēja divu šņācepu dēļ, būtu bijis jāsaka vidrižieši, tāpat kā Lugaži - lugazieši. Par tautas dziesmu „Pūt vējiņi” prof. J. Endzelīns saka, ka šai dziesmā minētais brauciens nav saistams ar Daugavu (jo Daugava ir šaura), bet gan jūru. Kurši braukuši no Vidzemes uz Kurzemi sievas ņemt. Indriķis savā chronikā min Vidzemē Cursicule (kuršu ciems).

Jautājums par kuršiem tagad tiek uzskatīts par izšķirtu. Agrāk par viņiem pastāvēja dažādas domas. Bilenšteins un daži somu pētnieki domāja, ka kurši bijuši lībieši jeb kāda cita somu cilts. Vatsons jau teica, ka kurši esot latvieši. Citi identificē kuršus ar zemgaļiem.

Prof. J. Endzelīns no 1912.g. ievēdis uzskatu, ka kurši bijuši latviešu cilts, kas sevišķi atšķirušies valodas īpatnībām. Šo uzskatu tagad pieņēmuši visi baltologi. Par kuršiem ziņas ir atrodamas jau no I.g.s. pēc Kr. Arhailogiski pētījumi rāda, ka šai laikā ap Liepāju bijusi īpatnēja baltu cilts kultūra (ne prūšu). 6.g.s. kuršu kultūrā parādās

zemgaļu iespaids. Domājams, ka zemgaļi ietekmējuši arī kuršu valodu. Par kuršiem sniedz ziņas chronisti. Tā Rimberts savā Sv. Anskara biogrāfijā (Sv. Anskars darbojies 9.g.s.) stāsta, ka zviedri braukuši uz Kurzemi. Kurši bijuši atkarīgi no dāņiem: maksājuši tiem meslus. Šis pats chronists Rimberts vēsta, ka zviedri 9.g.s. uzbrukuši jūrmalas pilsētai Zēburgai (Jūrpilij), tad devušies tālāk uz Apuli (tā vēl tagad ir Lietavā netālu no Skodas). Kurzemē tā tad toreiz mituši kurši, kurus agrāk sauca arī kūri - Curones, Cori. 10.g.s. Egils Skallagrimesons un citi braukuši vikingos uz Kuršu zemi. Vācu valodā vēlāk (16.g.s.) raksta par Kuren, Churen, Kauren. No šejienes latviešu valodā agrāk bija ieviesies nosaukums „kūri”, bet tautas dziesmās nav minēti kūri, bet gan kursu meitas, kuršu meitas, Kuorsa. Nestora chronikā minēts vārds „kopob”. Sākumā ir bijis vārds „kurss” (kursu meitas), vēlāk „kursis” (kuršu meitas), ko lieto arī tagad. Ir arī variācijas: kursiši, kursaiši, kurseiši. Vārds „kūri” cēlies lībiešu mutē. Sakne: kurs-, kuršu zeme - Kurzeme. Lībiski: kurha maa, kura maa. Vācieši vispirms iepazīnās ar lībiešiem un pārņēma no tiem arī kūru vārdu.

Kuršu valodā „n” līdzskapu priekšā uzglabājies: Venta, Danga (stūris, bedre, dūkste), Vanga (pārveidots „Alšvanga”, resp. Alsunga), Dingas kalni, lenkt (liekt), lunkans, sklandas, iegansts (iebildums). Veci ļaudis saka: Kuldinga (Kuldīga). Kurša uzglabājies tāds vecs savienojums kā „nz”, kas nav sastopams pat leišu valodā, vārdā „Venzava”. Tomēr vairumā vārdu arī kuršu in > ī, an > uo, en > ie, un > ū.

Kuršiem latviešu „ie” vietā ir „ei”, piem. sērdeinīte, deina, piedēklis: „-eitis”. Prof. J. Endzelīns saka, ka ie > [ī] > ei (vidējā pakāpe nav uzglabājusies). Diftongs „ei” sastopams arī senprūšu valodā, piem. deinan (akk.) „dienu”, kādēļ tam vajadzētu būt vecam.

Arī kuršu valodā tāpat kā zemgaļiem savienojums: ge > dze, ke > ce, bet tj > ķ, dj > g (rakstu valodā tj > š, dj > ž).

Ir daži īpatnēji vārdi, piem. dvicele (divriči), pr.v. kelan (rati), kr. *КОЛО* (ritenis). Senos dokumentos vēl vārds „sentatce”. Indriķis savā chronikā minējis vārdu „satekla” (satece, kur upes satek); „sen-” rada latviešu formai „suo-”, pr. „sen-”.

Tautā sastopams vārds „katene”; tā tad nom. kādreiz bijis ⁺katī, gen. ⁺katja > kaķa. Ģenitīva mīkstinājums pārgājis uz nominatīvu. Rietum-Kurzemē daudz vietu vārdu ar galotnēm „-aiķi”, „-iķi”, piem. Tadaīķi, Apriķi, Jāmaiķi. Vācieši 13.g.s. dokumentos rakstījuši: Tadayten, Apriten, Jameiten.

Ir māju vārds „Plugi”; jādodomā, ka sakne te bijusi: „plud-”. Neskaidriības ir ar vārdu „skaugis”. Prof. Būga domāja, ka skaugis < ⁺skaudis, bet prof. J. Endzelīns saka, ka šis vārds atiet atpakaļ uz leišu: skaugus „skaudīgs”, skaugē „skaudība”. Iespējams, ka saknei ar „d” paralēli bijusi sakne ar „g”.

13.g.s. starp zemgaļu, kuršu un latgaļu valodu bijusi jūtama atšķirība. Šaprašanās tomēr bijusi iespējama. Latviešu valoda ir zemgaļu, kuršu un latgaļu valodu sakusums. Par sēļu valodas ietekmi ziņu trūkst. Latgaļi jeb latvieši virzījušies uz rietumiem un nometušies zemgaļu apgabalos. Ka latvieši bijuši ienācēji, liecina māju vārdi: „Latvieši”, „Latves ciems”. 16.g.s. izbeigusies cilšu klejošana un asimilēšanās. Augšzemieku dialekts runāts tad tais pašos apgabalos, kur tagad; tāpat vidus un tāmieku dialekts.

16.g.s. izveidojās latviešu rakstu valoda. Rīgas pilsētā bija izveidojusies īpatnēja „Rīgas valoda”. Rīgā ļaudis bija saplūduši no dažādiem apvidiem un te bija radies itkā izlokšņu sakusums. Ir iemesls domāt, ka Rīgas valodai bijusi arī sava ietekme uz vēlāko latviešu rakstu valodu, resp. uz valodu, ko sastopam pirmajos luterāņu pieminekļos. Pieminekļu no tiešās Rīgas valodas uzglabājušies maz. Rakstu valodā ietekmēta arī no tām izlokšnēm, kurām starpā dzīvoja katķisma un citu pieminekļu sarakstītāji, resp. tulkotāji. Galvenais latviešu rakstu valodas pamats ir izlokšne, kas runāta Latvijas vidienē ap Jelgavu.

Latviešu valodas dialekti.

Latviešu valodas dialekti ir trīs:

- 1) tāmnieku,
- 2) augšzemnieku un
- 3) vidus dialekts.

Tāmnieku dialekts aptver Kurzemes ziemeļrietumu apgabalu. Jo vairāk uz ziemeļrietumiem, jo tāmiskās īpatnības spilgtākas. Tāmnieku dialektu runā arī daži Vidzemes ziemeļrietumu apgabali (Bīriņi, Pabaži, Skulte) apmēram līdz Limbažiem.

Tāmnieku dialekts radies seno kuršu un lībiešu valodām sakūstot. Tas atšķiras no pārējiem dialektiem gan fonētiski, gan morfoloģiski. Šī dialekta galvenās īpatnības:

1) Ir tikai divi intonācijas: lauztā un stieptā (krītošā intonācija sakususi ar lauzto).

2) Galu zilbē īsie patskaņi tiek atmesīti un gaŗos saīsina: siev', māt'. Lok. majē, rokē.

3) Ja saknes beigās priekš galotnes ir balsīgs līdzskanis, tad iepriekšējās zilbes patskanis pagarinās (galotne atkrīt): kaza > kâz; laba > lâb.

4) Ja saknes beigās priekš galotnes ir nebalsīgs līdzskanis, tas pagarinās (galotne atkrīt): lapa > lapp; rasa > rass. (Te lībiskais iespaids, jo arī somu valodā sastopami pagarināti līdzskaņi).

5) au > ou: lauks > louks (a > o arī heterosilabiska v priekšā: tovam, sovam; tavam, savam).

6) ê ≥ eî: spēcīgs > spēicīgs, pēc > peic. (Dažreiz arī a > aĩ: parīt > paĩrīt). Tā ir kursiska parādība.

7) ur > uor: kurmis > kuormis; ir > ier: sirms > sierms.

8) Tautosilabisks aĩ > aĩr: darbs > dârbs; er > êr: seĩde > sêĩde.

9) Neizšķir kārtas (tāpat kā somu valodā) un personas. Dominējošā ir vīriešu kārtā. Visbiežāk lieto 3. personu.

10) Lieto savienojumu: ar Annas, ar zēna („ar” kopā ar gen. ne akk. kā rakstu valodā).

11) Datīva „tev”, „sev” vietā tāmnieki saka: tou, sou.

Ir sastopamas (gan diezgan reti) formas: gâla (galva), cilēks (cilvēks).

Viena no vislabāk izpētītām tāmnieku izloksnēm ir Dundagas izloksne.

Augšzemnieku dialektā manāms slaviskais (vairāk krievu, poļu mazāk), pa daļai arī leišu iespaids. Šo dialektu runā uz austrumiem no Bauskas un Jaunjelgavas, Austrum-Vidzemē, visā Latgalē. Jau 16.g.s. beigās augšzemnieku dialekts pastāvējis apm. savā tagadējā veidā, kā tas redzams no kāda 1599.g. dokumenta (poļu revīzijas apraksta).

Augšzemnieku dialekta īpatnības:

1) Stieptā intonācija pārgājusi krītošā. Tā tad ir tikai krītošā un lauztā intonācija - Latgalē, (krītošās intonācijas pārsvars - slavu ietekme) vai arī krītošā un kāpjošā (= stieptā) intonācija - sēļu apgabalos.

2) Rakstu valodas e (platais „e”) > a: veĶs > vacs;

ē (platais „ē”) > ā: tēĶs > tāĶs.

3) Šaurais „e” palicis izņemot vārda beigas, kur dažreiz e > a. Tā tad šaurais e > e, a.

4) ē (šaurais „ē”) > ē (plato „ē”): mēs > mēs.

5) a > o: galva > golva. Te slavu ietekme. (la. ass > kr. ocb).

6) ā > ō, oa, uo: brālis > brōlis, broalis, bruolis. Šī savādība radusies vēlāk iepriekš minētās parādības ietekmē. Pa daļai te arī leišu iespaids.

7) i > e: bija > beja, bet ja pēc „i” nākošā zilbē ir vai kādreiz bijis velārs patskanis, i > y: vylks (bet vilki), pyrmais. „y” ir slaviska skaņa.

8) ī > ei: vīrs > veirs, mīksts > meiksts.

9) ū > iu, ou, eu: cūka > ciuka, couka, ceuka.

10) ie > ī: pieci > pīci.

11) uo > ū: govs > gūvs.

12) Retāk ai > oi, ei > ai, au > ou.

13) iř > ier: siřms > sierms; uř > uor: kuřmis > kuormis. Ja „ir” un „ur” rakstu valodā kādā vārdā ir ar laužto intonāciju, tad šis vārds arī šai dialektā tiek izrunāts ar laužto intonāciju.

14) Izplatīta iepriekšējā patskaņa pielāgošanās sekojošam, tā saucamā patskaņu asimilācija. Tas sevišķi novērojams sēļu izloksnēs. Rakstu valodas a + i nākošā zilbē > ā: galds (golts), bet „gāldiņš”. Rakstu valodas uo + i nākošā zilbē > uoe: ruociņa > ruoeciņa. Rakstu valodas u + i nākošā zilbē > uⁱ: upīte > uⁱpīte.

15) Novērojams lielā mērā līdzskaņu mīkstinājums. Savienojumos de, te, di, ti, le, li, ne, ni līdzskaņi tiek palatalizēti, bet savienojumos la, lo izrunā velāro „l”. Savienojumos al, ol izrunā dažreiz ļoti velāri, piem. galva - gouva. (Slavi mēdz „l” izrunāt ļoti velāri, piem. serbi saka „Beograd” Belgrades vietā).

16) šķ > šk: pušķot > puškot; žģ > žg: režģit > režgīt.

17) ķē > čē: ķēve > čēve (ar platu „e” abās zilbēs). Retāk gē, gē, gī > džē, džei, piem. džēims (=gīmis), zuodža (=zāga) - Lubānā.

18) Rakstu valodas pamazināmā galotne -iņš, šai dialektā -eņš.

19) Rakstu valodas gen. galotne -as > ys: tīsys veirs. Prof. Endzeļins saka, ka šī galotne esot analogiska prūšu valodas galotnei -is no -as, piem. wilkis, vec. +vilkas. Iespējama te arī slavu ietekme.

20) i - celmu lokatīvā galotne -ie pl. -ies: sirdī > sirdie pl. sirdīs > sirdies.

21) u - celmu lokatīvā galotne -uo: alū > aluo.

22) Lieto vietnieku vārdus „tis”, „jis”. „Jis” ir veca latviešu valodas forma. „Tis” cēlies šis, jis, tas formām saplūstot; tā > tē, ty tyj.

23) Darbības vārdos iesprauž -sa-, kas cēlies no -si-: piemēram, sasatika. (Literāriskai formai vajadzētu būt „sasitika”, bet saka: „saticās”, izloksnēs arī „sastikās”. Vārds „sastapās” < sasitapa.)

24) Ir uzglabājušies preteriālie ē - celmi: literatūras valodas preterīts cēlu (ar šauro „ē”) šai dialektā: cēļu (ar plato „ē”); cēla = cēle.

Augšzemnieku dialektā ļoti daudz aizgūtu vārdu. Šis dialekts bija izveidojies jau 16.g.s., kad vēl nemaz nebija jēdziena - latgalieši. Līdz pat 18.g.s. augšzemniekiem domātos rakstus sastādīja literatūras valodā ievērojot tikai dažus īpatnējus vārdus. 18.g.s., kad katoļu garīdznieki gribēja nostiprināt savu iespaidu Latgalē, viņi sarakstīja grāmatas tieši latgaliešu izloksnē. Ļoti daudz latgaliešu formu ir jaunākas

nekā literātūras valodas formas: Jānis > Joanis, Jōns. Māra > Mōra. Arī vietu vārdi Latgalē 16.g.s. vairāk līdzinājušies literātūras valodas formām nekā vēlāk.

Vidusdialektā runā no Maz-Salaces un Ērgemes uz dienvidiem pār Valmieru, Cēsīm, Dobeli, Jelgavu līdz leišu robežai. Uz šī dialekta dibināta latviešu rakstu valoda. Jelgavas un Dobeles izloksnes ir vistuvāk rakstu valodai.

Svešās ietekmes latviešu valodas vidus dialektā.

Svešās valodas, kas ietekmējušas vidus dialektu, ir: 1) lībiešu, 2) vācu, 3) krievu.

Visvecākā latviešu valodā ir lībiešu ietekme. Skaidri nav zinams no kuŗa laika lībieši mituši Latvijā un kad latvieši ar viņiem nākuši sakaros, bet 8.g.s. noteikti lībieši jau te ir bijuši. Visvairāk lībieši ir dzīvojuši tagadējās Latvijas rietumos gar jūrmalu un nodarbojušies ar zvejniecību. Viņi dzīvojuši arī zemes iekšienē nodarbodamies ar lauksaimniecību, bet no turienes viņus izspieduši latvieši. No lībiešu valodas aizgūtie vārdi pa lielākai daļai attiecas uz zvejniecību, jūrniecību: andrus (kuga priekšgals), buojā iet (iet dibenā) - līb. buoj (dibens), liedags (jūras krasts), paisums, selga (jūras augstums), - somu val. salke (kalnājs), reņģe, ķīsis, lucis, ķīda, kangas (tīklu aužamā ierīce - stelles), juoma (šaura jūras daļa - līcis) - līb. juoms. Iespējams, ka pēdējais ir latviešu vārds un cēlies no "jemt", tāpat kā "nuoma" no "nemt". Jāizšķir vārdi "luoms" un "luoma", no kuŗiem pirmais ir lībiešu vārds, bet otrs atvasināts no latviešu vārda "lemt".

Lībiešus vācieši kristīja pirmos. Baznīcas ceremonijas viņi nosauca lībiešu vārdos, kuŗus pārņēmuši arī latvieši: laulāt (līb. laul "dziesma", - tā tad "sadziedāt"), kāzas (precības, vedības). Arī darbības vārdi "pestīt", "zaimuot", "pulguot" no lībiešiem aizgūti.

Vārdi, kas attiecas uz dažādām sadzīves nozarēm: Jelgava (jāēlgav - pilsēta), kamara (cūkas āda), kangari (nelieli kalni), karaša, ķeksis, ķeza, kutēt, kukainis, launags (apzīmē arī pusnakti), maksa, puika, puķe, suga, sulainis (līb. sulane, kr. *По)свлан*), zustrenes, rija, tērauds (somu: roud - "dzelzs", ig. raud), urga (maza upīte), tilka (lāsteka), vesers, vajaga, jautājamā partikula "vai" (Glūks lietojis šē "arig").

Daži domā, ka lībiešu ietekme latviešu valodā izpaužoties arī akcenta ziņā. Latviešu valodā akcents atrodas uz pirmās zilbes. Tāpat tas arī somu valodā, bet leišu un prūšu valodā ir brīvais akcents. Tomēr iespējama te arī slavu ietekme. Slavu valodās vārdu artikulācijā viss spars ir uz pirmās zilbes. Tāmieku dialektā, kas visvairāk atrodas lībiešu valodas ietekmē, samērā vairāk vārdu, kam uzsvars uz otras zilbes.

Latviešu valodas frazeoloģijā atrodami daži lībiešu izteicieni: mirdams mirt (Indriķa chronikā), vilkt cimdsus rokās. Noteikti zināms te tomēr diezgan maz.

Krievu ietekme latviešu valodā var jau būt bijusi sākot ar 8. un 9. g.s. 11.g.s. krievu chronikās (Nestora chronikā) min: *Къреб, Копеб, Лѣмъгала, Русь, Зумерала*. Sakari ar krieviem latviešiem ir bijuši divos virzienos: 1) dienvidaustrumu daļā ar Polocku un Smoļensku; šē dzīvojuši baltkrievi - kriviči, no kurienes radies krieva vārds. 2) Tālavas un Jumaras apgabalos ar Pliskavu. Pliskavas un Polockas krievu izloksnes ir dažādas. Te jūk "ж" un "з", "ч" un "ц", "ш" un "щ" skaņas.

Arī latviešu aizgūtos vārdos nomanāmas šīs abas izloksnes.

Pirmie kristīgās ticības izplatītāji latviešos būs gan, laikam, bijuši skandināvieši: mūks skand. munk. Šis vārds aizgūts tad, kad latviešiem savienojums "un" vēl nav bijis pārvērties par "ū", tā tad 10. vai 11.g.s.

Krievu iespaids kristīgās ticības izplatīšanā tomēr bijis lielāks.

Par to liecina daudzie aizgūtie vārdi, kam sakars ar baznīcu: baznīca no „базиллика” (pliskavieši būs teikuši „базиллика”), grāmata, zvans, svece, altaris, klanīties, gavēt, svētki (kr. *свѣтъ*), svēts < *свѣтъ* (ja vārds „svēts” būtu aizgūts no leišu valodas, tad latviešu vārdam vajadzētu skanēt „sviets”, jo leišu valodā ir „šventas”), zizlis no „зизль” - tagad „зизль” (krīvisms), kristīts no „крестини”, krusts no „крестъ” (agrāk „крестъ”), grēks, nedēļa. Vārdi „grēkot”, „grēcīgs” ir atvasināti vārdi; tā tad latviešu darinājums.

Vārdi, kas saistas ar jurisdikciju un administrāciju: bajārs (*бояръ*), prāva no „право” (krievu „право” nozīmē tiesības, kamēr latviešu „prāva” atsevišķu tiesas procesu), suods (*судъ < сѣдѣ*), suogis (*судья < сѣдѣя*). Ar beidzamiem diviem vārdiem latvieši iepazinušies tad, kad krievi šo vārdu izrunājuši vidēji starp o un u. Elgera vārdnīcā (17.g.s.) atrodams vārds „suoda nams” tiesas nama nozīmē. „Svabads” no „свободими”. Latviešu jēdzieni, kam sakars ar brīvības nozīmi, bijuši: vaļa, vaļīgs, vaļeniķs. Šie vārdi nav cēlušies no krievu „воля”. „Pagasts” cēlies no kr. *повостъ, повоститъ* (kad krievi vāca meslus, tos arī pacienāja). Agrāk domāja, ka šis vārds cēlies no lat. „pagus”, kas nepareizi.

Vēl no krieviem aizgūti vārdi, kas ir sakarā ar tirdzniecību. „Tirgus” ir latviešu vārds, bet rada krievu „тиръ”, kam paralēla forma „тиръ”, ide. saknes tirg, torg, trg (Triesta = Tergeste).

„Birkavs” no „бирк|ав|а|вѣ”. Zviedrijas austrumos bijusi pilsēta Birka, ar kuŗu krievi rosīgi tirgojušies. Kupcis (*купецъ*), pūods (*пудъ*). „Bezmens” (arī „bezbēns”) no kr. „безмрънъ” („bezmers”, „bezmars” - aizgūti no vāciešiem).

Dažādi citi vārdi. „Istaba” (dažā vietā saka „ustuba”, veca forma bijusi: „istuba”) no „устуба”, no kā cēlies „узда”; vācu: stube; franču: étuve (pirts); lat. extufāre (kurināt); gr. *τῦφος* (karstums); anģļu: stove (krāsns); somu: tupa. Šis vārds būs cēlies no rietumiem. Latviešu vecais vārds ir „ēka”. „Māja” aizņemts no somiem. „Pirts” arī latviešu vārds. „Kubls” no „кубъ”. „Tulks” no „тулкъ”; prūšu: tolke; Kurzemē sastopams uzvārds „Tolks”. „Kurts” no „курътъ”. „Muita” kr. „митъ”; „митаръ” krievi aizguvuši no gotiem, kuŗiem „mōtareis” (muitnieks), kam pamatā lat. mūta (mūtō, āre - mainīt). „Kalps” no „колънъ”, kas cēlies no *чолръ*. „Strādāt” kr. *срадаць* (ciest), *срада* (ciešanas). Šiem krievu vārdiem bijusi arī nozīme „strādāt” un „darbs”, jo vēl tagad lieto piem. „сѣтнѣя срада”; fr. travailler (strādāt), lat. trābālicāre (mocīt). Vārds „strādnieks” var būt aizņemts no krievu „срадникъ”, vai arī atvasināts no „strādāt”. Dažās izloksnēs Kurzemē „strādāt” vietā saka „dzīvāt”, bet strādnieka vārda vietā - „darbinieks”. „Katls” kr. *котель, котель*, (gen. „котла”). „Mētelis” no baltkr. „мѣтель” („mantelis”, „mentelis” aizņēmumi no vācu valodas „mantel”, kam pamatā lat. „mantellum”). Daži domā, ka vārdi „slavēt”, „slava” arī aizgūti no slaviem, bet iespējams arī, ka nav, jo slavu „a” ir gaŗš. Latviešiem bijusi veca forma „sluvēt”. „Vesels” arī latviešu vārds, jo krievu vārdam „вѣселъ” ir cita nozīme.

Gurķa vārds varētu būt cēlies no vācu „gurke”, bet Glücks lieto vārdu „agurķis”, kas varētu būt no poļu „ogorek” kr. „огурецъ”. Tā tad šis vārds sākumā būs pārņemts no poļiem, bet vēlāk piemērots vācu vārdam.

Mētras vārdam bijis sakars ar mātes vārdu (stādiņš - ogu māte), uz ko aizrāda Igaunijas upes nosaukums „Mētraine”, ko igauņi sauc par „Emma jōgi” - mātes upe. Latviešiem kādreiz bijušas formas: „mētari”, „mātari”. Piparmētras vārda pamatā būtu lat. „mentha”, kr. „мѣта”, kam pievienojusies latviešu vārdu „mātari”, „mētari” ietekme. Arī vārdi „mētari”, „mātari” vēlāk savukārt pārveidojušies piparmētras vārda ietekmē. „Kāposts” no kr. *капъема*; vācu valodas izloksnēs ir līdzīgas formas: kabes, kabis, kappes, kappis, kapest; lat.v. caputium (galviņa). Tā tad vācu forma „kapest” būtu ietekmējusi krievu *капъема*. Šo vārdu ved sakarā arī ar latīņu „composita” (compōno, ēre - sakopot); „m” un „i”

vēlāk izkritis - coposta. Latviešu valodas "uo" norāda, ka krieviem šai vārdā kādreiz bijis "o". "Rutks" no kr. "рутка". "Burkans" no kr. "барканъ". Iespējams, ka šis vārds aizgūts no vācu valodas, - krieviem vēl ir paralela forma "морковь". "Loti" no "lotis" (stipri, jauni). "Sirubi" (grodi) no "сырость". "Pūne" (mazs šķūnītis) no baltkr. "pūne". "Dukurs" (sesks) no "дукоръ". "Kažoks" no "кожухъ". "Ruobeža" no "рубежа". "Pagrabs" no "порпеда", bet var arī būt, ka tas atvasināts no "grebt", kādā gadījumā vajadzētu būt formai "pagrebs", bet latviešiem ir arī vārds "pamati" no "pamest". "Vests" no "вѣстѣ", "vēstīt" no "вѣстѣ", "vēstnieks" no "вѣстникъ". "Verste" no "вѣстѣ". "Gatavs" no "готовъ", no kuŗa latviskais atvasinājums "gatavot".

Augšā minētie vārdi pa lielākai daļai aizgūti ap 11.g.s. Pēc 11.g. s. līdz 18.g.s. krievu ietekme maza. 18.g.s. sākas t.s. rusifikācijas laikmets, kas turpinājas līdz 1918.g. Šai laikmetā aizgūtie vārdi tomēr nav nostiprinājušies. Tagad jau daudzi no tiem izskausti.

Var runāt arī par aizguvumiem no poļu valodas latviešu valodā. Grūti tomēr atšķirt poļu ietekmi no krievu. Diezgan noteikti var runāt par poļu ietekmi gurķa vārdā (poļu:ogōrek), jo vēl Glücks lietojis vārdu: agurķis.

Ar citām slavu tautām latviešiem nekādu sakaru nav bijis, jo no tām viņiem nekādu aizgūtu vārdu nav.

Latviešu valodā ir arī daudz aizgūtu vārdu no germāņiem. Ar germāņu tautām latvieši satikušies priekš vāciešu ienākšanas tagadējā Latvijā. Par to liecina aizguvumi no gotu valodas. (Goti ap Kristus dzimšanu dzīvoja pie Vislas). Baltu ciltis ar gotiem satikušās tad, kad goti saukušies par gudiem. (Vēlāk par gudiem sauca baltkrievus). Gut-þiuda (gotu tauta); gut- < gud- < +ghud-. Prof. Būga domā, ka no baltu ciltīm ar gotiem satikušies vienīgi prūši laikā no 5.g.s. priekš Kristus līdz 3.g.s. pēc Kristus. Prūšu no gotu valodas aizņemtie vārdi pārgājuši citās baltu valodās. Rietumkurzemē ir māju vārds "Gudi". Sastopams arī uzvārds "Guds"; pr.val. gude - mežs.

"Klaips", kr. κλαίω, leišu: kliēpas, gotu: hlaifs. "Gatve", gatva, gatve - leišu: gatvè, gotu: gatwo. Vārds "gatvè" sastopams tikai Ziemeļ-Lietavā, kādēļ prof. Būga domā, ka leiši šo vārdu pārņēmuši no latviešiem, kas to aizguvuši no kādas citas germāņu tautas. (Gāte, gāts, ie/gāt/nis, pa/gāt/ne ir latviešu vārdi). "Alus" ir germāņu vārds, tikai nav skaidri zināms, no kādas germāņu valodas tas nācis; pr.val. alu, leišu: alus, sensl. ομβ.

Senie ziemeļnieki baltu tautām bijuši ļabi pazīstami. Tautas dziesmas min "Vāczemi", "vācus". "Vāczeme" meklējama tagadējā Zviedrijā; tā tad vārds "vāci" apzīmējis ziemeļniekus un vēlāk tikai dabūjis tagadējo nozīmi. Jordāns 6.g.s. raksta par ciltīm, kas dzīvo Dienvidus-Zviedrijā: "Sequitur deinde diversarum turba nationum, Theustes, Vagoth.... dehinc Mixi...."

Prof. Būga domā, ka forma "Vagoth" esot saīsināta no +vakia/goth. Arī leišiem ir formas vōke, vōkia, vōkietis. Pēdējais vārds atbilst latviešu vārdam "vācietis". Vārds "Vāczeme" laikam kādreiz skanējis "Vācas zeme", jo kādā latgaliešu tautas dziesmā minēti "Vocys kungi" - Vācas kungi. Beidzamā laikā te nācis klāt vēl viens arguments: somiem ir vietas vārds "Voionmaa", kas apzīmē Alandi, Gotlandi. Vēl vārds "vuojonlainen" - gotlandietis. Valodnieks Setele domā, ka: Voia < +vojia < +vōkia. Vārds "vōkia" saskan ar leišu formu "vōkia". No ziemeļniekiem latviešiem aizgūts vārds "mūks"; ziemeļn. munk. (Līdzīgs ir vārds "meniķis", kas cēlies no vācu "Mönch"). "Kvieši" (13.g.s. tie bijuši pazīstami, bet iespējams, ka arī agrāk). Kurzemiekiem ir vecs vārds kviešu apzīmēšanai - pūri - tā tad tīrā labība. Gotu valodā kviešus sauc - hvāiteis, leišu - kvietys, pl. kviećiać, ziemeļn. hueite..

"Ērkulis" - zviedru: jerkul.

Ir vārdi, kuŗus nevar saistīt ne ar vienu no germāņu valodām, bet kas tomēr uzskatāmi par aizgūtiem no germāņiem; piem. latv. kungs, zv.

kung (karalis), kas ir jauns vārds; seno ziemeļnieku konungr, vav. koning (no šejienes cēlies ķēniņa vārds, sal. Kurzemē „Koniņu ciems”; vēlāk arī tagad. forma ķēniņš.) Arī vārdam „kungs” pamatā kāda vācu forma, bet kāda, nav droši nosakams. (lš. kunigas).

Aizguvumi no vācu valodas ir divejādi: 1) vecāki un 2) jaunāki. Vecākie aizguvumi ir no vlv. valodas. (Vlv.v. runāja no 12. - 16.g.s. Tā bija izveidojusies no sensakšu valodas, kas bija no 8. - 11.g.s. Sākot ar 16.g.s. izveidojusies modernā lejas vācu valoda („Plattdeutsch”). Jaunākie aizguvumi ir no augšvācu valodas sākot ar 16.g.s. beigām. (Augšvācu valodas attīstības posmi: senaugšvācu vā. no 750. - 1100.g., vidusaugšvācu valoda no 1100. - 1300.g., agrā jaunaugšvācu valoda no 1300. - 1550.g. pēc tam modernā jaunaugšvācu valoda).

Vācu ienācēji Latvijā runājuši Vācijas vidienes izloksni, kas stipri jaukta ar vidus - lejas - vācu valodu. Aizguvumi, kuŗos saknes patskanis nesaskan ar tagadējās vācu valodas šo vārdu saknes patskani, pa lielākai daļai ir vecāki.

Daudz aizgūto vārdu attiecas uz kara mākslu: „brunas” - sav. brunja, gotu: brunjo, vecs vācu vārds: „brünne”. No krievu „брана” šis vārds nevar būt aizgūts, jo tad arī latviešiem būtu vārds „brana”. „Bulta” (vecs latviešu vārds: šautra) - vācu: bolz - latīņu: catapulta. „Pulveris” - vācu: pulver. „Plinte” - vācu: flinte. „Pīķis” - vācu: Picke. „Āverste” - vācu: Oberst. „Zaldāts” - vācu: Soldat - latīņu: solidus. „Munsturs”, „munsturēt” - vlv. munstern. „Lēgeris” - vācu: lager. „Telts” - vlv. telt jav. Zelt. „Vakts” - jav. wacht. „Spiegs” (poļu pamats),

Vārdi, kas sakarā ar religiju: „Elle” - jav. Holle. „Bībele” - jav. Bibel. „Altāris” - var būt aizņemts ir no vācu valodas „altar”, ir no krievu „арма́рь”. „Prāvietis” - jav. prophet. „Pātari” no latīņu: pater, ar ko iesākās tēvreize. „Sprediķis” - jav. predigt. „Engelis” - jav. engel. „Kancele” - jav. kanzel. „Ērģeles” - jav. Orgel.

Vārdi, kas attiecas uz floru. „Ābols” - vecs vārds un sastopams visās eiropiešu valodās. Senā Romas valstī kādreiz bijusi pilsēta „Abella”.

Jādomā, ka latviešiem šis vārds bijis jau priekš vācu ienākšanas.

„Bumbiers” - jav. birne (baumbeere). „Ķirsis” - jav. kirsche. „Krizdoles” - christdornbeere. „Pitersēles” - jav. petersille. „Selerija” - jav. selerie. „Kartupeļi” (Latgalē: bulbas) - jav. kartoffeln. „Sīpols” - jav. zwiebel, lat. caepula, lejasvācu: sipalle. „Ķimenes” (arī „ķēmenes”) - lejasvācu: kōmen.

Vārdi, kas attiecas uz faunu. „Kamielis” - jav. Kamel. „Pāvs” - jav. pfau. „Starks” - jav. storch. „Lauva” (Glücks raksta „lavis”) - jav. löwe. „Tigeris” - jav. tiger. Par lakstīgalas vārdu nav īsti skaidrībā, vai tas no vācu „Nachtigall”, vai latviešu vārds.

Daži citi vārdi. „Ķēde” - jav. Kette. „Smēde” - jav. Schmiede. „Ziepes” - jav. Seife. „Ēvele” - jav. hobel. „Brūte” - vav. brüt - jav. braut. „Brūtgans” - jav. Bräutiganz. „Lukturis” - jav. leuchter. „Skolmeistars”, „aumeistars” - jav. hofmeister. „Boka” (grāmata) - jav. buch. „Bokalders” - jav. buchhalter. „Skrīveris” - vav. schreiber - jav. schreiber. „Strīpa” - jav. streife. „Trumēte” - vav. trumbe - jav. trompete. „Bazūne” - vav. busüne - jav. Posaune - lat. bucina. „Rīme” - jav. reim. „Ķiegelis” (arī „stiegelis”) - lat. tegula - vlv. tēgel (> tiegelis > kiegelis) - sav. ziagal. „Ģēvele” - jav. giebel. „Cimermanis” no jav. Zimmerman, „timermanis” no vlv.f. timerman. „Amats” - no vecas vācu formas: amet, ambet - jav. amt. „Vēveris” - lejasv. vever. „Kuopmanis” (17.g.s.) - vlv.f. kopman - jav. kaufmann. „Bezmers” - vlv. beze-mer. „Dālderis” - jav. taler. „Artava”, „artaugš” - vlv. artoch (gen. artoges). „Kugis” - vlv.f. cogge - vecā lat.f. concha (gliemezis) - viduslaiku lat.f. cuggo, onis (kugis). „Saltgads” - vācu: schaltjahr. „Stunda” - vav. stunde - vācu: stunde. „Zārks” - vācu: sarg. „Benķis” - vācu: bank. „Skuola” - vācu: schule - lat. schola - gr. σχολή. „Tinte” - vācu: tinte. „Peršas” - vācu: verse. „Meldija” - vācu: melodie. „Buode” - vācu: bude. „Balķis” - vācu: balke. Velve, velme (uzvārds „Vel-

me") - vācu: Gewölbe. "Tornis" - vav. turn - vācu: turm. "Beniņš" - kuršu kāpās lieto vārdu "augstenes", vācu: "Skurstenis" - vācu: schornstein. "Meisters" - vācu: meister, lat. magister (> megister > meister). "Zellis" - vācu: Geselle. "Brūzis", "brankūzis" - vācu: brandhaus. "Skruderis" - vācu: schröder. "Šķēres" - vācu: Schere. Marka (mārkā > > mārciņa) - vācu: marke.

Slimību nosaukumi: masalas (latv.v. blusenes) - lv. maselen, spitālis - lv. spētellig, spittelig, spittelik (šis vārds cēlies no lat. hospitalis). "Šarlachs" - vācu: scharlach, lat. scarlatina. "Bakas" - vācu: pocken.

Īpašības vārdi aizgūti samērā maz: ēvergēlis (abergläubig), verts (wert), spītīgs, slikts (schlecht), švaks (schwach). Par vārdu "stalts" domas daļas. Vieni domā, ka šis vārds aizgūts no vācu "stolz", citi to atzīst par latviešu vārdu. Vārds "slims" - vācu: schlimm - šim vārdam kādreiz bijusi nozīme "slikts".

Arī aizgūto darbības vārdu nav daudz: rēķināt (vlv. rekenen), buoksterēt (vācu: buchstabieren), zingēt (singen), špacierēt, cierēt (spazieren).

Ļoti maz no vācu valodas aizgūto piedēkļu: "-manis" no "-mann" (liel-manis, augstmanis); "-īzeris" no "-īsen" (-eisen) - pletīzeris; "-uzis" no: vv. -hūs (-haus) - vīnūzis, lustūzis, brankūzis.

No vācu valodas pavisam aizgūti apmēram 1500 vārdi. Šai skaitā ietilpst arī ļoti reti lietoti vārdi. Pilntiesīgu vārdu ir ap 700, varbūt vēl mazāk. Vācu ietekme latviešu valodā bijusi plaša, bet ne dziļa. Abstrakti termiņi aizgūti no vācu valodas pavisam maz, daudz vairāk to no krievu valodas.

Angļu, franču un spāniešu valodas latviešu valodu nav ietekmējušas. Amerikas latviešu runātā valodā gan šo valodu ietekme nomanāma.

Iekšējie jeb frazeologiskie aizgūvumi.

Ja kāda tauta prot kādu svešu valodu, tad šai valodai ir liels iespaids uz tautas valodu, sevišķi frazeologiju. Latviešu valodā ir frazeologiski aizgūvumi no krievu un vācu valodas. Šie aizgūvumi ieviesušies agrāk, kad inteligentie latvieši svešās valodas teorētiski labāk pārvaldīja nekā latviešu valodu. Tagad tie pamazām izzūd.

Jāizvairas no prepozīcijas "priekš" lietošanas ar dat. Šī savienojuma vietā jālieto vienkāršais datīvs (nevis "priekš viņa", bet "viņam"). Kur nevar iztikt ar vienkāršo datīvu, var ņemt palīgā kādu citu vārdu, piem. "viņš strādā savu bērnu labā" (jeb labad), ne "priekš saviem bērniem". "Mirt par tēvzemi" nevis "priekš tēvzemes".

"Nākt priekšā" (kommt vor) - pareizi: gadās, notiek, ir sastopams.

"Pie" lietojams tikai vietas nozīmē un aiz "piederēt": pie ābeles, pie mājas, piederēt pie ģimenes. Nevar teikt: "pie rakstīšanas" jāsēž taisni, bet "rakstot". "Nākt daudz par vēlu" (viel zu spät) - jāsaka: "nākt ļoti vēlu".

Pieņemt, piepalīdzēt - jāsaka: paturēt, palīdzēt.

Līdzskolnieks (Mitschüler) - latviski: skolas biedrs. Savienojumu līdzpilsonis (Mitbürger) grūti būs izskaust. Prof. J. Endzelīns te ieteic lietot "citi pilsoņi". Vārds "pilsonis" nav pareizi darināts; vajadzētu būt: pilonis jeb pilietis. Vārds "līdzpilsonis" vietā vajadzētu darināt jaunu vārdu. Varētu, varbūt, teikt "sopilietis" (suo- vecs latviešu prēfikss un atrodams vārdā "suovārdis" - "suovārži" - cilvēki ar vienādiem vārdiem).

"Vidūtājs" - nepareizs atvasinājums, labāk te lietot vārdu "starpnieks".

"Piekrit" - labāk: pieslieties, piebalsot. Vārdi "piekritējs" un "piekrišana" tomēr būs jālieto, jo nav īsti piemērotu vārdu, ar ko varētu tos aizvietot. Vārds "piekritējs" vietā varētu teikt: atbalstītājs, pabalstītājs, domu biedrs; "piekrišana" - atzinība (šim vārdam gan maz-

liet citāda nokrāsa).

"Zem iespaida" - iespaidā, ietekmē.

"Uz" bieži lieto nepareizi (kur vāci lieto "auf" vai krievi "HA"): "uz tāda paragrafa pamata" - pareizi: "pēc tāda paragrafa"; "uz tiesas sprieduma pamata" - pareizi: "pēc tiesas sprieduma", "pa tiesas spriedumam (vecs izteiciens: pa vērienam)". Nevis beigties "uz", bet "beigties ar".

"Krist svarā" (in die Wage fallen) - būt svarīgi, būt nozīmei.

Nepareizi lietot ciešamo divdabi ar prepozīciju "no": "no automobiļa sabraukts", pareizi: automobiļa sabraukts.

"Caur to" (dadurch) - pareizi: tādēļ.

"Valdīt caur ierēdņiem", pareizi: valdīt ar ierēdņu palīdzību.

"No svara" (von Gewicht) - ir svarīgi.

"Kā arī nebūtu" (как бы ни было) - lai tas arī kā būtu, lai būtu kā būdams.

"Pēc iespējas ātrāk" - labāk: iespējami ātrāk, jo ātrāk.

"Pateicoties" (м. благодарен) varētu lietot tikai pozitīvā nozīmē, bet nevarētu teikt: pateicoties ugunsgrēkam...

"Nozīmēt" (м. означать) - izraudzīt tādas un tādas personas.

Nelieto "darbojošās personas", jo divdabim "darbojošās" nav datīva.

Vārds "piedot" pareizi lietots tikai "проему" nozīmē, bet krievu "пробавам" - latviski: "piešķirt. ("Piešķirt spēku" nevis "piedot spēku").

"Tālu ne tā" (далеко не так) - vairs nelieto.

"Ēti labš cilvēks" varētu teikt par sliktu cilvēku, kas reti ir labs.

"Viņš strādā kā skolotājs" - pareizāk: "viņš strādā par skolotāju".

Nav ieteicama pārmērīga vietnieka vārda "kurš" lietošana. "Kurš" lietojams:

1) kā jautājamais vietnieka vārds, ja vaicā pēc kāda no zināmu priekšmetu zināma pulka, piem. "kurš no jums lasīja?". Citos gadījumos lietojams jautājamais vietnieka vārds "kas";

2) "kurš" lietojams kā attiecības vietnieka vārds: a) kā apzīmētājs substantīvam, piem. "Kura smilga kupla augs, tai rasīpa ilgi stāv; kura meita daiļa augs, tā ļautīpu valodās"; b) lokatīvā, (jo no vient. vārda "kas" lokatīva nav) dažreiz arī gen. pl. un siev.k. formās; c) kur forma "kas" varētu radīt pārpratumu.

"Maz pa mazam" - pareizi: pamazām, pamazitiņām.

"Vietējais" (местный) - labāk teikt: "turienes", "šejiēnes", turienietis, šejienietis. Pavisam šo vārdu izskaust gan nevar; to varētu atstāt tur, kur nav iespējams lietot vārdus "šejiēnes" vai "turienes", piem. savienojumā "vietējās ziņas". "Vietējais stāvoklis" - labāk: "vietas stāvoklis".

"Uz vietām" (на места) - nevar lietot.

"Pie Puškina, pie Ģētes" (bei Goethe, у Пушкина) - pareizi: Puškina, Ģētes rakstos. Tāpat nepareizi: pie leišiem, pie vāciešiem, bet jā-saka: leišiem, vāciešiem. Dažos gadījumos var lietot lokatīvu: Leišos novērojama šāda paraša. Neparasti skanēs "angļos", kādēļ labāk sacīt: "angļu vidū".

"Iznest lēmumu" (pēc kr. "бизнесу" parauga) - pareizi: pieņemt lēmu-mu.

"Izbidīt kandidātu" - izvirzīt kandidātu.

"Dzīvot uz Merķeļa ielas" - pareizi: Merķeļa ielā.

"Caurskatīt" - skatīt cauri.

"Dēļ" lietošana substantīva priekšā - rusicisms, piem. "dēļ atsvabi-nāšanas (pareizi: atsvabināt) no lekciju naudas".

"Runāt pa latviski" (по-латвиски) - pareizi: runāt latviski; senāk teica: latviskis.

"Atklāt uguni pa (pareizi: uz) ierakumiem.

Darāmās kārtas divdabji ar galotni - ošs lietojami tikai dažos gadī-jumos un tie atvasināmi no nepārejošiem darbības vārdiem. Ja nav seviš-

kas nepieciešamības lietot darāmās kārtas divdabi prof. J. Endzelīns ieteic lietot piedēkli -ājs vai -ējs, piem. dancotājs kumeliņš, bet nevarēs runāt par „pārgājējiena darbības vārdiem”.

(Sīkāk par šiem jautājumiem sk. Endzelīna „Dažādas valodas kļūdas”).

Latviešu valodas vecākie pieminekļi un pētīšanas vēsture.

Latviešu valodas pieminekļi priekš 16.g.s. ir trūcīgi. Tie ir vecie vietu un personu vārdi latviešu un vācu chronikās un dokumentos sākot no 13.g.s. Visvairāk vietu vārdu atrodami Rietum-kurzemē. Prof. J. Endzelīna par kuršiem dibinas galvenā kārtā uz vietu vārdiem. Vecākie personu vārdi atrodami Indriķa chronikā (13.g.s.), Rīgas parādu grāmatās no 13., 14., 15.g.s. un citos šī laika dokumentos. No 15.g.s. uzglabājušies nesēju un alus nesēju cunfšu saraksti, kuŗos vairums latviešu vārdu. Arī audēju cunfšu sarakstos 15.g.s. tie sastopami. 16. un 17.g.s. Rīgas pilsoņu un arī laucinieku latviski uzvārdi atrodami zemes tiesas protokolos.

No 1566.g. uzglabājušies Zemgales uzvārdi Jelgavas apkārtnes novadu sarakstos. 16.g.s. pieder Rietum-kurzemes uzvārdu materiāli t.s. Piltemes vārdi. Šie personu vārdi saskan ar seno prūšu vārdiem. Vēl ir uzvārdi no Liepājas apriņķa 16.g.s. otrā pusē, piem. Rothkoell (Rotkalis), Pylen (Pilēns), Wannax (Vanags), Meze (Miezis), Tulnick (Lielais, Spēcīgais), Latzenick (Lācenieks), Sukuth. No 1560. - 1608.g. šis apgabals bija iekļilāts Prūsijas hercogam, kādēļ visi šie materiāli atrodas Karaļaučos. No 1533.g. uzglabājies teikums (cunfšu sarakstos): Anna Szageryn lyck sow scryvet paer souwe masze (Anna Žagarīņa lika ševi pierakstīt par savu māsu).

Visvecākais latviešu teksts ir Sīmaņa Grunava tēvreize, kas atrodama no 1521. - 1529.g. Sīmaņa Grunava sarakstītā prūšu chronikā. Autors pats to sauc par prūšu tēvreizi. Tā ir pilnīgi latviska (izņemot dažus vārdus), tikai uzrakstīta ļoti sabojātā latviešu valodā.

Hazentōtera tēvreize ir pareizāki uzrakstīta. Tā tika iespiesta ap 1550.g. kādā Bāzeles zinātnieka grāmatā. Lācijs to pārdrūkāja savā 1557. gadā izdotā grāmatā: „Par dažu tautu klejošanu”. Tādēļ to sauc arī par Lācija tēvreizi.

16.g.s. (sākot no 1547.g.) Rīgas pilsētas raganu tiesas protokolos ir atrodami latviski baršanas vārdi.

Pirmais plašāks teksts latviešu valodā ir 1585.g. Viļņā izdotais Kanizija katķisms. Tas ir vācu jezuitu ordeņa locekļa Kanizija latīņu valodā sarakstītā katoļu katķisma tulkojums; tulkotājs laikam bijis Erdmanis Tolksdorfs.

1586.g. Karaļaučos iznāca Rīvija tulkotais Lutera mazais katķisms. Tam ir liela nozīme latviešu valodas vēsturiskā pētīšanā.

1587.g. Karaļaučos izdeva „Undeutsche Psalmen”. Saturs: tulkotas garīgas dziesmas, Kristus ciešanas stāsti un epistulas. „Undeutsche Psalmen” kopā ar Rīvija mazo katķismu sastādīja t.s. „Enchiridionu” t.i. vadoni luterāņu garīdzniekiem dievvardu noturēšanā latviešu draudzēs.

Šais trijos tekstos latviešu valodas galvenās līnijas ir nospraustas. - 17.g.s. var jau runāt par valodas pētīšanas literatūru.

Pirmais latviešu valodas pētnieks ir Juris Mancelis (1593. - 1654.) 1631.g. Mancelis izdod „Vade mecum”. Tas ir pārstrādāts un papildināts Enchiridions. 1638.g. iznāk Mancela vācu - latviešu vārdnīca „Lettus” un „Phraseologia Lettica”, kuŗā sakopoti dažādi teikumi un sarunas (ir arī daži gramatiski aizrādījumi). 1654.g. tiek izdota Mancela sarakstītā sprediķu grāmata „Lettische Postill”.

1644.g. parādās Rehehuzena gramatika „Manuductio ad linguam Lettonicam”. Rehehuzenam nav tik plašu valodas zināšanu kā Mancelim. Viņa gramatikā daudz nepareizību.

1685.g. iznāk 2 gramatikas: Dresseļa un Adolfiga. Dresseļa gramatika nav visai plaša: satur tikai dažus gramatiskus aizrādījumus. Adolfiga gramatika plašāka. Tā veltīta hercogam Kazimīram. Materiālus gramatikas pirmai daļai Adolfigam savācis Fūrekers. Šī daļa arī ir vērtīgāka nekā otra, pie kuŗas Adolfigs strādājis patstāvīgi. Adolfiga gramatika ir spīlgtākā 17.g.s.

Šai gadu simtenī manuskriptos palikumas vēl vairākas citas gramatikas.

Pētnieku vidū interese par latviešu valodu pieaug sakarā ar bībeles pārtulkošanu latviešu valodā, ko veic mācītājs Ernsts Gliks (Glück). 1685.g. iznāk Jaunā Derība, 1689.g. - Vecā Derība.

Liela nozīme latviešu valodas izkopšanā ir Kristapam Fūrekeram. Viņš tulkojis un sacerējis daudz garīgu dziesmu.

17.g.s. otrā pusē spīlgtākais Latgales darbinieks ir jezuits Jurgis Elgers (iespējams, ka viņš bijis latvietis). 1683.g. parādās viņa poļu-latīņu-latviešu vārdnīca latviešu jaunatnes vajadzībām. Šī ir pati kuplākā vārdnīca 17.g.s. Viņas nozīme sevišķi liela tādēļ, ka tā satur vārdus no augšzemnieku izloksnes. Elgers sastādījis arī garīgus rakstus.

Bārtā un Nicā šai laikā darbojies Johans Langijs, kas sarakstījis 1685.g. vārdnīcu un nelielu gramatiku, kas palikušas rokrakstā. Šie rokraksti atrasti tikai 1920.g. Heidelbergā. J.Langijs devis Lejas-Kurzemes materiālus. Tur ir raksturīgi kuršu vārdi.

1688.g. iznāk Dresseļa nelielā vācu - latīņu - poļu - latviešu vārdnīca.

18.g.s. latviešu valodas pētīšanas darbs turpinājas. Vidzemei gājis pāri lielais ziemeļu karš, to stipri nopostīdams. Kurzemē apstākļi labāki. Šī g.s. spīlgtākais darbinieks Gothards Frīdrihs Stenders, kas darbojas Kurzemē 18.g.s. sākumā. 1704.g. Pinķu mācītājs Depkins sāk sarakstīt vārdnīcu. Viņš nokļūst līdz vārdam „adieni”. Tālāk Depkins pamatā ņem Dresseļa vārdnīcu latīņu valodas vietā likdams zviedru. Šo vārdnīcu viņš izdod 1705.g.

1732.g. katoļu garīdznieki izdod gramatiku: „Dispositio Imperfecti ad Optimum seu Rudimenta Grammatices Lotavicae”. Tur tiek jauktas lejjemnieku un augšzemnieku formas. Šī gramatika ir visai nepilnīga.

1737.g. iznāk: „Lotavica grammatica”

In gratiam illorum

Qui Sumen doctrinae Christianae

Sedentibus in tenebris

Et umbra mortis

offerre student.

Edita Anno ab ortu Solis Justitiae

In Carne humana

1737.

Šī gramatika sarakstīta latīniski. Viņā dota literāriskā latviešu valoda. Latviešu vārdi rakstīti latīņu burtiem.

1748.g. Rīgā iznāk neliela Kaspāra Elvera sarakstīta vācu - latviešu vārdnīca: „Liber memorialis Letticus”.

Latgalē 1754.g. tiek izdots pirmais latgaliešu evangēlijs - „Asūnes evangēlijs”. Valodnieciska nozīme tam maza.

Stenderam (1714. - 1796.g.) ir vairāki darbi latviešu valodas pētījumu laukā. Viņš izdevis gramatiku un vārdnīcu. Gramatiku Stenders sarakstījis ārzemēs. Pirmais izdevums iznāca Braunšveigā 1761.g., otrs izdevums Jelgavā 1783.g. Abi izdevumi valodnieku var interesēt, kaut gan

pirmais nav tik plašs kā otrs.

1. izdevums „Neue vollstündigere lettische Grammatik“ von Gotfried Fr. Stender. Tā patiesībā ir vairāk filologiska enciklopēdija nekā gramatika īstā nozīmē. Te ietverti arī sakāmvārdi. Ievadā Stenders saka, ka viņš esot daudz mācījies no Adolfiga gramatikas, bet viņa gramatika esot pilnīgāka nekā Adolfiga.

Stenders latviešu izcelšanos apgaismo diezgan fantastiski. Latvieši esot cēlušies no saraciņiem un tatāriem, kas atspiesti uz ziemeļiem. Latviešu vidū Kurzemē dzīvojot nelatvieši - lībieši (Vidzemes lībiešus Stenders nemin). Stenders runā arī par krieviņiem. Tie 15.g.s. beigās izvesti no Krievijas kā gūstekņi un ir kādas somu - ugru cilts piederīgie. Gramatikā Stenders iztīrījis izrunu, skaņu pārmaiņas, vārdu šķiras, idiotismus, dialektismu. Viņš atzīst augšzemnieku un tāmnieku dialektu, pieņem arī suiķu (suits) izloksni. Vissliktākās izloksnes esot poļu Kurzemē (turienes iedzīvotājus Stenders sauc par rēdiņiem). Liepājā un Skrundā runājot tāmnieku dialektu. Tas nav pareizi. Tomēr iespējams, ka Stendera laikā tur tāmnieku ietekme bijusi stiprāk jūtama kā tagad. Vispār, var teikt, ka Stendera gramatikā ir daudz kā nepareiza, bet netrūkst arī pareizu novērojumu.

2. Stendera gramatikas izdevums (1783.g.) ir jūtami pārlabots. Pa šo laiku valodniecība ir stipri gājusi uz priekšu. Valodniecības laukā strādā arī vācietis Herders (1772.g. parādās kāds Herdera darbs), kura uzskati plaši atspoguļojas šai izdevumā. Stenders pats saka, ka šis izdevums no pirmā atšķiroties 14 punktos. Še nav vairs vārdnīcas un sakāmvārdu krājuma. Novērstas dažas nepareizības. Par latviešu un leišu valodas izcelšanos Stenders tagad aizrāda, ka tās cēlušās no slavu valodām. Latviešu valoda esot ļoti veca, jo viņā esot daudz vienzilbīgu vārdu.

Stendera vārdnīca „Lettisches Lexikon“ iznāk 1789.g. Tā ir ievērojams valodniecisks darbs. Latviešu valodas daļa rakstīta latīņu burtiem, vācu valodas daļa - gotu. Vārdnīcas saturs I.daļā: 1) latviešu - vācu vārdnīca, 2) dažādi pielikumi, piem. latviešu krustāmvārdi, kas esot radušies citu valodu krustāmvārdu ietekmē (Lipsts - Philip; Bierns - Bernhard; Gabris - Gabriel; Sidars - Desiderus; Kērsa - Kristīne; Nieze - Agnēze; Tīga, Tīke - Dorothea, Dorchen; Adaļa - Adelheid). Zemju un tauču vārdi. Putnu vārdi.

II.daļa: vācu - latviešu vārdnīca. Te Stenders dod arī frazeologiju. Dažus vārdus Stenders smēlis Langes vārdnīcā, kas bija iznākusi 1777.g. Jēkabs Lange latviešu valodu esot pārvaldījis labāk nekā Stenders. (Vārdnīca sāka iespiest jau 1772.g., bet drukātavā izcēlies ugunsgrēks, kādēļ daļa manuskriptu gājusi bojā. Vienu daļu Lange pārstrādājis, jo pirmajā daļā (vācu - latviešu vārdnīcā) ir vārdi, kas nav otrajā daļā (latviešu - vācu vārdnīcā).

1790.g. iznāk Hardera gramatika kā papildinājums Stendera gramatikai. Bilenšteins atzinis šo gramatiku par vērtīgāku nekā Stendera.

1824.g. tiek dibināta latviešu literāriskā biedrība (Lettisch - Literarische Gesellschaft). Vēlāk tā saucas par latviešu draugu biedrību. Tā izdod, sākot no 1828.g. žurnālus t.s. magazīnas. Šo biedrību dibina vācu mācītāji, lai piekoptu latviešu valodu. Viņi paši savus darbus latviešu valodas pētīšanas laukā uzskata par vājiem skolnieku darbiem. Tomēr šo darbu nozīme nav bijusi gluži neievērojama. Arī tagad tie vēl interesanti kā vēsturisks materiāls. Vairāk raksta par mītologiju, folkloru, bet ir arī valodnieciski darbi. Latviešu draugu biedrībā darbojas arī ļaudis, kas nedzīvo Latvijā, tā Pots, kas 1837.g. pierāda: 1) ka prūšu un leišu valodas vecākas par latviešu un slavu valodām; 2) ka latviešu valoda nav cēlusies no slavu valodām. Bilenšteina laikā (Bilenšteins bija par tās priekšnieku 60. un 70.gados) šī biedrība sasniedz augstāko attīstības pakāpi.

1830.g. iznāk Rozenbergera „Formenlehre der lettischen Sprache“, bet 1841.g. Hesselberga „Lettische Sprachlehre“. 1848.g. Rozenbergers izdod latviešu gramatiku, kurā apvienots viss, kas līdz šim laikam latviešu valodas pētīšanā sasniegts. Tā ir pirmā gramatika, kas uzrakstīta

salīdzināmā garā. Rozenbergers te salīdzina latviešu un sanskrita valodas vārdus, piem. smiet - sskr. smi; pieci - sskr. pañca; desmit - daśa; dziesma - sskr. gīta; dievs - sskr. dēva; asara - sskr. aśru; esmu - asmi; septiņi - sapta; ziema - sskr. hima.

1852.g. Rozenbergers izdod sintaksi (40.gados bija iznākusi kāda latviešu gramatika pēc Rozenbergera gramatikas parauga).

Maza nozīme kādai Brāžes gramatikai - "Īsa pamācīšana latviešiem, kas savu valodu labāk grib pārzīt un par labiem rakstītājiem tikt". 19.g. s. rosīgi darbojas Bilenšteins (1825. - 1906.g.). Viņa galvenais darbs ir gramatika: "Die lettische Sprache nach ihren Lauten und Formen erklärend und vergleichend dargestellt" 2 sējumos (I.sējums 1863., II.1864.). Viņš aizstāv diezgan vecus uzskatus, piem. sanskritu valodā esot tikai 3 patskaņi i^a, u, ē un ō viņš uzskata par sekundāriem, tāpat diftongus.

Bilenšteinam ir īpatnēja pieeja valodai: valodu varot apcerēt no filosofiska, dabas zinātniska un vēsturiska viedokļa.

"Die Grenzen des lettischen Volkstammes in Gegenwart und 13. Jahrhundert" (1892.g.). Še Bilenšteins uz latviešu valodas pamata apskata vēsturiskas parādības. Tas ir pirmais darbs, kurā izmantoti vecie vietu un personu vārdi.

"Die Holzbauten der Letten" 2 sējumos. Šim darbam vairāk gan kultūrvēsturiska nozīme, bet arī valodnieku tas var interesēt. Te daudz vecu latviešu vārdu.

1867.g. iznāk 2 latviešu gramatikas krievu valodā. Vienu no tām sastādījis Krauklis, otru - Oknovs.

1869.g. Biezbārža "Mūsu valoda un viņas rakstība".

Atis Kronvalds (1837. - 1875.) darinājis daudz jaunvārdu: aizbildnis, apstākļis, burtnīca, cēlonis, dzeja, gleznot, līdzeklis, nākotne, pagātne, priekšmets, pilnvara, raksturs, stāvoklis, vēstule, vēsture, turpināt, ziedonis, zinātne u.c. Daži jaunvārdi nav ieviesušies: dīvatrons (teātris). Kronvalds ievēdis 2 piedēkļus: -ure, -urs (vēsture, raksturs). Vārdu "ķermenis" viņš pārņēmis no prūšu valodas.

1872.g. iznāk Ulmaņa latviešu - vācu vārdnīca (pēc tam arī Ulmaņa - Brāžes vācu - latviešu vārdnīca), kas domāta zinātniekiem, bet viņā daudz trūkumu.

1876.g. sāk iznākt Zinību komisijas rakstu krājumi.

1879. un 1880.g. Stērstu Andreja gramatika pēc Bilenšteina gramatikas parauga.

80.gados par latviešu valodu stipri interesējas ārzemju zinātnieki: Becenbergers, Fortunātovs, Zubatijs u.c.

1886.g. Becenbergers kopā ar Bilenšteinu izdod: "Undeutsche Psalmen". Becenbergers raksta par latviešu dialektiem ("Lettische Dialektstudien") un par kuršu kāpu iedzīvotāju latviešu valodu ("Über die Sprache der preussischen Letten"). Becenbergeram arī liela ierosinātāja nozīme. Krievs Fortunātovs raksta par intonāciju atšķirību starp latviešu valodu no vienas puses un leišu un prūšu valodu no otras puses.

Cekis Zubatijs (1855. - 1931.) daudz rakstījis par baltu valodām dažādos žurnālos. 1894.g. žurnālā "Indogermanische Forschungen" viņš raksta par alliterāciju latviešu un leišu tautas dziesmās, 1895.g. par t.s. lāpāmo patskaņi latviešu tautas dziesmās. ("Über die sogenannte Fickvokale") u.c. Zubatijs rakstījis arī "Austrumā": "Disimilācijas piemēri latviešu dainās", "Ģenitīvs dažādās valodās".

Mühlenbachs un Endzelīns nodarbojās speciāli ar latviešu valodu.

1891.g. parādās Mühlenbacha raksti "Par valodas dabu un sākumu", "Daži jautājumi par latviešu valodu". Mühlenbachs ir valodnieks - praktiķis. Viņam rūpēja valodas lokanība un pareizība. 1899.g. viņš raksta par ģenitīva lietošanu akuzatīva vietā slavu valodās. Tai pašā rakstā viņš noskaidro dažus latviešu valodas jautājumus, piem. tāmnieku dialekta ģenitīvu. 1903.g. raksta krievu valodā par divskaitļa pēdām latviešu valodā, 1902.g. vācu valodā "Par šķietamiem ģenitīviem, vai ablatīviem

ar galotni "o" latviešu valodā", 1904.g. "Latviešu daudzskaitļa instrumentālis ar galotni "-āmis". 1905.g. "Par piedēkli "-uma" latviešu valodā". 1909.g. kāds mazāks raksts krievu valodā "Par debitīvu". Mühlenbachs rakstījis arī latviešu žurnālos vairākus populārus rakstus.

1907.g. iznāk Endzelīna un Mühlenbacha gramatika. Mühlenbachs krājis arī materiālus vārdnīcai 18 gadus līdz pat sava mūža beigām. Viņš sakrājis materiālus līdz vārdam "patumšs".

1923.g. Endzelīna redigējumā un papildinājumā sākuši iznākt daži latviešu valodas vārdnīcas sējumi.

Prof. Šmits ir galvenā kārtā folklorists, bet rakstījis arī par tīri valodnieciskiem jautājumiem. 1899.g. krievu valodā "Trejādaļs garums latviešu valodā". (Materiāli smelti no Ģaunas izloksnes). Vēl "Dažādi aizņēmti vārdi latviešu valodā". Prof. Šmits rakstījis arī par atsevišķiem darbiniekiem - valodniekiem: Manceli, Glücku, Jēkabu Langi, Elveru. Šais rakstos sniegts šo valodnieku lietoto vārdu krājums.

Prof. Endzelīns 1897.g. publicējis Zinību komisijas rakstu krājumā apcerējumu "Diftongu un gaŗo vokāļu izrunāšana latviešu valodā". Austrumā "Par latviešu valodas prēpozīcijām". (I.daļa publicēta 1905.g., II. d. 1906.g.). 1907.g. "Par latviešu divskaņa "ie" izcelšanos". Šai gadā iznāk arī Endzelīna un Mühlenbacha gramatika, kurā Endzelīns sarakstījis morfoloģijas daļu. 1911.g. "Slavu un baltu studijas". 1909. un 1910.g. Endzelīns, Mühlenbachs un Šmits panāk jaunās ortografijas uzvaru. Kara laikā Endzelīns izstrādā "Lettische Grammatik", kas iznāca 1922.g. Sīkāki darbi: "Lettisches Lesebuch"; raksts "Par kuršiem", galvenā kārtā dibināts uz vietu vārdiem. 1925.g. "Latvijas vietu vārdi". Prof. Endzelīns rakstījis arī filologu biedrības rakstos un ārzemju žurnālos. Tagad Prof. Endzelīns strādā pie vārdnīcas, kurā gribēja sarakstīt Mühlenbachs. Praktiska rakstura darbs: "Dažādas valodas kļūdas".

Prof. Plāķis rakstījis vairāk par folkloras jautājumiem. Tīri valodniecisks darbs ir "Par intonācijām". Prof. Plāķa un prof. Endzelīna uzskati te nesakrīt. Prof. Plāķis rakstījis arī par kuršiem un domā, ka kuršu valoda neesot atšķīrusies no zemgaļu valodas, pretēji prof. Endzelīnam, kas saka, ka kuršu ciltij bijusi sava īpatnēja valoda. Prof. Plāķis vēl rakstījis par kursenieku (kuršu kāpu iedzīvotāju) valodu.

Priv.doc. Ābele rakstījusi par jautājumiem, kam sakars ar eksperimentālo fonētiku.

Latviešu valoda citu baltu valodu vidū.

Latviešu un leišu valoda ir ziemeļu baltu, prūšu valoda - dienvidu baltu valoda. Prof. Būga saka, ka prūši aizgājuši uz citu dzīves vietu, kad latvieši un leiši vēl dzīvojuši kopā. Tomēr gluži droši to apgalvot nevar. Leišu valoda ir vecāka par latviešu valodu un tai ir vairāk vienādības ar prūšu valodu nekā pēdējai. Ir tomēr dažas vecas parādības latviešu valodā, kas nav atrodamas leišu valodā, bet gan prūšu. Tā - kuršu ietekme, jo kuršu un prūšu valodas bijušas savā starpā tuvākas nekā leišu un prūšu valodas.

Raksturīgākās leišu un latviešu valodas atšķirības:

1) leišu valodā ir brīvais akcents, bet latviešu valodā uz pirmās zilbes, piem. latv. ruoka, lš. rankà.

2) Tautosillabiski savienojumi - an, en, in, un, kas uzglabājušies leišu v., kuršu izloksnē un prūšu val., latviešu valodā nav sastopami, bet pārvērtušies par no, ie, ī, ū (ruoka - lš. rankà; pieci - lš. penki; tīkls - lš. tīnkļas; jūgs - lš. jūngas).

3) Palātālo patskaņu priekšā latviešu valodā (arī kuršu izloksnē) līdzskaņi k, g tiek stipri mīkstināti, pārveidojamies par c, dz, turpretī leišu (un prūšu) valodā nē. Piem. celt - lš. kēlti; dzērve - lš. gērve; aas - lš. akis.

4) Leišu ž un š atbilst latviešu z un s (arī prūšu valodās un kuršu izloksnēs), piem. zeme - lš. žēme; zināt - lš. žinōti, pr.val. ersinnan; ass - lš. ašis.

5) Latviešu valodā savienojums dj > ž, tj > š: briēdis, gen. brieža; zutis, gen. zuša; leišu valodā - dj > dž, tj > č: briēdžio, vokiečio.

6) Latviešu valodā gala zilbju garumi, kas leišu valodā uzglabājušies, ir saīsinājušies (izņemot vienzilbju vietnieku vārdus) un īsie patskaņi gala zilbēs izzuduši (izņemot "u"): dievs, lš. dievas; auss - lš. ausis; latv. gen. galvas - lš. galvōs; 1.pers.sing. saku - lš. sakaū; latv.val. nom. pl. m. galotne ir "i" - lš. - ai.

Latviešu un leišu valodu atšķirība no prūšu valodas:

1) prūšu diftongs "ei" latv., lš. v. dažreiz pāriet par ie. (Prūšu val. diftonga "ie" nav). Piem., latv. dievs - lš. dievas, pr. deivas. (Diftongs "ei" vēl uzglabājies kuršu izloksnē, piem. sērdeinite).

2) Prūšu valodas piederuma vietnieku vārdi līdzīgi slavu: pr. mais, tvais, svais; kr. *мою, мою, бою*; II.pers. pl. akk. pr. vans. Tam atbilst ssl. *tu*, lat. vōs, latv. jūs, lš. jūs.

3) Prūšu valodā sastopama skaņu kopa - sm -: latv. kam, pr. kasmu.

F ņ ē t i k a.

Fōnētika ir valodniecības nozare, kas nodarbojas ar skaņu pētīšanu. Skaņas var pētīt: 1) apskatot tās kādā valodā viņu acumirkļīgā statistiskā veidā, 2) no vēsturiski - salīdzināmā viedokļa. Deskriptīvā fōnētika apskata skaņas kādā valodā viņu acumirkļīgā statistiskā veidā un plaši izmanto eksperimentālās fōnētikas ieguvumus.

Skaņa. Par skaņām sauc ar dzirdes organu palīdzību uztveramos ār-pasaules iespaidus. Cilvēka balss skaņa ir līdzīga pārējām skaņām telpā. Skaņa rodas, kādam ķermenim vibrējot ar gaisu pildītā telpā, kurā ķermeņa vibrēšana rada gaisa satricinājumus jeb gaisa viļņus. Izšķir skaņas stiprumu un skaņas toni, saskaņā ar ķermeņa ievirmoto gaisa viļņu spēku un ķermeņa vibrējumu daudzumu. Viļņu spēku, resp. stāvumu mērī ar amplitūdu. A m p l i t ū d a ir stateniskā līnija, kas sniedzas no viļņa horizontālās pamatlīnijas līdz viļņa visaugstākam punktam. Jo lielāka gaisa viļņu amplitūda, jo skaņa stiprāka. Tonis atkarīgs no ķermeņa vibrējumu daudzuma. Jo lielāks ķermeņa vibrējumu daudzums vienā laikā vienībā, jo tonis augstāks.

Toņi ir vienkārši un salikti. Vienkāršu toni rada vienveidīgi virtojumi. Salikts tonis rodas no dažāda veida virtojumu savienojuma. Dabā parasti ir salikti toņi. Saliktie toņi sastāv no pamattoņa un virstopiem (obertopiem). Tonis, kurā novērojams relatīvi vismazākais virtojumu daudzums, ir pamattonis. Pārējie ir virstopi (obertopi). Šie virstopi dažādiem ķermeņiem ir dažādi. Cilvēka valodas skaņu izveidošanā lielā nozīme ir rezonācijas momentam. Rezonātors ir ķermenis, kam vienādi virtojošs tonis ar kādu citu ķermeni. Tas vājina toņus, kuri nesaskan ar rezonatora īpaštoni un pastiprina tos, kas saskan ar rezonatora īpaštoni. Cilvēka runas organu rezonatora telpas ir deguna un mutes dobums.

Runāšana cieši saistīta ar elpošanu. Runas aparāta pamata organs ir plaušas, jo ar viņu palīdzību regulējam gaisa daudzumu un kustību visās runas aparāta telpās. Elpošanas rīkle, kuņas virsējo daļu sauc par balssrīkli jeb gāmuru, savieno plaušas ar deguna un mutes dobumu. Balssrīkle jeb gāmurs sastāv no vairākiem krimšļiem. Galvenie ir: vairogveida, gredzenveida, divi kausveida krimšļi un balssrīkles vāks. Gredzenveida krimslis atrodas gāmura pamatā. Vairogveida krimslis sastāv no divām plāksnēm, kuņu saaugums izveido t.s. Adama ābolu. Abu šo plāksņu iekšējā galā - augš- un apakšmalā atrodas divi radziņi. Starp apakšradziņiem iespiesta gredzenveida krimšļa platā pakalējā daļa. Pie tās piestiprināti divi kausveida krimšļi, kam trīsšķautņu piramīdas forma, kādēļ viņus

sauc arī par piramidāliem krimšļiem. Viņi var kustēties horizontālā plāksnē ar apakšējo daļu priekšējiem stūriem, kurus sauc par balsoklīšiem, attālinoties un tuvinoties viens otram. Pie balsoklīšiem piestiprināti balsssaikļi, kas ir no elastīgiem audiem sastāvošas plēvītes. Šīs plēvītes itkā pārstieptas balssrīklei. Viņu ārējās malas piestiprinātas vairogveida krimšļa plāksnēm, un priekšējā daļa vairogveida krimšļa šķautnes iekšpusei. Spraugu, kas atrodas starp šiem balsssaikļiem, sauc par balss-spraugu. Tai cauri plūst no plaušām nākošais gaiss. Ja balss plēvītes pievilktas viena otrai cieši klāt, gaisam viņas jāievirmo; ja viņas viena no otras attālinājušās, gaiss plūst cauri, tās neievirmojot.

Kausveida krimšļu un līdz ar to balss saikļu stāvoklis dažāds atkarībā no tā, vai runājam, čukstam, vai ciešam klusu. Runājot kausveida krimšļu pamati tuvojas viens otram, balss saikļi cieši noslēdzas viens pret otru. No plaušām nākošais gaiss tos ievirmo. Rodas mūzikāls tonis - balss. (Mūzikālas skaņas rodas kādam ķermenim ritmiski virmojot, troksnis - no nesistemātiskas ķermeņa virmošanas). Patskaņos novērojams mūzikālais tonis gandrīz bez trokšņa elementiem, tāpat arī sonoros līdzskaņos (m, n, l, r). Citos līdzskaņos ir vairāk, vai mazāk trokšņa elementu, kas rodas mutes dobumā. Čukstot balss saikļi sasprindzināti runāšanai, bet tie neatrodas tik tuvu viens otram, ka cauri plūstošais gaiss viņus varētu ievirmot. Šis gaiss rada berzi balss saikļos, kurās troksni uztveram kā čukstoņu.

Uzgāmuris noslēdz balssrīkli no mutes dobuma.

Pats aktīvākais runas organs ir mēle. Tā veido skaņas ir ar priekšdaļu (koronālās skaņas), ir vidus daļu (palatālās skaņas), ir pakalējo daļu (vēlārās skaņas). Mēles darbība cieši saistīta ar aukslējām, kurās arī varētu iedalīt trijās daļās, bet parasti runā par divām: priekšējām - cietajām aukslējām (palatum), pakalējām - mīkstajām aukslējām (velum). Mēles priekšējā un vidējā daļa darbojas pret cietajām aukslējām, mēles pakalējā daļa pret mīkstajām. Ja mēles virspuse, skaņas artikulējot, izliekta, runā par mēles dorsālo veidu (dorsum - mēles virspuse). Ja mēle artikulē skaņas ar savu priekšējo daļu, pie kam pārējā daļā izstiepjās, runā par koronālo veidu. Par mēles laterālo veidu runā, kad mēles malas paceļas un vidus daļa ielikst, piem. pie "l" izrunas.

Lūpām ir liela nozīme lūpeņu un patskaņu izveidošanā. Arī apakšējais žoklis aktīvi piedalās skaņu veidošanā, palīdzēdams darināt patskaņus šaurākus un platākus. Nazālo skaņu veidošanā piedalās arī deguns, - te loma aukslēju aizkarīnam (mīksto aukslēju otrs nosaukums), kas beidzas ar momēli un savieno degura un mutes telpu, tā kā gaiss, no balssrīkles nākot, izplūst caur degunu. Zobi ir pilnīgi pasīvi runas organi, bet mēle, pret zobu saknēm - alveolām darbodamies veido dentālās skaņas.

Pēc ikdienišķās skaņu klasifikācijas skaņas iedala patskaņos jeb vokāļos un līdzskaņos jeb konsonantos. Šis iedalījums ir ļoti sens. To nodibinājuši Aleksandrijas un Romas pētnieki, kas uztvēruši vokāļos vienīgi balss elementu (vox - vocālēs). Citas skaņas izrunāja tikai kopā ar kādu patskaņi, kādēļ tās nosauca par līdzskaņiem (cōnsonāns - līdzskanošs). Tā laika pētnieki arī bija novērojuši līdzskaņu vidū grupas pēc ārējās akustiskās līdzības. Līdzskaņus, kurus uztvēra kā līdzīgus, mēģināja nosaukt vienādi, līdz ar to tuvināti apzīmējot viņu raksturu:

l un r nosauca par liquidae - šķidriem (tagad sakām: "plūdeņi"),
b, p, t, g, k par mēmiem - mūtae, kurus savukārt iedalīja vidējos -
mēdiae (b, d, g) un tievos - tēnuēs (p, t, k).

Visi šie nosaukumi ir pilnīgi nezinātniski, bet jauni nosaukumi to vietā nav likti. Šo nosaukumu saturu uztveram tagad citādi.

Nav lielas atšķirības starp patskaņiem un līdzskaņiem. Patskaņi vieglāk, līdzskaņi grūtāk izrunājami, jo, patskaņus izrunājot, mute pietiekoši plaši atvērta, lai no plaušām nākošais, balss saikļu ievirmotais gaiss brīvi varētu izplūst, kamēr, līdzskaņus izrunājot, gaisa izplūšanai tiek radīti šķēršļi. Patskaņos mūzikālais elements pārsvarā, trokšņa elementu gandrīz pavisam nav. Līdzskaņos mūzikālie un trokšņa elementi

dažādā daudzumā, bet lielākai daļai vairākumā trokšņa elementu.

Patskaņi. Latviešu valodā ir pieci patskaņi: i, e, a, o, u. Skaņa "e" ir divās variācijās: platais e un šaurais e. Skaņa "o" ir tikai svešvārdos uz augšzemnieku izloksnē.

Patskaņus varam grupēt atkarībā no tā, kāda mēles daļa piedalījusies patskaņa izveidošanā. Patskaņi "a" izrunājot, mēle ieņem gandrīz normālu stāvokli, nedaudz paceloties pakalējā daļā. Patskaņi "i" izrunājot, mēle paceļas savā priekšējā daļā, bet, "u" skaņu izveidojot, savā pakalējā daļā visaugstākā pacēluma stāvoklī. Tā tad varam runāt par priekšējiem (i, e), vidējiem (e, a), pakalējiem (o, u) patskaņiem.

Atkarībā no tā, pret kādām aukslējām mēle skaņas artikulē, var runāt arī par palatāliem (i, e, e) un vēlāriem (a, o, u) patskaņiem.

Pēc apakšžokļa atstatuma no augšžokļa, dažādus patskaņus izrunājot, tos iedala: platajos jeb vaļējos - a, e (pie šo patskaņu izrunāšanas mutes visplašāk atvērta), vidējos - o, e, šaurajos - u, i.

Patskaņu izrunāšanā piedalās arī lūpas, sevišķi patskaņiem "o" un "u", kuŗus sauc arī par labiāliem patskaņiem.

Patskaņi var būt īsi un gaŗi. Patskaņa gaŗums atkarīgs no gaisa virpojuma ilguma. Īsa patskaņa izrunai vajaga 1/5 sekundes, gaŗa patskaņa izrunai 2/5 - 1/2 sekundes, t.i. 2 - 2 1/2 reizes ilgāk nekā īsa patskaņa izrunai.

Gaŗākām skaņām tendence kļūt par šaurākām, kamēr īsās skaņas paliek neitrālas: ē > ī, ō > ū, bet nekad ū ≠ ō.

Mēles saspriegums, gaŗākus patskaņus izrunājot, lielāks nekā īsus patskaņus izrunājot.

Nepilnīgi artikulēti patskaņi sastopami dažās latviešu valodas izloksnēs, piem., augšzemnieku izloksnē: mu¹cina, ruo^ecina; Rietum-Kurzes izloksnēs sastopams svarabhakti patskaņis: zir^ags.

Līdzskaņu atšķirība no patskaņiem tā, ka pat tais līdzskaņos, kuŗos vismazāk trokšņa elementu, to tomēr ir vairāk nekā patskaņos.

Līdzskaņus klasificē:

- 1) pēc viņu akūstiskā sastāva;
- 2) izrunas veida;
- 3) izrunas vietas.

Pēc akūstiskā sastāva līdzskaņus iedala:

- 1) nebalsīgos (kuŗos vienīgi trokšņa elementi);
- 2) balsīgos, kuŗos sastopami ir trokšņa, ir balss elementi;
- 3) sōnōros, kur balss elementi pārsvarā.

Nebalsīgos un balsīgos līdzskaņus kopā sauc par troksneņiem. Ikvienam balsīgam troksnenim var nostādīt pretī nebalsīgu troksneni (b, d, f, g, ģ, z, ž - balsīgie troksneņi; p, t, v, k, ķ, s, š - nebalsīgie troksneņi). Nebalsīgie līdzskaņi tiek izrunāti ar lielāku enerģiju nekā balsīgie, kādēļ pirmos sauc ar latīņu vārdu - fortēs "stiprie", pēdējos - lēnēs "vājie", "lēnie".

Sonōrie līdzskaņi (r, ņ, l, ļ, m, n, ņ) noder par elementiem divtonģiskoģ savienojumos: am, an, ar, al u.t.t. Tie ir arī intonācijas nesģji, piem. maģta, miģrt, buģba, maģt.

Pēc izrunas veida līdzskaņus iedala:

- 1) slēdģenos jeb eksploģivos (b, p, d, t, ģ, ķ);
- 2) pusslēdģenos jeb pusekģploģivos (m, n, ņ, r, ņ, l, ļ);
- 3) berģenos jeb frikātģivos (f, v, s, z, š, ž).

Slēdģenus izrunģjot, runas organi vispirms pilnģji noslēdģas, pģc kam šo noslēģumu likvidģ stipģri izelģotģ gaisa strģva.

Pusslēdģenus izrunģjot, runas organi tiek noslēģti tikai pa daģlai.

Pie "m" un "n" izrunģšanas aukģslģju aizkariņģ nolaģsts un gaisģ izplģst pa degunu. Šos pusslēdģenus sauc par nģseģjiem. Pie "l" un "r"

plūdeņu izrunāšanas gaiss, kaut gan mēle piekļauta augšējām smaganām, atrod izeju gar mēles malām. Pie berzeņu artikulēšanas runas organi stipri tuvina. Cauri plūstošais gaiss rada berzes troksni.

Pēc izrunas vietas jeb organiem, kas galvenā kārtā piedalās skaņu izveidošanā, līdzskaņus iedala 2 galvenās grupās:

- 1) lūpu jeb labiālos un
- 2) mēles līdzskaņos.

Lūpu līdzskaņi savukārt sadalās: 1) tīrās lūpu skaņās jeb lūpeņos - b, p, m un 2) lūpu - zobu skaņās - v, f.

Mēles līdzskaņi: 1) priekšmēles (a) zobu jeb dentālie - t, d, n, z, s; b) alveolārie - c, l, ž, š; 2) vidusmēles jeb palatālie - j, ķ, g, ģ, ņ, ņ un 3) pakaļmēles (aukslējeņi) jeb vēlārie līdzskaņi (k, g, ch).

Balsīgais lūpenis „b” dažreiz tiek izrunāts ļoti līdzīgi nebalsīgam lūpenim „p”, piem. vārdā „labs”, ko izrunā kā „laps”.

„f” skaņa latviešu valodā sastopama tikai svešvārdos.

„v” skaņu var izrunāt dažādi. Latviešu valodā ir labiodentālais „v”.

Bilabiālo „v”, kas sastopams angļu valodā, veido mazliet līdzīgi „u” skaņai.

Prof. Endzelīns domā, ka „v” Kursā izrunāts bilabiālāki, Latgalē spirantiskāki, ko pierāda ar vietu vārdiem, kuņos vācieši šo skaņu uztvēruši dažādi: Alsunga-vācu: Alschwangen; Vietalva - vācu: Feheln.

Zobeņus „s” un „z” sauc arī par svelpeņiem, „š” un „ž” par šņaceņiem.

Aukslējeņi „g” un „k” palātālo patskaņu priekšā ir palātālāki, vēlāro patskaņu priekšā vēlārāki.

Savienojumi „gi” un „ki” latviešu valodā ļoti reti sastopami, piem. liki, draugi. Savienojumi „ge” un „ke” pavisam nav sastopami. Svešvārdos, kuņos ir šādi savienojumi, latvieši „k” un „g” mēdz palātālizēt. Jaunākā laikā pārņemtos svešvārdos to gan vairs nedara, bet agrāk lietotajos vārdos šī palātālizēšana gan nebūtu izskaužama, piem. ķelne, ķijeva, ķetzemāne, ģideāns.u.t.t.

Skaņa „ķ” ir „k” un „j”, skaņa „g” - „g” un „j” sakusums. Šīs skaņas latviešu valodā nevar atdalīt patstāvīgās skaņās kā svešvārdos, kur šīs skaņas nav sakusušas, piem., lat. Lucius; Kjachta.

Balsīgais spirantiskais aukslējenis $\underset{\sim}{\text{g}}$, ko sastop krievu valodā (ѣ-овѣ), latviešu valodā nav sastopams. Tam atbilst kā nebalsīgs spirantiskais aukslējenis - „ch”, kas latviešu valodā sastopams tikai svešvārdos. Ja aiz „ch” seko palatāls patskanis, latvieši to pārvērš par „ķ”: ķīna, ķīmija.

Vācu valodā izšķir nepalātālizētu „ch” (ach - Laut) vēlāro un palātālizētu „ch” (ich - Laut) palātālo patskaņu priekšā. Latviešu valodā dažos aizņemtos vārdos un uzvārdos arī šāds palātālizēts „ch”: technika, Fichte.

Skaņa „h” ir tīra dvesmas skaņa, kas rodas, gaisam brīvi plūstot caur balss saikļiem, neradot berzi. Daži zinātnieki to sauc par nebalsīgu patskani, kas rodoties, kad balss saikļi un mute sagatavoti „a” izrunāšanai priekš saikļu ievirtošanas. Latviešu valodā nepalātālizētā „ch” un „h” izruna gandrīz vienāda. Rakstībā jāievēro, ka „ch” rakstāms tais vārdos, kas nākuši no krievu valodas (piem. Charbina) un tais vārdos, kas nākuši no vācu valodas, kur tos raksta ar „ch”.

Sonōrais līdzskanis „r” latviešu valodā veidojas, mēles priekšgalinam tuvojoties augšējām smaganām un trīcot. To sauc par alveolāro jeb koronāli alveolāro „r”.

Mikstinātais „r” ir divu („r” un „j”) artikulāciju sakusums, tāpat „ņ” („n” un „j”) un „ļ” („l” un „j”).

Skaņa „l” ir alveolāra. Tā var tikt izrunāta vēlārāki un palātālāki.

Latviešu „l” ir vēlārāks par vācu un palātālāks par krievu. Dažās

Latgales izloksnēs „l” izrunā tik vēlāri, ka tas skan līdzīgi „u”, piem. galva - gouva.

Nāsālais aukslējenis „Ņ” latviešu valodā sastopams „k” un „g” priekšā, piem. ruņģa, kuņģis, laņķa. Skaņu „ķ” un „ģ” priekšā „Ņ” pārvēršas par „n”: reņģe, sliņķis.

Latviešu valodā ir arī saliktās skaņas, kur divi skaņas savienotas vienā artikulācijā. Izšķir saliktos līdzskaņus un saliktos patskaņus.

Ir divi salikto līdzskaņu kategorijas.

1) Afrikātas - pieberztās skaņas (c, dz, č, dž - vācu valodā arī pf, tz) ir samērā viegli atšķiramas: var nomanīt vienas skaņas artikulācijas sākumu un otras beigas. Skaņa „c” sastāv no t + s (igauņi šo skaņu raksta: ts), „dz” no d + z, „dž” no d + ž un „č” no t + š.

2) Aspirētās skaņas jeb apdvestie līdzskaņi (bh, ph, dh, th, gh, kh) bijuši indoeiropiešu pirmvalodā un sastopami, piem. vācu valodā (vārdus „Ton”, „Kind” izrunā „Thon”, „Khind”).

Latviešu valodā šīs skaņas nav sastopamas.

Savienojumus nd, mb, nt, mp izveidojot, nāsālās skaņas pāreja nenāsālizētā skaņā notiek līdz ar deguna starpejas noslēgšanu. Radot savienojumus dn, bm, tn, pm nenāsālo līdzskaņu artikulācija

pāriet nāsālā līdzskaņa artikulācijā, pie kam rodas t.s. faukālā eksplozija, pie gāmura virsgala - žāksta (lat. faucēs) dibensienas piespiestajam mīksto aukslēju aizkarīnam nolaižoties un atbrīvojot ieeju no mutes telpas deguna telpā, lai gaiss varētu izplūst pa degunu. Laterālā eksplozija novērojama, savienojumus tl, dl, gl, kl izrunājot. Tā rodas, mēlei attālinoties no zobu iekšpuses.

Saliktie patskaņi ir t.s. divskaņi jeb diftongi, t.i., divi patskaņi apvienoti vienā izrunas vienībā, kas saistīta ar kopēju izelpojumu, muskuļu sasprīgumu un intonāciju. Latviešu valodā ir divskaņi ai, ei, oi, ui, au (ou), ie, uo, iu. Tie ir trejādi.

1) Krītošie diftongi ar krītošo intonāciju, kur pirmā daļa tiek vairāk uzsvēta nekā otrā, piem. āita, mēita. Diftongi „uo” un „ie” latviešu valodā ir krītoši, kamēr dažās svešās valodās kāpjoši, piem. fr. bién, itāl. buóno.

2) Kāpjošie diftongi ar stiepto intonāciju, piem. laīks, leītis, laūks, muīta.

3) Svārstīgie diftongi ar laužto intonāciju, kur nevar izšķirt, kurā diftonga daļa vairāk uzsvēta, piem. laūzt.

Ir vēl arī diftongi, kas parādās slēptā veidā un kuņos pirmā daļa ir gaŗa, piem. vārdu „stāvs” izrunājam - „stāus”, „tēvs” - „tēus”.

Zilbe jeb balsiens. Zilbi var sastādīt viens atsevišķs patskanis, divskanis, patskaņa, vai divskaņa savienojums ar līdzskani. Zilbes pamats ir patskanis vai divskanis. Patskaņa, vai divskaņa izrunāšanas laikā izelpošana notiek brīvi, kamēr līdzskaņus izrunājot izelpošana ir apgrūtināta, vai pavisam pārtraukta. Tā tad katrs balsiens ir vairāku skaņu artikulāciju apvienojums kopējā patstāvīgā un nepārtrauktā izelpojumā izdarītā ar zināmu sparū. Sēnōrie līdzskaņi arī var izpildīt patskaņu vietu. Zilbi jeb balsienu, kas beidzas ar patskani, sauc par vaļēju, kas beidzas ar līdzskani - par slēgtu.

Akcentis. Zilbe var būt uzsvēta jeb akcentēta un neuzsvēta jeb neakcentēta. Zilbes patskaņa uzsvāru var panākt divējādi:

- 1) palielinot izrunājamā patskaņa stiprumu, vai
- 2) paaugstinot viņa toni.

Pirmajā gadījumā balsienu izrunājot spēcīgāk izelpojam un tā piešķiram balss saikļu virtojumiem lielāku amplitūdu: panākam ekspiratorisko jeb izelpojuma akcentu. To sauc arī par dinamisko jeb spēka akcentu.

Otrajā gadījumā ar balss saikļu un balssrīkles krimšļu darbību palielinām atsevišķu virnojumu daudzumu attiecīgā laika sprīdī un tādā veidā radām mūzikālo jeb tonisko akcentu.

Akcenta vieta. Indoeiropiešu pirmvalodā akcenta vieta nav bijusi noteikta. Senprūšu un leišu valodas paglabājušas to pašu akcentu, kas bijis indoeiropiešu pirmvalodā. Šīm valodām ir brīvais akcents. Latviešu valodai akcents saistīts ar pirmo zilbi. Arī somu un igauņu valodai akcents uz pirmās zilbes, kādēļ domā, ka latviešu valodā šai ziņā novērojama lībiešu valodas ietekme.

V ā r d s ir fōnētiski plašāka vienība nekā zilbe. Viņā var būt viena un vairākas zilbes. Vārda pamatā ir akcentēta zilbe, pie kuŗas pieslienā neakcentētas zilbes. Pēc uzsvērtās zilbes ir mazs pārtraukums, kas gandrīz nav manāms, ja uzsvērtai zilbei seko zilbe, kuŗas sākumā balssīgs līdzskanis, piem. la-bība. Bet ja uzsvērtai zilbei seko zilbe, kuŗas sākumā nebalsīgs līdzskanis, pārtraukums starp šīm zilbēm stipri jūtams, piem. vārdā „uzpīpē”, ko izrunājam: „us-pīpē”. Abos gadījumos vārdu uztveŗam kā kautko veselu, jo šē loma nozīmes momentam. Vārdu sakopojums „tautas dziesma” būtu uzskatāms par vienu vārdu, jo to izrunājam kā četrbalsīgu vārdu ar akcentu uz pirmās zilbes. Ja šai sakopojumā vārdu „dziesma” uzskata par atsevišķu, tad tas ir enklītika (neakcentēts vārds, kas pieslienā akcentētam vārdam nostādāmieš aiz tā). Proklītika ir neakcentēts vārds, kas pieslienā akcentētam vārdam nostādāmieš priekš tā. Tādas proklītikas ir vietnieku vārdi, piem. „es daru” izrunā „ezdāru”.

Lielākā indoeiropiešu valodu daļā vārds ir autonomš: tā izrunā nav atkarīga no sekojošo, vai iepriekšējo vārdu izrunas. Bet dažās valodās šī atkarība novērojama. Latviešu valodā ir t.s. regresīvā asimilācija: neuzsvērtu zilbju beigu daļa pielāgojas sekojošā vārda sākumam, piem. „es daru” izrunā „ezdāru”. Ķeltu valodā novērojama progresīvā asimilācija: sekojošāis vārds pielāgojas iepriekšējam, piem. my nhad (mans tēvs), dy dhad (tavs tēvs).

T e i k u m s ir kautkas fōnētiski noslēgts. Runājot vienu teikumu fōnētiski atšķir no otra. Parasti teikumā ir viens vārds, ap kuŗu grupējas citi.

Latviešu valodas skaņas no vēsturiskā viedokļa.

Visas indoeiropiešu valodas cēlušās no indoeiropiešu pirmvalodas. Nav tiešu faktu, kāda šī pirmvaloda bijusi. To var tikai rekonstruēt. Šai rekonstruēšanā gandrīz ikvienam pētniekam sākumos uzskati dažādi. Pagājušā gadu simteŗa sākumā indoeiropiešu pirmvalodas pētnieki domāja, ka šai valodā bijuši tikai trīs patskaņi: a, i, u. Šis uzskats tomēr maldīgs.

Indoeiropiešu pirmvalodā bijuši: a, e, i, o, u, ā, ē, ī, ō, ū;

bez tam vēl reducētas (nepilnīgas) skaņas, it īpaši ə (šva - skaņa apzīmē reducētu skaņu, kas radusies no gaŗa patskaņa).

Latviešu valodas a < ide. a / ide. o

Tāpat tas arī germāņu un sanskrita valodā. Latīņu un grieķu valodā ide. a = a, ide. o = o, bet slavu valodā ide. a, o > o.

Latviešu valodas a cēlies no ide. a:

latv. akmens, lš. akmuõ, gr. ἄκμων ;

latv. ass, lš. ašis, pr. assis, lat. axis (agõ), gr. ἄξων, kr. ось;

latv. art, lat. arāre, gr. ἄρῳ, gotu: arjan, sl. opariti;
 latv. ass (īpaš.v.), lat. acus (adata), acer (ass), gr. ἄσχος (ass).
 Visbiežāk latviešu valodas a cēlies no ide. o:

latv. astuoni, lat. octō, gr. ὀκτώ, lš. aštuoni, gotu: ahtau, kr. восьмь;

latv. avs (+avīta - no šejienes pamazinājums +avitīna > aitīna), lat. ovis, gr. οἶς (<οἶς), lš. avis;

latv. kas, lat. quo;

latv. ka(d), lat. quod;

latv. acs, lat. oculus, gr. ὀφθαλμός, lš. akis, sl. oko.

✓ Ir gadījumi, kur latviešu „a” ir veca „e” vietā:

1) ja aiz „e” sekojis „v” un aiz tā kāds vēlārs patskanis - a, o, vai u (e + v + a, o, u > a):

latv. nevaids > navaids > navs;

latv. tavs < +tovos < +teuos, jo lat. val. tuus < tovos < +teuos, bet gr. τέως < +τεφος;

latv. savs < +sovos < +seuos, jo lat. val. suus < sovos < +seuos, tāpat kā lat. novus < +nevos, gr. νέως.

2) e > a dažreiz arī tad, ja „v” bijis priekš „e”: ^{varbūt} vārds (agrāk: vardas), lš. vārdas, lat. verbum;

latv. lapsene, lš. vapsā, lat. vespa, vācu: Wespe.

3) e > a, ja nākošās divās zilbēs ir a:

latv. vakars < uakaras < +uekaras < +uekeras, lš. vākaras, kr. вечер < +uekeros;

latv. vasara < +uesera (vedams sakarā ar kr. вечера);

nabags (agrāk: nēbags), lš. nābagas - aizguvums no krievu небогъ.

4) platais e tiecas pārvērsties par a piedēkļu zilbēs, ja beidzamā zilbē ir, vai kādreiz bijis a:

ragana < +reḡena (kad savienojums „ge” vēl nebij pārvērties par „dze”);

kupene / kupana (veca forma) - kupēna;

līdaka / līdēka (veca f.).

Līdzās a-celmiem bija ja-celmi, kur priekšbeidzamā zilbē šaurais e: dzinteris / dzintars (-ras), lš. gintaras; laidēris / laidars; vaiveris / vaivars < +vaiveras.

Tautā runā: vešals, bet veselība, veselīgs; ēzars, bet ezeriņš; vēdars, bet vēderiņš, vēdekla - tautā arī: vēdakla.

Dažreiz, aizņemtos vārdos, latviešu a-skaņa cēlusies no svešas o-skaņas: bagāts, kr. богатъ; baznīca, sl. божница; gavēt, kr. добромъ; zvanīt, kr. звонимъ; pagāns, kr. норанинъ; zaldāts, vācu: Soldat; kapars, vlv. kopper.

Nereti aizņemtos vārdos paglabājies svešs „a”: andelēt - handeln;

pristavs - *npucma* & b.

Garā ē skapa ir stabilāka. Normāli latviešu valodā ir ide. ā, slavu valodās ide. ā > a, leišu valodā ide. ā > ō:

latv. māte, lš. mótē, kr. *мать*, lat. māter, gr. *μήτηρ*, dor. *μάτης*.

latv. brālis (tautas dziesmās „brātāritis”), lat. frāter, kr. *братъ* (*bramp'6*);

lat. stāt, lat. stāre, gr. *στάμι*, kr. *смамо*.

Dažreiz garais ā latviešu val. radies sekundāri, piem. ā̃ > ā̄r: ārsts, vlv. arst; Kārlis < Karl; ār > ā̄r: māka - mārciņa, vlv. marke.

e - latviešu valodā ir divās variācijās: šaurais „e”, 2) platais „ē”.

e - izrunā šauri: 1) ja nākošā zilbē e, i, ei, ie, j (vecene, vecis, neliels, leja) arī kur „j” ietekmējis iepriekšējo līdzskani (mežs, meža, jo „ž” cēlies no „dj”); 2) vienzilbīgos vārdos un vārda beigās: te, še, mēs, upe, egle; 3) kur „i” nākošā zilbē zudis, t.i., infīnīti-vos un i-celmu vārdos: nest < nesti; klēts < klētis.

Svešvārdus visbiežāk izrunā ar šauro „e”: medaļa, šenāts. Vārdus „interns”, „eksteins” agrāk izrunāja ar plato „ē” vācu ietekmē.

e - izrunā plati: 1) ja nākošā zilbē ē, a, o, u, uo, ai (vecs, ve-ca, veuot, vecums, večais, večaine, vēsture, vēstule). Vārdi „vēsture” un „vēstule” ir Kronvalda darināti ar nelatvisku piedēkli un saistās ar vārdu „vēstīt”, kādēļ šos vārdos šauro „e” varētu attaisnot. Vārda „nest” pagātnē ir šaurais „e” (nesu), lai atšķirtu to no tagadnes formas (ņesu).

Pagātnes formai pamatā izlokšņu formas: nesu, vecos rakstos 3.pers. nese. Tās ir atliekas no pagātnes ē-celmiem. Negācija „ne” literatūras valodā izrunājama šauri: nevarēt, nelaime. Bieži platais „ē” tiek pār- nests uz citiem locījumiem, kur pēc likuma vajadzētu būt šauram „e”, piem. večs - veči, večiem. Izlokšnēs šos vārdus izrunā arī ar šauro „e”: veci, tēvi, bērni.

Dažos vārdos ir svārstība starp „a” un „e” - tā ir vēlāku laiku parādība: Amburga - Ēmburga; alksnis - elksnis; brangs - brēngs; ragavas - rēgavas; sari - sēri, lazda - lēgzda. Formas ar „e” ir galvenā kārtā izlokšņu formas. Šādas svārstības novērojamas arī slavu valodās: kr. *ezepo* - *ezepe*.

Baltu val. „ē” cēlies visbiežāk no veca ide. „e”: latv. *celt*, lat. *excelsus*;

latv. *esmu*, sskr. *asmi* < ⁺*esmi*, gr. *ἔσμι*, lat. *esse*;

latv. *es*, gr. *ἔσ*, lat. *egō*;

latv. *beru*, gr. *φέρω*, lat. *ferō*, sl. *берѣ*;

latv. *vešt*, lš. *vežū*, lat. *vehere* < *veghere*.

Īsais „e” ir arī no krievu un vācu valodas aizņemtos vārdos: *scep-teris*, *mandeļe*.

Garais „ē” cēlies no pirmvalodas garā ē, kas rietumgermāņu valo-valodās pārvērties par ē, slavu val. par *ѣ*: latv. *dēt*, lat. *fēcī*, gr.

τίθημι;

latv. *mēnesis*, mēness, lat. *mēnsis*, gr. *μήν*, *μηνός*, gotu: *mēna*, *mēnops*, vav. *mānôt*;

latv. *sēkla*, lš. *sēti* (sēt), sl. *семя*, lat. *sēmen*;

latv. *spēt*, lat. *spēro* (ceru), *spēs* (cerība), kr. *спѣти* (pagūt). Aiz-ņemtos vārdos: grēks, smēde, vēveris.

Dažreiz „e” kļuvis garš sekundāri: eĩ > ēr: vērts < wert; èr > ēr: ērbēgis < Herberge.

i - cēlies vispirms no ide. pirmvalodas „i”, kas sensl. u > 6, bet krievu val. vai nu zudis, vai pārvērties par „e”:

latv. likt, lat. relictus (atstāts), gr. ἔλειπον (es atstāju);

latv. viss, lš. visas, ssl. вѣсѣ, kr. вѣсѣ.

Ide. pirmvalodā (arī sanskritā) ir sōnantiskas skaņas: r, l, m, n. Baltu valodās šīs skaņas guvušas „i” pieskaņu, citās valodās „o” vai „e”:

latv. mirt, lš. mirti, lat. mors (nāve), sskr. mṛtas (miris), ssl.

मृतम् (nāve), kr. мрътъ ;

latv. sirds, lat. cors, cordis;

latv. pilns, lš. pilnas, kr. полный ;

latv. atmiņa, minēt, lat. mens, mentis (prāts) - latv. val. ir vecs vārds minte (prāts);

latv. dzimt, lš. giṁti, lat. vēniō, gotu: giman (nākt), vācu: kommen.

Izloksnēs (Kurzemē) „i” skaņa jūk ar „e” (avins - avens, dvalikts - dvalekts (mērs), retāk ar „a” (slava - slivēt augšz. izloksnē). Ir gadījumi, kur „i” vietā lieto „u”: tuvs - tivs, sivens - suvens, zivs - zuvs, druva - latg. dryva. Pareizi ir lietot „u” tais vārdos, kur nākošā zilbē ir, vai kādreiz bijis „a” (tuvs, druva), bet „i” jālieto tur, kur nākošā zilbē bijis, vai ir „i” - vai „e” (zivs, dibens). Stingri šo likumu tomēr ievērot nevar, jo tad rastos daudz variāciju: tuvs - tīvināt, druva - drīviņa.

Latviešu valodas vecos pieminekļos atrodamas formas: wuessems, wussems (visiem); tā tad bijusi kāda īpatnēja skaņa aiz labiāliem līdzskaņiem, kas skanējusi kā „u” vai „u”.

Garais „ī” cēlies 1) no veca ide. pirmvalodas „ī”:

latv. dzīvs, lš. gývas, lat. vīvus, kr. живъ ; 2) ī < in: latv. tīkls, lš. tiņklas; latv. pazīts, lš. pažiņtas; latv. devītais, lš. deviņtas; latv. dzīt, lš. giṁti.

u - cēlies no ide. pirmvalodas „u”:

latv. gurt, lš. gurūs, gotu: kaúrus (noguris);

latv. mēdus, lat. fructus, gr. μέδυσ ;

latv. ruds, lat. ruber (sarkans), gr. ἔρυθρός (iesarkans), sskr. rudhēras, ssl. рѣдръ, kr. рѣднѣ.

ū - cēlies 1) no ide. pirmvalodas „ū”:

latv. dūmi, lat. fūmus, gr. θυμός ;

latv. pūt, lat. pūteo, sskr. pūtiḥ, gotu: fūls (sapuvis);

latv. būt, lš. būti, lat. fui, sskr. bhūtiḥ, ssl. ѣуту.

ū < un: latv. jūgs, lš. juņgas; latv. sūtu, lš. siūnciu.

„ö” un „ü” skaņas latviešu valodā, izņemot uzvārdus, nav sastopamas. Pārsvārā uzskats, ka arī uzvārdos „ö” un „ü” vietā vajadzētu rakstīt „ē” un „ī”.

D i f t o n g i.

uo cēlies: 1) no ide. pirmvalodas \bar{o} (sl.v. $\bar{o} > a$):

latv. duot, lš. dúoti, gr. $\delta\acute{\iota}\delta\omega\mu\iota$, kr. $\delta\alpha\mu\omicron$.

Ja vārdam ar „uo” līdzās ir alternācija ar „au”, tad droši var teikt, ka pamatā vecs \bar{o} :

latv. uosta, lat. \bar{o} stium, spr. aust \bar{o} (mute), kr. $\gamma\omicron\mu\alpha$ (mute); latv. aukslējas;

latv. buoze (nūja), lš. búožē, latv. bauze (nūjas virsgals);

2) no „an” (ide.pirmv. on):

latv. luogs, lš. laṅgas; latv. luoks (debessluoks), lš. laṅkas (Kurzemē: lanka - pļava);

latv. ruoka, lš. rankā, ssl. $\rho\acute{\alpha}\kappa\alpha$ (rōka).

Ir gadījumi, kur latviešiem ir „uo”, bet leišiem „am”, kas cēlies no „an”: latv. stuobrs, lš. stāmbra; latv. struops, lš. straṅpas. Šais vārdos latviešiem „uo” ir radies tad, kad leiši vēl tos izrunājuši: +staṅbras, +straṅpas. Ja tas būtu citādi, mums nebūtu tāda vārda kā „kampt”.- „uo” ir arī vēl no krievu un vācu valodas ņemtus vārdos.

ю > uo: $\lambda\upsilon\omicron\mu\omicron$ - ļuoti; $\delta\lambda\upsilon\omicron\gamma\omicron$ - bļuoda; у > uo: $\lambda\upsilon\kappa\omicron$ - luoks; $\sigma\upsilon\gamma\omicron$ - suods; $\rho\upsilon\delta\epsilon\omicron\mu\omicron$ - ruobeža, sl. $\rho\acute{\alpha}\delta\epsilon\mu\omicron$ (iecirtums). Par vārdu „noma” domā, ka tas nav patapinājums, bet rača krievu vārdam „ $\gamma\omicron\mu\omicron$ ”.- Kur sastopam diftongu „uo” altērnējamies ar „ie”, varam teikt, ka $uo < an$, $ie < en$.

ie cēlies no en: latv. pieci, lš. penki, gr. $\pi\epsilon\upsilon\tau\epsilon$, ssl. $\pi\acute{\alpha}\tau\epsilon$;

latv. ciest, lš. kēntēti.

Ir arī parallēlas latviešu formas: liekt - lenkt, triekt - trenkt. Diftongs „ei” uzsvērtā zilbē $> ie$: latv. dievs, lš. diēvas, pr. deiwas, sskr. dēvās, lat. dīvus ($\bar{i} < ei$), „dievišķīgs”.- Latviešiem ir vietas vārds „Pievika”, māju vārds „Piesargi” agrāk bijis „Pievsargi”, kas nozīmē „Pļavsargi”, jo leišu val. „pievā” rozīmē: pļava. Pievika - pļaviņa.

Bieži vārdos, kur latviešu un leišu valodā „ie” citās valodās nav ne „ie”, ne „ei”:

latv. ciems, lš. kīemas, pr. kaimis;

latv. iesms, gr. $\epsilon\acute{\iota}\chi\mu\acute{\iota}$;

latv. sniegs, lš. sniēgas, gotu: snaiws, kr. $\sigma\eta\eta\omicron\upsilon\upsilon$.

Vispār, valodnieku vidū nav vienprātības par „ie” izcelšanos. Daži saka, ka $ie < ei$, bet citi, ka $ie < ai$, oi . Prof. J. Endzelīns pieņem, ka: $ei > \bar{e}i > \bar{e} > ie$.- Dažās izloksnēs saka: „ziergs”, „zierņi” (zirgs, zirņi). Te loma bijusi intonācijai: $i\check{r} > \bar{i}r > ier$.

Latviešu valodā sastopams arī diftongs „ei”, lai gan tam vajadzēja pārvērsties par „ie”. Tas paglabājies uzsvērtās zilbēs, kas vēlāk tikušas uzsvērtas:

latv. veids, gr. $\tau\epsilon\acute{\iota}\delta\omicron\varsigma$; latv. steigties, gr. $\sigma\tau\epsilon\acute{\iota}\chi\omega$.

ai cēlies no ide. ai, oi. Lai varētu konstatēt, no kura diftonga kādā vārdā „ai” cēlies, jāraugās valodās, kur šie diftongi šķirti:

latv. saite, lat. saeta ($ae < ai$); latv. mainīt, kr. $\mu\omicron\mu\eta\mu\omicron$; lat. communis (vecos rakstos: commoinis) „kopīgs”, gotu: gamains „kopīgs”;

latv. vaidelotis, gr. φοιδα (es zinu), gotu: wait (es zinu).

oi - latviešu valodā sastopams svešvārdos, vai izloksnēs: boikots, vaicōi.

ui - 1) latviešu un leišu valodā no pirmvalodas uzsvērtā "oi": smuidrs, arī imperatīvā: šuj; 2) patapinājumos no krievu valodas "ui" vietā: muita, kr. ~~уи~~ - un lībiešu valodas: puika, muiža.

Diftongs au < ide. au un ou.

au < ide. au, piem., vārdā augt, lš. áugti, lat. augeō, gr. αὐξω, sskr. ōjas (spēks), (ō < au senslavu valodā au un ou vietā ir u), gotu: aukan; tauris, taure, tauriņš, gr. ταυρός (vērsis), lat. taurus (vērsis), ssl. Топрѣ (turv); sauss, gr. αὐρος < + δαυδους, ssl. coyъ; ^{aišna} lat. āurora < + ausōsa; lat. aurum < + ausom - auzas (zelta nozīmē), auskaļi (zelткаļi). Vecs prēfikss au - sastopams: aumaļām, aumeš (daudz, pārmērīgi).

au < ide. ou, piem. auss, lat. auris, gr. οὖς - ὠτός; laūks, laūkums // lāuks, lat. lux (gaisma) < + loux, tā pati sakne ir vārdā lūcus (klajums mežā, vai birzē, tā tad gaišāka vieta mežā), gr. λευκός (balts). Te tā tad jārunā par vecu sakni ou. Alternācijas ceļā radies eu.

Daži apgalvo, ka arī no ide. eu cēlies mūsu au. Tomēr tas nav visai pareizi. Ticamāki, ka te ir alternācijas, piem. tauta, gotu: þiuda (+teut-), osku: touto (valsts), kur ou < ev.

Tādos gadījumos, kur mums pamatos ev, radies jau ar iepriekšējā līdzskaņa mīkstināšanu, slaviem eu > ro, piem.: laudis, vācu: Leute, gotu: liuti, ide. leu-dh-, lš. liaudis (tauta), kr. ~~люди~~, senaugšvācu: liut, kur iu < eu; pļaut < + pļaut < + pļeu < + peu, līdzīgi ir ar vārdu splaut; pūt, arī te atiet uz -eu-, peu-; no tā prauli < + pļauli. Vārdā prauli -r- radies dissimilācijas ceļā.

Dažos gadījumos mums ir tādi diftongi, ko labi neatzīstam, jo tos nerakstam, bet tikai izrunājam: zivs - zius; sev, tev - seu, teu, dažās izloksnēs pat: teū, seū. Garus diftongus arī neatzīstam, bet tomēr tādi ir: tēvs - tēus; stāvs - stāus. Diftongs -"ai" sastopams dažās galotnēs, piem. ājs: mācītājs - mācītāis. Dažos gadījumos ir interesantākas kombinācijas - triftongi: guovs - guoys; dievs - dieus. Agrāk mēs lietojām arī u (h) un ō (h), bet tagad tos atmet, vairs neraksta. Tie, kas aizstāv šo motīvu, priekšrocības dod tikai vācu valodai, bet citas valodas neievēro. Tas rada inkonkvenci. Tāpēc tagad raksta tikai i un e.

Patskaņi, divskaņi un līdzskaņi
beigu zilbēs.

Viss minētais ir pareizs, ja nemam patskaņus un divskaņus uzsvērtajās zilbēs. Patskaņi un divskaņi neuzsvērtajās zilbēs vairāk pārveidojas nekā uzsvērtajās zilbēs, tādēļ beigu zilbēs ir novērojama saīsināšanās tendence: garie patskaņi ir saīsinājušies un īsie - zuduši. Nav zudis latviešu valodā tikai u, kas palicis bez pārgrozībām. Teorētiski: ā > a, a > o (nulle, resp. zudis). a paglābies tikai vienzilbes vietnieka vārdos: tas, kas, un nav saīsinājies arī vienzilbes vietnieka vārdos. Piem., ā saīsinājies ā-celmu vienskaitļa nōminātīvā: ruoka < + ruokā, lš. rankā, a zudis a-celmu vienskaitļa nōminātīvā: dievs, lš. diēvas. Vispār patskaņu zušanu un divskaņu saīsināšanos beigu zilbēs var pierādīt, bazējoties uz mūsu pašu vārdu un citu valodu vārdu formām, sevišķi

uz leišu valodas vārdu formām. ē > e; e > o (zudis), piem. e zudis līdzskaņu celmu vienskaitļa genitīvā - akmens, lš. ākmenes; ī > i > o (zudis), piem. i zudis i-celmu vienskaitļa nominatīvā: sirds - lš. širdis, i saīsinājies i-celmu daudzskaitļa nominatīvā: sirdis - lš. širdys. Par e un i skaņām pierādījumus nevar sniegt latviešu valodā vien. ū > u, piem., ū saīsinājies u-celmu daudzskaitļa nominatīvā: pelus, lš. pelūs.

Divskaņi ai, ie, uo, au ir saīsinājušies vārda beigās: ai un ie > i, ou un au > u (uo nav saīsinājies vienziļbes vietnieka vārdos: tuo): piem. reti, lš. retai, pagātnes II.p. - vilki, lš. vilkaī; ie > i a-celmu tag. viensk. II.p. - lieci, ies - paglābies atgriezeniskā formā: liecies < ⁺liecie-si:āu > u u-celmu gen. medus, lš. medaūs, uo > u; a-celmu akk. lauku (ū < uo < au).

Patskaņu saīsināšanās vārda beigās ir novērojama arī darbības vārdos: es aru; tu ar, lš. arī; viņš ar, lš. āria; es daru; tu dari, lš. daraū, daraī.

Dažos gadījumos uz pirmatnīgo veidu aizrāda darbības vārda atgriezeniskās formas: lieku, liekuos. Tomēr visos gadījumos uz to lūkoties nevar: daru, daruos; dari, daries; vecākās formas: ⁺daraus, ⁺darais. Lai precīzi notektu, kāda skaņa katrā gadījumā bijusi, jāņem vērā vispārīgi teiktais.

Dažās izloksnēs ir novērojama parādība, ka rakstu valodas īsie patskaņi ir atkrituši gala zilbēs: māt (nōm. un akk.), gaŗie patskaņi un divskaņi saīsināti: upe (lok.).

Beigu zilbēs zūd ne tikai patskaņi, bet arī līdzskaņi, tas ir novērojams izloksnēs: dies < dievs, tēs < tēvs; izloksnēs zūd arī j pēc gara patskaņa un divskaņa: vēš < vējš, strauš < straujš. (Sk. sīkāk prof. J.Ēndzelīna un K.Mühlenbacha - "Latviešu gramatika").

A l t e r n ā c i j a.

Latviešu valodā no vienas saknes atvasinātos vārdos mēdz būt dažādi patskaņi. Šo parādību sauc par patskaņu miju jeb alternāciju. Alternācija sastopama visās indoeiropiešu valodās, un tās pamati meklējami jau dziļā senatnē. Kāpēc tas tā, nav viegli izskaidrot, jākonstatē tikai fakti.

Ir kvalitatīvā alternācija (Abtönung), kur mainās skaņas nokrāsa: a, e, o, piem. nest, nasta un kvantitatīvā alternācija (Abstufung), kur nokrāsa paliek un mainās garumi, piem. nest, nēsāt. Ticamāk, ka dziļākā patskaņu mija ir kvalitatīvā. Te, varbūt, lomu spēlē jēdzienu nozīme, ko katru izsaka ar savādu balss modulāciju. Tā tad pamatos mūzikālais akcents.

Vislabāk dažādās alternācijas pakāpes novērojamas grieķu valodā. Izšķir t.s. bazi, ko Brugmanis dēfinē par patskaņu mijai padotu kopīgu vārdu vienību. Piem. sanskritu val. III.pers. sing. praes.: bhātati (viņš liek), inf.: bhāvitūm (baze: bhavi-), divd. bhūtās (baze: bhū-). Brugmanis konstruē šim verbam pamata bazi: ⁺bhenā.

Vispirms alternē divas skaņas: $\left\{ \begin{array}{l} e \text{ un } o \\ \bar{e} \text{ un } \bar{o} \end{array} \right.$, retumis arī: a un ā, līdzās ir nulles pakāpe un redukcija: ə, ɔ; ē / ō / ə.

Pakāpi ar e saucam par pamata pakāpi, ar o - par augstāko pakāpi u.t.t., ar garumu, varētu teikt - pirmā pagarinājuma pakāpe. Klāt nāk vēl divas kombinācijas:

I. ei, oi, ēi, ōi (ai, ūi), i (atbilst nulles pakāpei) un redukcijas pakāpe ar šo sakrīt:

ei / oi / i
eu / ou / u.

II. er, el, em, en; or, ēr, ōr (ar, ār), $\begin{array}{l} r \\ o \end{array} = (e^r, o^r)$.

Indoeiropiešu valodās ir tādi fakti, kas rāda, ka visu vārdu rinda apvienojama kopējā pamata formā, kas daudzreiz iznāk savāda: augt, augeō, αὐγέω, aukau, šiem dažādu valodu vārdiem ir kopēja sakne ⁺aug-; vegeo, vākšanam, wōkrs (Wucher), wahsan (augt). Abām rindām ir līdzība. Tā tad te jārunā par kopēju pirmformu, ko valodnieki sauc par bazi - ⁺augēg-, kā to arī Brugmanis dēfinē. Tālākā bāzes izveidošanās bijusi atkarīga no akcentācijas veida.

Lai izprastu mūsu alternāciju, jāpazīst mūsu skaņu likumi.

Indoeiropiešu pirmvalodā ir bijušas patskaņu miju rindas:

- 1) e, o, a (zuduma pakāpe);
- 2) ē, ō, ā, ǝ ; *red. ee.*
- 3) er, el, em, en - or, ol, om, on < $\frac{r}{o}, \frac{l}{o}, \frac{m}{o}, \frac{n}{o}$;
- 4) ei, eu : oi, ou : i, u;
- 5) ēi, ēu : ōi, ōu : ī, ū.

Visbiežāk sastopama 1., 2., 3., 5. rinda. Latviešu valodā ide. 1. un 2. rinda saplūduši vienā:

ide.	e	ē	o	ō	a
latv.	e	ē	a	uo	ā
	mest,	mētāt,	mats	(tālāko pakāpju nav).	
	e	ē	a	uo	ā
	nest,	nēsāt,	nasta	(tālāko pakāpju nav).	
	vest,		vadāt		
	⁺ vezt	"atvērēties"	vazēt	("vizināt", par to vēlāk).	
		nedrošs,			
	plest,	plēta,	plats,	⁺ pluotīt,	plātīt,
				kluons,	klāt,
	mest,	mētāt,	pa-mats,		
	sekuot,			suokas,	
		slēgt,		sluogs,	
		sēdēt,		suodrāji.	

Daudzos gadījumos alternācija saskan ar likumiem, ko secinājam indoeiropiešu pirmvalodai. Tomēr alternācijas ar visām pakāpēm nemaz nav sastopamas.

Šinī alternācijā ā ir jauninājums, jo mēs uztveram, ka te e alternē ar a:

e / a // ē / ā,

piem. zelt, zēlu, zaļš, ⁺(zuole), zāle, kur ā ir jaun-
darināts.

Vārdā "vizināt" daži domā, ka i ir ⁺uegh, veho, bet šādu piemēru nav daudz, un, domājams, tie darināti pēc citiem paraugiem.

dzēsēt, dzēst, (dzisināt), dzisināt -
vispārīgi ietilpināms citā kategorijā.

3.rinda. Šinī rindā ir darīšana ar sōnōrām skaņām:

ide. $\frac{l}{o}, \frac{r}{o}, \frac{m}{o}, \frac{n}{o}$. Dažreiz e var arī šai rindā mīties ar i, ja pēc e seko minētās sōnōrās skaņas. Te būs dažas savādības, jo latviešu valodā:

aĩ, eĩ > āĩ, ěĩ (izloksnēs)

ār, ěr > ār, ěr (izloksnēs)

Tad vēl jāpiemin, ka in > ī.

e	ē	a	ā	i (ī)
velt	vēlu	valstīt +apvaļš	vāls	vilnis
celt	cēlu	kalns	-	izcils
pelt	pēlu	paļāt malt	- mālis	- milti
		(aĩ > āĩ)		
veŗu	vēŗu	vāŗstīt	-	virināt
sveŗu	svēŗu	svars svāŗstīties	-	svira svīris (jaunāks)
remdens remdēs	-	rāms (ā < ā)	-	rimt
lemt	-	(lamatas	luoma	sa-ļimt)
ņemt	ņēmu	-	ņūoma (uo < ō)	-
liekt (lenkt)		lanka	luoks	līks (in > ī)
dzenu		ganu		dzīt

4.rinda. Teorētiski ņemot ar diftongiem ir tas pats, kas ar monof-
tongiem. Ar diftongu ei jeb ie saknē mijas ai, i, ī.

ei (ie)	ai	i	ēi	āi	ī - tā
apmēram bijis pirmsbaltu valodā.					
biedēt	baidīt				bīties
kliegt	klaigāt	klidzināt			
steigt(ies)	staigāt	stiga			
stieg	staigns	stigt			
kliedēt	klaiduonis				klīdināt
miegs	maigs	midt			
liet	laistīt	lija	lēŗu	(laikam sekundāri cēlies)	
tveice	tvaiks				(tvīkt - še
nepieder, jo leiŗu val. ir: tviņkti).					

Tā tad ir parallēlas alternācijas, kur viena un tā pati sakne ie-
tilpst divās rindās. Uz šo svāŗstību pamata, kas ļoti vecas, radušās
svāŗstības arī jaunākos laikos. i un ie (no ei un eu) sastopami gan
e - rindā, gan ei - rindā:

dzenu ganu dzīt (ī < iu) gaiņāt.
sa-spriegt spriedzēties spruoga
(spriegt - ie < eu).

Bet tagad saka "spraugums" un ne "spriegums".

dzist dziestu (ei vai eu), ja būtu cēlies no en, tad vajadzētu
būt dzest, lŗ. gēsti, genstu - lŗ. alternē: e/en.

tikt	tieku (no ei vai en?)	tiku	⁺ teku / tieku,
lš. tēkti, tenkū			
dzilš	dzelme	dzīle	
pīt (ī in)	pinu	pīne	
šķist	skaitīt		

Normālā $\overset{n}{0}$ skaņa pārveidojas par in > ī. Varbūt šai rindai pieder arī „un”. Bet ir daži gadījumi, kur $\overset{n}{0}$ > un > ⁽⁺⁾ū, tāpat $\overset{m}{0}$ > $\frac{im}{um}$: tumsa, izloksnēs timsa.

Var arī blakus: im in ir il
alternēt arī: um un ur ul.

5.rinda.

eu	au	u	ēu	āu	ū
Mums nāk klāt dažas savādības, jo latviešu valodā nav sastopams vecs eu, bet gan pakāpe i <u>au</u> : eu > i <u>au</u> : pe <u>u</u> ->pi <u>au</u> ->pl <u>au</u> -).					
žaut (z+i <u>au</u> -)	žavēt	žuvu	-	žāvēt	žūt
	kausēt	kust	-	-	kūst
	plaust	pludināt	-	-	plūdi
plevināt	plavināt	-	plēve	plāvāt	-
prauli	-	puvu	-	-	pūt

(lš. piaulaĩ < ⁺peul-)

Dažreiz ū mijas ar vē (-ue-): kvēpi. kūpēt, bet tikai reti vārdi, bazei auē- mums ir rindas ar au.

Alternē arī: au / uo; ou / ōu > ō, jo ōu grūti izrunājams; au // ōu > ō. Tāda pati alternācija pastāv starp vārdiem: sluota un slau-cīt.

Akcenti un intonācija.

Ikvienā valodā kāda vārda zilbes patskani, vai divskani izrunā tā, ka tas izceļas no citiem. Izcelšana var notikt ar ekspiratorisko, vai mūzikālo akcentu. Tīrs mūzikālais akcents nav vairs nevienā valodā. Akcentu tīrā veidā mūsu valodā novēro vārdos ar īsiem patskaņiem. Citos vārdos akcents sakritis ar intonāciju. Tīrā veidā intonācija novērojama garās, neuzsvērtās zilbēs. Mūsu valodā akcents ar nedaudz izņēmumiem stāv uz vārda pirmās zilbes. Kāpēc tas tā? To ved sakarā ar lībiešiem, kaut gan pilnīgi izšķirts šis jautājums vēl nav un nevar apgalvot, ka taisni tai ietekmē pārveidojusies visa akcenterācijas sistēma. Varbūt, ka šī akcenta pārbīde saistās ar mūsu pašu izrunas mehānismu. Akcenta saistīšana ar pirmo zilbi notikusi austrumos, sakarā ar krītoši diftongisko zilbju tipu.

Uz pirmās zilbes mūsu valodā akcents nestāv t.s. neīstos saliktenos: nekūr, nekād, neviēns u.t.t., saliktenos ar pa: pavīsam, patiēsi, patlāban; labrīt, labvakar, labdien u.t.t.

Otra katēgorija ir divdabju formās, retāk ārpus divdabjiem, kur uzsvērtā otra, vai trešā zilbe: apžēluojies, lēnītiņām, pamazītiņām. Te runā par t.s. eufatisko izrunu, kad cilvēks runā uztrauktā stāvoklī, padevies jūtām. Divdabjos sastopami izteicieni: aizgāja, krustu nemētis; aizgāja, asti pacēlis; strādā nosvīdis.

Bez galvenā akcenta ir vēl t.s. palīga akcents, jo garus vārdus ir grūti izrunāt ar vienu uzsvaru. Tāpēc rodas otrs izrunas centrs, ap kuru

grupējas pārējie balsieni. Šis uzsvars ir vājāks par galveno un sastopams trīs-zilbīgos un vairākzilbīgos vārdos: vāsarā, vāsarīņa, ādatīņa, mēitenīte, lāsītāji, nēaizmirstulīte, āpdrošināšana.

Ir trīs intonācijas: krītošā, stieptā un lauztā. Visvieglāk izšķirt stiepto intonāciju, ko parasti dzird arī sveštautieši. Te jau pašā sākumā turam balsi ar vienādu spēku vienādā augstumā visu laiku un beigās pat drusku vēl kāpinām:

zāle, maīt, maīta, duīt, miīt u.t.t.

Pārējās divas intonācijas ir grūtāk izdzirdamas, pie kam lauztā - skaidrāk par krītošo:

rīts, viēns, blaūt, iēt, ņēmt, laūzt.

Savienojumos ar ar, er, ja patskanis īss, ir lauztā intonācija:

ārt, dzeāt, varde, papaārde, baŗgs, saŗgs, veŗgs u.t.t.

Līdzīgi savienojumos ar al, el, ja patskanis īss, ir lauztā intonācija: galva, maļka, galds. (izloksnēs, kur lauztās intonācijas vietā ir krītošā vai stieptā intonācija, savienojumos ar ar, eš ir gaŗš: vērgs, bārgs u.t.t.)

Artikulējot lauzto intonāciju, iesākam patskani zināmā augstumā, vai ejam pat uz augšu, tad pārtraucam balsi un ejam atkal uz augšu.

Krītošā intonācija ir vidēja starp lauzto un stiepto. Tā sākas ar zināmu spēku un iet strauji uz leju. Krītošo intonāciju apzīmē ar gravi (∨) un liek uz pirmā elementa. Savienojumos „ar” krītošā intonācija sastopama tikai tad, ja ā ir gaŗš: mārciņa, tāpat ar „er”. Bet: mārkā, spērs un gārs - krītošā intonācija tāda, kāda tā bijusi latviešu valodā no laika gala. Visas trīs intonācijas sastopamas vidus izloksnē (Valmieras un Cēsu apgabalā).

Dažādās izloksnēs ir dažāds intonāciju nogrupējums. Ar divām intonācijām ir rietumu josla, kas aptver Kursu: \sim un \wedge ; $\wedge > \wedge$, $\sim = \sim$, $\wedge = \wedge$, tā tad: $\wedge = \wedge$, $\sim = \sim$; tāmmiekiem Vidzemē: $\wedge > \wedge$, $\wedge = \wedge$, $\sim = \sim$, tā tad: $\wedge = \wedge$, $\sim = \sim$.

Vēl ir divas joslas: ziemeļaustrumu (latgaļu) un dienvidrietumu (sēļu) intonāciju josla. Latgaļu joslā nav stieptās intonācijas: $\wedge = \wedge$, $\sim > \wedge$, $\wedge = \wedge$, tā tad: $\wedge = \wedge$, $\wedge \sim = \wedge$.

Sēļu intonāciju joslā nav lauztās intonācijas: $\wedge > \sim$, $\sim > \wedge$, $\wedge = \wedge$, tā tad: $\wedge = \sim$, $\wedge \sim = \wedge$. Sēļu intonācijas runā ap agrāko Sēliju un Vidzemes dienvid-austrumu daļā, ieskaitot Lubānu, Alūksni.

Literātūrā ir gadījumi, kur vārda vidū izkrīt kāds patskanis, un rodas diftongs, ko izrunā ar krītošo intonāciju: pavasaris > paūsaris, vajaga > vāiga, paeglis > pāiglis, avs, dem. ⁺avitīņa > aitīņa, no tās: aita; cērs, gārs, spērs - šie ir gadījumi, kur izkritis kādreiz aiz r bijušais patskanis.

Latviešu valodā dažos gadījumos novērojama zināma intonāciju variācija: laūks, lāuks; liēls, liēls. Tādu gadījumu sauc par m e t a t o - n i j u. Var būt arī vārdi no vienas un tās pašas saknes ar dažādu intonāciju: ziēma / ziēmēlis; vālstis / vālstība; ciēms / kaīmiņš; arī darbības un lietas vārdi var būt no vienas un tās pašas saknes: vērt / vērti; stādīt / stāds; šķēlt / šķēle; sēt / sēja; slāukt / slaūcene; līst / luōža; plēst / plēšas; brēkt / brēka. Šādas variācijas ir arī no vienas un tās pašas saknes atvasinātos darbības vārdos: brēkt / brēkāt / brēcīnāt; dzeīt / dziŗdināt / dziŗdīt.

Metatonijas parādības sastopamas arī prēfiksos, parasti: ie-, pie-, nūo, priekš - ir ar krītošu intonāciju, bet: iēnaids, piēdarbs, nuomuodā, priekšauts. Metatonija ir arī vokatīva formās tad, ja saknē stieptā intonācija: tēv! māt! brāl!.

Lai izskaidrotu šos faktus, jāraugas attālākā pagātnē, vai jāgriežas pie kaimiņu valodām. Tomēr tas noteiktu skaidrību nedod, un valodnieku aprindās par intonācijām valda vēl diezgan liela nenoteiktība, kaut gan zināma vienība jau ir panākta.

Jādomā, ka indoeiropiešu pirmvalodā bijušas divas intonācijas: akūts un cirkumflekss, akūts bijis ar kāpjošu raksturu, bet cirkumflekss vairāk ar krītošu (eine zweigipfelige Intonation) raksturu. Par šiem diviem intonācijas raksturiem spriežam galvenā kārtā pēc grieķu valodas: $\psi\upsilon\gamma\eta\acute{\iota}$ - $\psi\upsilon\gamma\eta\grave{\iota}$.

Ide. \sim = grieķu \sim = latv. \sim = prūšu \sim = lš. \sim .

Mums izrunas raksturs gan ir palicis tāds pats, bet apzīmējums citāds. Mums ir intonācija, kas pēc rakstura atbilst ide. akūtam, bet ne pēc apzīmējuma. Leišu valodā gan saskan zīmes, bet raksturs nē. Leišu akūts izrunājams krītoši. Dažādās valodās ar dažādām zīmēm apzīmē dažādu intonāciju raksturu.

gr. $\tau\epsilon\acute{\alpha}$ = latv. tā = lš. geró-ji; $\tau\epsilon\grave{\alpha}$ = tās = tōs;

No prūšu valodas uzglabājušiesniecīgi materiāli.

latv. kaūls, lš. káulas, pr. kaūlins;

latv. ⁺gaūt (gūt), lš. pagáuti, pr. pogaūt;

latv. sałmi, kr. coróma, lš. šálmās.

Prūšu, krievu un latviešu valodā indoeiropiešu akūts attīstījies vienādi:

latv. álva, kr. órobo ;

latv. vārna, kr. boróna, lš. vārna;

latv. liēpa, lš. liepa;

latv. ruóku, lš. rańka;

latv. krīt, lš. kriūta;

latv. tuóp, lš. tańpa;

latv. jūt, lš. juńta.

Bet kā ir cēlusies mūsu lauztā intonācija ?

Tās noskaidrošana ir visgrūtākā. Tās izveidošanās, bez šaubām, stāv sakarā ar tās fōnētisko raksturu. Sākumā tā ir itkā kāpjoša, tad uzreizi notiek spēcīgs kritiens, kam seko noslēgums un pēc tam balss vēl drusku turpinājas, mazliet kāpj, ko vairs uztvert nevaram. Ekbloms saka, ka lauztā intonācija varot celties tad, kad kādu valodu runājot augstā toņu pakāpē (Hochtonlage), kas saistīta ar zināmu dinamisku spēku. Ja nu tagad gribot kādu vārdu uzsvērt, jāuzsver šī vārda uzsvērtā zilbe stiprāk nekā normāli. Līdz ar to tonis kļūstot tik augsts, ka nokļūstot fālsētā stāvoklī. Ja tagad tas saistīts ar spēcīgu ekspiratorisku momentu, tad notiek balss pārsviešanās, ar ko sakarā iestājas balss pārtraukums. Tā laikam esot cēlusies lauztā intonācija latviešu valodā. Prof. J. Endzelīns vēsturiski šo intonāciju izskaidro ar indoeiropiešu akūtu, sakarā ar akcenta atvilkšanu atpakaļ. Viņš saka, ka mums lauzto intonāciju ieguvušas tās zilbes, kas stāvējušas ar akūtu uzsvērtu zilbju priekšā, kad akcents atvilcīes atpakaļ: piem.: lš. galvā, ⁺galva > galva. Latviešu valodā lauztā intonācija ir tur, kur leišu uzsvars uz beidzamās zilbes:

- latv. uôdi, lš. uodaĩ; latv. +uôds, lš. úodas;
- latv. âzis, lš. ožỹs; latv. +âzis, lš. +óžys, akus. óžĩ;
- latv. siřds, lš. širdĩs; latv. +siřdis;
- Vidzemē: derības, Kurzemē: derības, lš. derybas;
- latv. vâcietis, lš. vókietis;
- latv. akúots, lš. akúotas;
- latv. sivēns, lš. varnéuas;
- latv. galvās, lš. galvosè;
- latv. pupās, lš. pūpose.

Citur mums daudzskaitļa lokatīvā runā lauzto intonāciju. Bet abu intonāciju, lauztās un stieptās, nav, kaut gan tā vajadzētu būt, jo ir noticis vispārinājums. Rietumos mums nav krītošās intonācijas, bet tikai lauztā. Tā nu būtu jāuzskata par sekundāru parādību, kas attīstījusies vēlāk. Varbūt, jau pēc būtības tur vairāk dominējusi lauztā intonācija. Dažos gadījumos tomēr attiecības starp krītošo un lauzto intonāciju ir ļoti niecīgas (džūksteniekiem). Laikam tad kādreiz krītošā intonācija rietumos maz atšķīrusies no lauztās. Savādāk tas ir ar augšzemniekiem, kur lauztās intonācijas vietā runā stiepto - sēļu joslā. Kad akcents no beigām pārvietojas uz priekšu, tad tomēr balss no falsētas nepārgāja citā registrā, jo reminiscences par agrāko akcentu palīdzējušas noturēt balsi senā augstumā. Tāpēc ir palikusi stieptā intonācija, jo tā nav lūzusi.

siřds, sēļu joslā - siřds.

K o n s o n a n t i s m s.

Konsonantisms ide. pirmvalodā bijis ļoti kupls, kur līdzās tīrajiem līdzskaņiem bijuši arī aspirētie līdzskaņi, t.i. tādi, kur aiz attiecīgā līdzskaņa stāvējusi h skaņa. Aspirēti var būt balsīgie: b, d, g un nebalsīgie: p, t, k, slēdzeņi: bh, dh, gh - ph, th, kh. Sādi līdzskaņi vēl ir sanskrita valodā. Baltu valodās apdvesums zudis.

Vārdu sadalījums "centum" un "satem" grupās ir atkarīgs no tā, kā izveidojušies tajās ide. pirmvalodā sastopamie g un k. Bez parastajiem aukslējeņiem g un k ide. pirmvalodā bijuši arī palatālie (pālātāles) - ḡ, ḱ, vēlārie (vēlārēs) - ḡ, q un labiovēlārie (labiovēlārēs) - ḡḥ, qḥ. Bez tam vēl šie trejādie aukslējeņi bijuši ar apdvesumu:

- palatālie - gh, kh,
- vēlārie - ḡh, qh un
- labiovēlārie - ḡḥh, qḥh.

Austrumu daļā ir sakrituši labiovēlārie ar vēlāriem, rietumu daļā - palatālie ar vēlāriem aukslējeņiem. Austrumu valodu grupu sauc par "satem" valodām, kurās k > s, rietumu valodu grupu - par "centum" valodām, kurās k > k. Abās valodu grupās par pamatu ņemts "simta" nosaukums:

- 1) avestēi valodā un 2) latīņu valodā, kas skan: av. satəm, lat. centum.

Citi līdzskaņi bijuši tādi paši: s, i, u, r, l, n, m.

Ide. pirmvalodā nav bijuši: š, ž, č, c, dž.

Vēlākās ide. valodās aspirētie līdzskaņi nav vairs sastopami tādi kā ide. pirmvalodā, bet stipri pārveidojušies, zaudējami aspirāciju daļai, vai pavisam: bh = φ, f; ph = φ - (grūtāk pierādams); dh = d^h, lat. f, baltu d; fh = gr. τ (arī nav droši zināms).

Jau ide. pirmvalodā nebalsīgo līdzskaņu aspirētā veidā bijis maz, bet vairāk gan balsīgo; toties tīro līdzskaņu: b, d, g bijis mazāk.

✓ B tīrā veidā latviešu valodā maz sastopams, tādās saknēs, kā: dub- vai dīb-, dubt-, dubens vai dibens (Dignājā). Gotu diups (p < ide. b) -

vācu: Tiefe, ide. ⁺dhub-, ⁺dheub-. Bh sastopam biežāk: ide. ⁺bhrātar, lat. frāter, gr. $\Psi\rho\acute{\alpha}\tau\omega\rho$ - latv. brālis, brātarītis; gr. $\gamma\acute{o}\mu\varphi\omicron\varsigma$ - zuobs. Vispārīgi, ja latviešu valodā kur sastopams b, tad teorētiski jāpieņem, ka tas cēlies no ide. bh.

✓ Ar p ir citādi; vairāk sastopams tīrais p: sapnis - gr. $\acute{\upsilon}\pi\nu\omicron\varsigma$; kūpēt - lat. vapor (tvaiks). Vārdā „spert” meklē ph skaņu; sskr. sphāyatē - briest, kļūst pilnīgāks, kuplāks. Tīrais p: lipt - gr. $\lambda\acute{\iota}\pi\omicron\varsigma$ (spīdīgs, mirdzīgs).

✓ D sastopams abos veidos. Kā dh jau minētās saknēs dūb-, dib-. Tīrais d: ūdens - $\acute{\upsilon}\delta\omega\rho$, lš. vonduō; sēdēt, lat. sedeō. Dh: medus, sskr. madhu, gr. $\mu\epsilon\delta\upsilon$; dūmi, sskr. dhūmah, gr. $\delta\upsilon\mu\acute{o}\varsigma$, lat. fūmus; dusmas, dvest, dvēsele.

✓ T - tīrs sastopams mūsu valodā: trīs, lat. trēs, gr. $\tau\rho\epsilon\acute{\iota}\varsigma$; tas, gotu þis; ide. prēfēkss - ter-: lat. uter, alter, neuter; mums attiecīgie gadījumi: katrs, otrs, lš. aņtras, gotu anþar. Gadījumi ar th mums nav sameklējami. Domājams, ka tas pārvērties par tīru t.

✓ Tīrs g sastopams vārdā: augt, lat. augeō, sakne: aug-; mums ir ļoti bieži tīrais vecais g. Grūtāk sameklēt aspirēto g; domājams, ka tas ir vārdā: degt, gotu dags (diena). Bet nu šaubās, vai gotu valodā nebūtu meklējams: g^u h. Tīrs gh: migla, gr. $\acute{o}\mu\acute{\iota}\chi\lambda\eta$, sskr. megháh (mākonis).

✓ Tīrs k vieglāk konstatējams: kauls, gr. $\chi\alpha\upsilon\lambda\acute{o}\varsigma$; tāds k pieņemams arī vārdos: kūpēt, kvēpi. Lš. ašvāķe, lat. equa, te jārunā par $\hat{k}v$, bet ne par q^u . Var būt tīrs k arī vārdā: kaŗš, lš. kārias, gr. $\chi\omicron\iota\rho\alpha\nu\acute{o}\varsigma$ (kaŗa vadonis), gotu harjis (kaŗaspēks). Iemesls domāt, ka „kaŗš” sākumā apzīmējis cilvēku pūli, bet ne pašu kaušanos. Aspirēto $\hat{k}h$ nevar sameklēt. Labiovēlārie: g^u , q^u mums pārvērtušies par tīrajiem g un k. Tos grūti izšķirt, jo citās valodās nav attiecīgo formu: nuo-guris, sskr. guruh, gr. $\beta\alpha\rho\acute{\upsilon}\varsigma$ ($\beta < g^u$); govs, lat. bōs, gr. $\beta\omicron\upsilon\varsigma < \beta\theta\acute{o}\varsigma$, arī te $\beta < g^u$; mūsu pirmforma ⁺guōus. Var atrast arī vienu otru gadījumu ar aspirāciju: gars (arī pirts gars), garuoza (visvairāk cietusi no kārstuma, apgarota), lš. gāvos (tvaiki), ssl. $\Gamma\omicron\rho\rho\tau\eta$ (dedzināt), sskr. gharmaḥ (kvēle), gr. $\delta\epsilon\rho\mu\acute{o}\varsigma$ - še gan grieķu δ , bet tas tāpēc, ka seko ϵ , citā gadījumā būtu β , piem. $\beta\omicron\rho$ -. Ievērojot, ka grieķiem δ un sskr. gh, var domāt, ka ide. pirmvalodā bijis g^u h; mums jāpieņem pakāpe: ⁺ g^u hor-.

Palātālie aukslējeņi latviešu valodā pāriet: \hat{g} , $\hat{gh} > z$; \hat{k} , $\hat{kh} > s$, leišiem te sastopams ž un š. Ja leišu valodā ir š, tad mums s pamatos palātālais \hat{k} : lš. šimtas - simts, gr. $\acute{\epsilon}\chi\alpha\tau\acute{o}\nu$; sirds, lš. širdis, lat. cor, gr. $\chi\alpha\rho\delta\acute{\iota}\alpha$. Gadījumi ar aspirāciju grūti konstatējami. \hat{G} sastopams: zināt, lš. žinóti, lat. coguōscō; znuots, gr. $\gamma\iota\gamma\nu\acute{\omega}\acute{\sigma}\chi\omega$; zuobs, gr. $\gamma\acute{o}\mu\varphi\omicron\varsigma$, lš. žāmbas. $\hat{G}h$ sastopami biežāk: zeme, lš. žēme, ide. ⁺hemo

(h < ģh); lat. vehō, vezums (+vezt), lš. vežū, kr. *bezy*; kas, k < qū, tāpat vārdā „likt”.

Ir gadījumi, kur ide. pirmvalodā bijusi arī s skaņa. To var atšķirt no palātālā k ar leišu valodas palīdzību. Vecs s ir abās valodās: sens, lš. senóve, arī lat. senex; saule, lš. sáuli, lat. sōl; sēdēt, lat. sedeō.

✓ V, j - ide. pirmvalodā šīs skaņas, laikam, bijušas vokāļiem tuvākas, v - nebalsīgs v, j - nebalsīgs j. Grieķu valoda itkā apliecinātu, ka bijis arī patstāvīgs j, bet to var arī apšaubīt. Latviešu valodā vecs v ir saknē: veid-: veids, vieduoklis, vaidelotis, lat. videō, gr. *οἶδα*; +veġh-: veda, vezums; ver-: vērt, veŗu, lat. aperio < +apverio. J - jauns, lat. iuvenis; jau, gotu ju, kr. *yuce*, *monce*; jūs, gotu jūs; ja < +jod, sakne io-; juosta, gr. *ζωστής*.

✓ M skaņa ir veca. Tur, kur tā ir latviešu valodā, tā bijusi arī ide. pirmvalodā: māte, lat. māter; mans, lat. mens, maiss; dzimt, lat. veniō, +gumio, gr. *βαίνω*.

✓ N: sens; ne; nē; viens, lat. ūnus;

✓ L: likt, lat. linquo, gr. *λείπω*; saule, lat. sōl, gr. *ἥλιος*; laūks, lauks, lat. lucus, lux.

✓ R: (sarkans) ruds, vācu rot, lat. ruber, gr. *ῥυδρός*, sskr. rudhirāh.

Visās parādībās novērojamas pretrunas, kas izpaužas tā, ka rodas lieki līdzskaņi. Dažreiz šīs parādības novērojamas vairākās valodās, dažreiz tikai vienā. Mums v daudzreiz zūd priekš līdzskaņiem: tēvs, dievs - tēs, dies. Tas izskaidrojams ar to, ka v te ir ar patskaņu raksturu - *ēu*, tāpat *guo(v)s* - *uou*. Te nav tik daudz elementu, kas šo v balsta. J mums zūd sevišķi aiz gaŗa patskaņa: vējš - vēš - ēj. Mans, gans, ūdens, rudenis - šē starp n un s ierodas t: nts > nc. Valmieras izloksnē: mazīns > mazīnts > -īnc > -īc. Te bieži nesaskan n un s artikulācijas, pirmā aizkavējas un īsā laika sprīža pietiek, lai artikulētu t. Dažās izloksnēs tas pats notiek arī ar „ls”: dēls - dēlc. Tas pats notiek ar galotni: inš > inč. Dažos gadījumos dažādās valodās vajadzēja rasties sr, ko reti sastopam: sr > str. Leišu valodā sr ir palicis: srovi - strāva; arī sanskritu sr ir palicis: srāvati - tek. Kaut gan reti, tomēr gadās savienojums nr, kuŗa starpā ierodas pārejas skaņa d: Indriķis, lejas-vācu Hinrich; lindraki - Linnenrock. Starp nr ierodas lieks b: kambaris; nb var rasties no ma, jo ma gaŗi stiept ļaudīm pietrūkst pacietības: dambis - vācu Damm. Daudzreiz sākumā ierodas lieks s, š: krasts / skrasts; trepes / strepes; ķesteris / šķesteris; kaudze / škaudze; truops / struops; kalt / skals / šķila - te ir alternācijas. +kol- latviešu valodā divas parallēlas saknes: kal- / skal-; *скала*, *о-скол-окъ*. Jau ide. pirmvalodā bijušas parallēlas saknes. Senāk mums šī parādība bijusi vēl plašāk izplatīta. Zināmā mērē te domā arī par lībiešu ietekmi, jo somi un lībieši nevar vārda sākumā izrunāt divus līdzskaņus. Ja viņi iemācījās latviski runāt, tad tie, aiz bailēm, lai nekur nenomestu s, pielika to daudzreiz lieki, un tā radās šīs parallēlās formas. Visur tomēr nevaram runāt par lībiskiem gadījumiem, bet par analogiju gan.

Ierodas arī vēl lieks k un g. Parasti tad tālāk nāk s u z. Ir gadījumi, kur iespraustais k ir gluži likumīgs: auksts, pirksts, makšķere, rieksts, plauksta, apakša, iekša, tūkstotis, priekša, alksnis, ērkšķi, drīkstēt, rakstīt; tāpat ar g: zvaigzne, zvīrgzdi. Līdzās ir gadījumi, kur literāriskā valodā k un g neiesprauž: īss, īsts, sviests, maiss, dzīsla, ecēšas, vīstīt, kristīt. Tad ir gadījumi, kas stāv starp šiem abiem: ligzda / lizda; lagzda / lazda. Šie gadījumi ir diezgan grūti izskaidrojami. Latviešu un, vispār, baltu valodās ir zinā-

ma antipatija pret savienojumiem. Ir novērojama skaņu pārstatīšana - metatēze:

sk, šķ, zg, žg + l > ks, ķš, gz, gž + l; lš. Maksvā, kr. Моква.

Paturot prātā vispārējo tendenci un pārejot uz augstākaizrādītiem piemēriem, ir notikušas dažādas k o n t a m i n ā c i j a s un a n a l o ģ i j a s. "Augšo" vedams sakarā ar augsts, pēc tās parauga arī apakša < +apaša, lš. apačiā; tāpat: iekša, priekša. Citur ne tik viegli atrast pamatojumu. Ligzda / lizda - mums stipri pārgrozījusies; lat. nidus < nisdos < +ni-sed-os (vieta, kur putns sēd), vācu Nest; bet ligzdā putns arī gul: ide. sakne legh-, kas darījusi zināmu ietekmi. Citādi varētu domāt, ka notikusi vienkārša kontaminācija. Grūtāk tas ir ar lagzda / lazda. Zvaigzne, lš. žvaizdē, ssl. ~~žvaizda~~ - iespaidu darījis vārds: zvaigot.

Dažos gadījumos daži līdzskaņi jūk, sevišķi: š / s; ž / z; mazāk z / dz: sļaut / šļaut; slika / šlika; suns / šunelis; maiss / maišelis; zvadzināt / žvadzināt; zuods / žuods; zibēt / žibēt. Aizrādījums uz fonētisko parādību jau slēpjas pašu vārdu nozīmē. Ar šņaceņiem rada vārdus ar nievājamu nozīmi, šis raksturs bijis pār iemeslu š un ž skaņai. Alternāciju starp z un dz nav daudz: zuošs / dzuoss; zirneklis / dzirneklis; zirkles / dzirkles; zītars / dzītars; zītars < +zītars. Te ir kursiska izruna, kur dz un z jūk. Vārdā "dzirkles" pareizāk tomēr būtu zirkles, jo leišu valodā ir žirklis.

Ir latviešu valodā daži vārdi ar r vidū, ko dažās izloksnēs nerunā: bērnš / bēns. Divi vārdi: "kāršt" un "kāst" jūk, jo daudzreiz arī saka, ka "vilnu kāš". R zūd arī vēl citur, izloksnēs neizšķir: "par" un "pa".

Līdzskaņu savienošanās.

Līdzskaņi saistās arī savā starpā, sevišķi ar j, ar ko tie sakūst. Sevišķi tas sakāms par: l, n, r; l, n + j > Ļ, ņ. Arī r var uzskatīt par r un j sakusumu. Bet var arī izrunāt r un j blakus tāpat kā lj. Mīkstinātais r visumā ir zudis, tāpēc ka tas grūti izrunājams. Otrs iemesls ir austrumu iespaids, ko rāda tas, ka r uzglabājies rietumos. Stāvokļi visam skaņām - Ļ, ņ, r vienādi. Tas pats arī sakāms par savienojumiem mj, bj, pj, vj.

(Par r mīkstināšanas gadījumiem tuvāk skat. prof. J. Endzelīna gramatikā).

Grūtības dara atsevišķi gadījumi: karuote, grūti / grūti; kraut / kraut; krūpis / krūpis; krākt, baŗuot, buŗas, jūŗa, bet jūrnīeks, jo aiz r bijis i, jūrmala, karuogs, Karaŗlauči.

Gadījumi ar mj, bj, pj, vj līdzīgi gadījumiem ar r. Neērtības ir ar dažiem gadījumiem: skumība / skumjība - abas formas teorētiski pareizas, rupjības. Te valda zināma nenoteiktība.

K un g arī saistās ar j. K un g, ki un gi negrozītā veidā novērojami tur, kur k un g ir palikuši negrozījušies: trauks, draugs; trauki, draugi; traukiem, draugiem. Tomēr ir gadījumi, kur tā nav, piem., baznīca slavu valodā. Ke un ge īstos latviešu vārdos nav sastopami. Līdzīgs gadījums ir ar īpašības vārdiem un apstākļu vārdiem: jauks - jauki; traks - traki. Arī darbības vārdos pagātnes formās: liku, liki; augu, augi. Vārdos, kas mūsu dienās ienākuši no svešām valodām ar savienojumiem ke un ge, k un g paliek arī latviešu valodā. Otra kategorija ir mīkstinātas formas: ķi, gi; ķe, ge. Te ir aizņemti vārdi no krievu, lībiešu un vācu valodas: gēvele, gērēt, Ģenecaretes ezers, Ķidronas upē, Ķelne. Ar ķi un gi ir arī latviešu vārdi: degis un brēķis. Šie vārdi ir vēlāk atvasināti, vajadzētu teikt: dedzis, brēcis, kas saskan ar divdabja formām. Ar salikteņiem nav tik bēdīgi: vīndedzis u.c. Ķi ir arī atvasinājums no īpašības vārdiem: lauks - lauķis. Tad ir vārdi ar galotnēm -iķis, ko var atvasināt kā no lietu, tā īpašības

vārdiem: nams - namiķis; klibs - klibiķis, †klibiks - domājams, senāk bijis piedēklis „ik”, ko lietoja lietu vārdu atvasināšanai. / K un g mūsu valodā e, i, ie un j priekšā pārvērtušies par c un dz un ki un gi - par ci un dzi: ruoka - ruociņa; draudze; sapulce (pulks); acu, lš. akiņ; rudzi, lš. rugiai. Šinī katēgorijā ir dažas savādības. Aiz savienojumiem sk un zg dažreiz stāv skaņas e un i: skaldīt / šķīla, šķēle, šķelt; „izmežgīt” sakarā ar „mezgls”, tā tad žg < zg; sarežgīt, sakne „rezg”, rezgliģis (tāds, kas ātri sarežģījas). Ir arī gadījumi, kur ir izņēmumi: druska - drusciņa (ne: drušķiņa); mazdziņš no mazgs-mezgls.

Savienojumi tj, dj, sj, zj, stj arī pārvēršas diezgan stipri:

- tj > š: zutis - zuša;
- dj > ž: briedis - brieža;
- sj > š: puisis - puīša;
- zj > ž: nazis - naža.

Īpatnēju stāvokli ieņem stj daudzskaitļa gen. ē vai i-celmos: stj > šķ, bet ne visur.

Valsts - valstju > valšķu; rīkste - rīkšķu; †īkstis - īkšķu; bet: cīkstes - cīkšu, jo s(t)j > š. Zdj sastopams pavisam maz: bārda - bārzda; baltbārzdīs, Baltbāržgu mājas. Vārda sākumā pj un bj pārvēršas par pļ un bļ: pļaut, spļaut; bļaut, bļauris.

K un g saistība ar j. Savienojumi kj un gj > c un dz, piem. liecu, lš. lenkiū; jūdzu, lš. jūngiū. Se novērojama svārstība starp c un č, dz un dž: lācis / lāču, lš. lokys; lācgalvis, lācauzas; dadzi / dadži; rudzi / brāļi Rudži; uodze / uodžu, lš. angiū (uodzu). Te jārunā par analogiskām parādībām ar tj, sj. Lācis, -is ietilpst katēgorijā ar -tis, -sis un tāpēc špācenis č liekas nepieciešams. Tas radies sekundāri no cj, pie tam j ievests no jauna pēc citu vārdu parauga. Tā cj likumīgi pārvērties par č, un tāpat dzj > dž. Salīdzinot šīs parādības ar leišu valodu varam teikt, ka mēs esam spēruši soli uz priekšu, jo leišu valodā kj un gj ir tikai pārvērtušies par mīkstinātiem. Valodnieki domā, ka mūsu straujākā izruna ir spiedusi runātājus neapmierināties ar ķ un ģ, bet virzīt tos vēl tālāk par c un dz.

J un mīkstinātie līdzskaņi savienojumā ar s vienbalsienīgos vārdos pārvērš s par š: vējš, zaļš u.t.t. Izņēmumi ir piedēkļi -ājs, -ējs, -tājs. Izloksnēs tomēr šur tur š vispārināts. Citādi j izrunā pārvērties par i: ājs > āis, kāpēc arī s † š. Tādā veidā varam šos izņēmumus izskaidrot.

A s i m i l ā c i j a.

Ir novērojama parādība, ka balsīgo līdzskaņu g, d, z, b priekšā nebalsīgie k, t, s, p izrunā pārvēršas par balsīgiem g, d, z, b. Šo parādību sauc par asimilāciju, piem.: labs > laps; -gs > -ks, sekojošais nebalsīgais līdzskanis darbojas atpakaļ uz iepriekšējo balsīgo līdzskani. Tā ir regresīvā asimilācija, kas mūsu valodā ļoti izplatīta, arī saliktenos: atgriezt > adgriezt. Pielāgošanās te ir tikai pa daļai novērojama, jo tā latviešu valodā notiek tikai akustiskā sastāva ziņā, turpretī latīņu valodā mainās arī izrunas vieta: aggređior < adgređior, tā tad pilnīga asimilācija. Šur tur izloksnēs mums novērojama arī progresīvā asimilācija: vilna > villa; melns > mēlls; pilns > pīlls. Asimilācija de facto, psiholoģiski ņemot, nav tāda kā to apzīmē atsevišķā gadījumā, bet pretēja. Regresīvā asimilācija de iure ir progresīva un otrādi. Bet latviešu valodā ir tādi gadījumi, kur asimilācija ir arī stiprāka: atdarīt > adarīt, bet vedu nenoteicamā izteiksme: ved + ti = vest; dt > st; situ, sit + ti : tt > st. Ved + dams = vezdams : dd > zd; sit + dams = sizdams : td > zd. Senatnē parciālā asimilācija tā tad gājusi tālāk.

Pareizrakstība visos citos gadījumos ir etimoloģiska: slēpt, slēpdams; nākt, nākdams; nest, nesdams; bāzt, bāzdams. Ja saknē t un d, tad likumam jāatkāpjas un jāpieskaņojas izrunai.

Dažos gadījumos līdzskaņi ne tikai cieši saplūst viens ar otru, bet arī zūd: brasls < ⁺bradsls, bradāt, sakne brad-; atkrislis no atkrist; mēsli no mēzt; mesli no mest. D, t un z zūd tad, ja nākamā zilbe ir "s". Kaistu, iekai-su; mirstu - tā tad piedēklis st ir bijis: kais-stu; vešana < vedšana; nešana < nesšana; krišana < kritšana; mēšana < mēšana. D, t, z, s tā tad zūd arī š priekšā. "Šķieva" stāv sakarā ar "šķiedru", šķīda, skaid-, tā tad ⁺šķiedva. D te ir zudis v priekšā.

Apalš, lš. apvalus; sakne -val-, resp. -vel-. Arī pats v zināmos gadījumos zūd aiz prēfiksa ap-. Apīņi, lš. apvyniai. Apvilkt - te v palicis. V palicis tur, kur skaidri izprotam vārda morfoloģisko saturu.

"Lauzt" ar z, jo pagātnes forma ir "lauza", tāpat arī "lūzt", bet tagadnē "lūstu", jo lū(z)-stu (sal. mirstu). Vēlamā izteiksmē tomēr jāraksta z; lūztu, jo: mirtu; vīst - 3.p. vīst.

Literātūrā sastopami savienojumi rv, kas arī paliek, bet tautas valodā v daudzreiz zūd: cirvis / ciris; purvs / pūrs. Līdzskaņu atkrišana vārda beigās ir vispārīga parādība: pa(r), ku(r), i(r), ka(d), ta(d). Sarunas valodā līdzskaņu savienojumi dažreiz pārveidojas: tn > kn: atraite / atraikne; tl > kl, dl > gl: egle, pr. addle < ⁺edle; sedli / segli; arkis, lat. arātrum. Ide. valodā tr // tl, kas mūsu valodā > kl: mikls / mitrs; bikls, bīties, ⁺bitls; aukla, aut, ⁺autla.

Šis pārvērtības bija virzītas visas uz asimilāciju, bet ir arī parādības, kas virzītas uz d i s i m i l ā c i j u. Īstos latviešu vārdos šī parādība maz sastopama, bet gan aizņemtos vārdos. No vācu valodas aizņemtos vārdos ar galotni -eris novērojama disimilācija: skruodelis (l < r) - te progresīvā disimilācija; levīzeris (Revisor), te atkal regresīvā disimilācija. deviņi, lat. novem, te ir vai nu vārda "desmit" ietekme, vai disimilācija: ⁺neviņi.

Dažreiz divas skaņas savienojoties nepielīdzinās viena otrai, bet kļūst pavisam citādas: rutk¹s, rukts - te notikusi skaņu pārstatīšana - metateze. Metateze literātūrā maz sastopama. Mirte, mitre -- te var būt sakars ar "mētras" vārdu, par tiešu metatezi nevarētu runāt; desmit, ⁺desimt, lš. dēšimtis. Vai metatēze arī vārdā "viegls", pagrūtāk noskaidrot: liegs, liegvs. Būga izteicies, ka mūsu "viegls" jauns vārds ar parallēlu sakni ⁺veņg-. Visu laiku pārsvarā bija gadījumi, kur skaņas atradās līdzās. Ir arī gadījumi, kur asimilēšanai padotās skaņas stāv tālāk viena no otras: ķieģelis / stieģelis; jēģeris / gēģeris - aizņemtos vārdos. Ir šādi gadījumi arī izloksnēs: čūcis < cūcis, gen. forma: cūča-vēlāk: čūča, no kuņas atvasināta jauna nom. forma: čūcis; pašacnieks; šekumi, šecumi; skangalis - skalgalis.

Mirte, mitre, mētra; cilvēks runādams par mirti atminas mētru, abi vārdi reizē nāk prātā un saplūst kopā, radīdami jaunu vārdu: mitre. Šī parādība ir kontaminācija; lat. minimus, altissimus, vēlāk vulgārā forma: minimissimus. Līdzās šai kontaminācijai ir arī cita psiholoģiska parādība - tautas etimoloģija - tādu vārdu sakaru konstatēšana, ko izdara vienkāršā tauta. Tāda parādība atkal sastopama tikai svešos vārdos: kumelītes, camilla (⁺camaemilla), gr. $\chi\alpha\mu\alpha\iota\mu\chi\lambda\omicron\nu$, vācu: Kamillen; klingerītes, kringelītes, ⁺ringelītes, vācu: Ringelblume. Dzimti latviešu vārdi, kas mums kļuvuši sveši, seko tautas etimoloģijas principiem, piem. vārdu Pievika uztveram kā Pie-vika, lai gan pareizi ir Pievāka.

Piev-ika.

Vārdu mācība.

Vārdu mācībai ir sakari ar morfoloģiju, etimoloģiju un sēmazioloģiju. Par etimoloģiju un sēmazioloģiju šinī sakarā neiznāk speciāli runāt, bet gan par vārdu atvasināšanas mācību (Wortbildungslehre). Morfoloģijas pamatjēdziens ir tas, ko mēs saucam par vārda formu. To varam izprast psihiski un arī praktiski. Kalns, kalna - praktiskā uztverē te ir divas formas. Psihiskais jēdziens par formu ir vārda spēja parādīties mūsu priekšā dažādā veidā, pie kam šis dažāda veids parādās galotņu pārgrozībās. Tie vārdi, kas spēj tā parādīties, ir vārdi ar formu. Pretējie ir bezformas vārdi. Formas arī var būt dažādas: labs, adv. labi. Pirmajā gadījumā ir veselu formu sistēma, pie kam vārdam "labi" ir tikai viena forma ar atvasināmu nozīmi. Kalns, kalniņš, kalnājs - visiem trim formas: s, š, s, kopīga sakne: kaln- un katram savs piedēklis: -in- un -āj-. Agrāk aiz šā piedēkļa bijis vēl patskanis - celma pazīme. Celms ir sakne ar sekojošo celma pazīmi. Sakne ir elements, kas nepārgrozīts sastopams veselā vārdu sistēmā. Piedēklim piemīt daudzkārt spilgta nozīme. Patiesībā pēc savas būtības tas maz atšķiras no galotnes. Piedēkļiem piemīt vārdu atvasināmo elementu nozīme, un tāpēc plašāki tos apzīmē arī par f o r m a n t i e m. Citi valodnieki runā tikai par sufiksiem: celma sufiksiem (piedēkļiem) un fleksijas sufiksiem (galotnes). Tas tāpēc, ka tie elementi, kas nepieder pie saknes, savas izcelšanās ziņā ir visi vienādi. Bez sufiksiem un piedēkļiem ir arī vēl citi formanti - infiksi: lat. vincō, vīcī; kritu (ī < in), kritu. Trešais elements ir prēfiksš, ko mēs tagad parasti uztveram kā prēpozīcijas, lietotas kopā ar lietas, vai darbības vārdiem. Patiesībā te mums nav darīšana ar vārdu atvasināmiem elementiem, bet te varētu runāt par salikteniem. Par prēfiksū varētu runāt tur, kur tas noder par vārda atvasinātāju. Tādu prēfiksū ir maz, piemēram grieķu valodā augments: ἔ- λυον. Arī pats sufiksa jēdziens ir problēmatisks. Sufiks pastāv tik ilgi, kamēr tas mūsu valodā apziņā dzīvs. Pretējā gadījumā tas izbeidzas un saplūst ar sakni. Ar piedēkļiem saistīti jēdzieni arī mainījušies tādi, ka agrāk tie bijuši atsevišķi vārdi: -heit, -schaft.

D e t e r m i n a n t i: šskr. trāsati, 3.p. trīc, gr. τρέει, sakne +tres-; lat. tremit, gr. τρέμει, tramīgs - sakne +trem-; lat. trepidus, kr. mpenemz - sakne +trep-. Visām trim saknēm ir vienāda nozīme, tās visas ir savā starpā rada: +tres-, +trep-, +trem-, tām kopīgā baze: +tre-, kam pievieno atsevišķos elementus: s, p, m. Šie atsevišķie elementi: s, p, m ir sakņu determinanti. Šo determinantu nevar nosaukt par sufiksū, jo ar to tomēr saistās zināms nozīmes jēdziens.

+tōr-, -tr-, -τῦρ - / tēr // tr // tōr:

genitor, janitram, γενετῦρ; +tēre - tōro.

Atsevišķi elementi agrāk bijuši ļoti kupli: bieži pat veseli vārdi, kas savu nozīmi zaudējuši.

Saknes jēdziens ir nenoteikts, tai bieži pievienojas piedēkļi, un rodas jauna sakne. Bet var notikt vēl ļaunāk: dažos vārdos nemaz saknes nav: oδυσσεμμο, oδυσίη - kopējs; št < tj: +ob-i-tj. Veca sakne laikam bijusi: -i-. I ir zudis, bet cēlies no tālākā -tj-. Vēsturiski tā tad saknes nav, bet tagadējai uztverei atbilst: oδυσ-.

Piedēkļi ar j. Šo j dažreiz nemaz nemana. J parādās kā nesaska-tāms ē - celmu daudzskaitļa genitīvā: priežu (priedju) < priedju; +(j)ē. Tas pats ir: tāļš, -jas un arī ide. ija jeb -iio- celmos: brālis. Manāms j nav arī tādos lietu vārdos, kas beidzas ar -ša un -ža: loža, auša, tiepša. Mums ir vesela vārdu kategorija, ko ar piedēkli -ija atvasina no īpašības vārdiem: lauks - laucis; slinks - slinkis. Piedēkļi jāņem no vēsturiskā viedokļa, bet ne no vulgārā. Šis -ija- ieradies tikai ar J.Alunānu, pēc latīņu ia. Tas sastopams valšķu nosaukumos. Otrs

piedēklis ar j: -āja-, -ēja-, -tāja-. Te pēc nozīmes vairākas katēgorijas: 1) darītāju, 2) īpašības un 3) pa daļai lietu un īpašības vārdi ar citādu nozīmi kā iepriekš. Vārdu ar -ājs- mazāk, toties biežāk sastopam ar -ējs- arājs, arējs (reti lietojams, nozīme: tas, kas tikai dažreiz ar); dzērājs, dzērējs. Ar piedēkli -tājs- atvasina darītāju vārdus no divzīlbīgiem darbības vārdiem: dziedāt - dziedātājs u.t.t. Īpašības vārdos sastopams tikai piedēklis -ēja-: vispārējs - vispārīgs. Piedēklis -īga- apzīmē jēdzienu dziļāk, pie kam -ēja- raksturo vairāk ārējās attiecības; pēdējais, pēdīgais: pēdējais - pēc kārtas, pēdīgais - mācību ziņā. Grūtības ir ar: galīgs, galējs. Formas ar -ēja- atvasināmas un lietojamas tad, ja pamatā kāds apstākļa vārds vai tam līdzīgs jēdziens. Citos gadījumos lieto:īga. Kopīgs, kopējs: par kautko kopēju runāsim tur, kur ir viens priekšmets, kas zīmējas uz vairākiem priekšmetiem: atrodami kopējā telpā u.c.; kopīgs ir tāds, kas katram pieder atsevišķi, bet savā būtībā ir līdzīgs. Kārtīgs, kārtējs: kārtējs, tas, kas notiek zināmā kārtībā, bet kārtīgs - tāds, kas pareizi uzvedas, vai kārtīgi pilda savu pienākumu. Savstarpējs, savstarpīgs: pareizāk lietot savstarpējs, jo nekādas nianse te neizšķīram. Mūsu dienās ir tendence paplašināt -īga- uz divdabja -ošs- rēķina. Arī te ir jāuzmanās vienu otru reizi, jo dažreiz ir zināma nianse starp -ošs- un -īga-. Mums ir arī piedēklis -iska-, kas jūk ar -īga-: dabīks, dabīgs. -Isks pēc sava rakstura līdzīgs vairāk -ējs- un raksturo ārējo būtību; dabīgs ir tas, kam laba daba, bet dabīks - kas ir saskaņā ar dabu. Manējs, tavējs, savējs - pronomiālie īpašības vārdi; tāpat: divēji u.c. Ar piedēkli -āja- sastopamas arī formas, kas neapzīmē darītāju: bērzājs, eglājs, rugāji, ziemājs, vasarājs, bet: priedulājs; muklājs, dumbrājs, vietas, kur mūk un kur ir dumbrs; staignājs atvasināts jau no īpašības vārda: staigns. Arī atsevišķu stādu nosaukumi ir ar -āja: brūklenājs, uogulājs. Vecos laikos ir bijis piedēklis -uoja-: migluojs, lēduojs.

Piedēkli ar v: -ava, -uve. Šīs formas sadalās dažādos gadījumos dažādi pēc nozīmes: jaunava, raudava, Abava, Daugava. Jaunuve (vedekla) - tā ir sava katēgorija.

Cita katēgorija ir no darbības vārdiem atvasināti lietu vārdi, kas apzīmē vietu, kur kautko dara, vai arī rīku, ar ko kautko dara: kaltuve, nestaves, celtuve. Tur, kur vārdi ar -uve- atvasināti no darbības vārdiem, pamatā vienbalsiena darbības vārds nenoteicamā izteiksmē, turpretīm ar -ava- atvasina vārdus no vairākzīlbīgiem darbības vārdiem. Dažreiz ir arī svārstības starp -ava- un -uve-. Vecs atvasinājums: dzirnavas. Līdzīgi tam ir arī citi vārdi: ragus, pelus - ragavas, pelavas. Kurzemē sastopami arī vārdi: nestuve, pļautuve, kas apzīmē stāvokli, kādā priekšmets atrodas.

Piedēkli ar n. Elements n mūsu valodā visai izplatīts. Kur tas ir tīrā veidā, tieši pievienots saknei, tur to nemaz vairs neuzskatām par piedēkli: pilns, plāns, melns, nikns, laipns, lepns, trekns u.c. Ka n ir piedēklis, to var redzēt salīdzinot ar citiem vārdiem: pilns - pil-dīt. N te nedzīvs piedēklis. Tāpat arī lietu vārdos: kalns, pliens, piens, vilna. Dažreiz n priekšā ir s, radot elementu: sn: vīksna, šķiesna,

-na: maina, peļņa. Tie ir sieviešu kārtas - jā - celmi. Īpaša katēgorija ir tādi vārdi, kā: viešņa. Neskaids izcelšanās ziņā ir vārds: krāsns.

-nis, -ne: svainis, apteksne, mauksnes (egļu mizas) ar ko sedza jumtus), palaidnis, atraitnis, mednis, svai-n-is, bet med-n-is - aiz burta d kaut kas zudis, palaidenis, vītne / vītene, atraitne. Zvaigzne, kukurznis, pūznis - piedēklis -zn-.

-tn: galuotne, iegātnis, pagātne, vienuotne, trijuotne (no: vie- nuots, trijuots). Tīrs n sastopams vārdā: tagadne. Vēl ar -tn-: jaunatne,

pilnatne, senatne. Citos vārdos -ata-: divatā. Kādreiz bijis: [†]pilnata, [†]jaunata (kr. *novloma, novoma*). Tie ir piedēkļi ar n, kur n sastopams tīrā veidā.

Tālāk nāk gadījumi, kur n sastopams ar kādu patskani priekšā:

I. -ans, -ana. Šādu formu visvairāk īpašības vārdos. Lietu vārdos: stumbans, ragana, suntana (milzīgs suns). Īpašības vārdos: sarkans, dzeltens. Līdzās -ans sastopamas arī formas ar -gans: zilgans. Te gan var šaubīties, vai ir -gans vai -ans, jo: zilgme. Tāpat: valgans, spulgans; balgans, te g vairs nepieder saknei.

-āns, āna. Arī šīs formas sastopamas gandrīz tikai īpašības vārdos: dzeltāns, vilnāns. Lietu vārdu ar -āns maz: druvāns (nicht mehr bearbeiteter Acker). Ir daudz augšzemnieku uzvārdu ar -āns, kas cēlušies no -ēns.

II. -ēns, -ēns, -ene, -iene, -aina.

-ēns: lietas vārdos: grezēns, kučēns. Biežāk šāds -ēns sastopams īpašības vārdos: remdēns, dižēns, cildēns, mērēns, saldēns, siltēns u.t.t.

-ēns sastopams mazu dzīvnieku apzīmējumos: telēns, pīlēns, sivēns, zuoslēns, vardulēns - te vairāki piedēkļi sakusuši un radušās dažādas formas: -ulis: zuosulis, Židēns, Čiganēns, leitēns; baznīcēni, tirdzēni, piebaldzēni - laudis pēc viņu acumirkīgās situācijas, vai attiecīgā apgabala iedzīvotāji. Brālēns, māsēns.

Formas ar -ene sastopamas diezgan plaši un dažādā nozīmē:

- 1) ogu un sēņu nosaukumos: brūklene, avene, melnene, vilnene;
- 2) vietu nosaukumos: Smiltene, Rūjene.

Otrā kategorijā ar -ene atvasina sieviešu nosaukumus pēc vīru profesijas: kalējaene / kalējaiene; vecens (no vecs).

Formas ar -iene un -iena savā starpā jūk, kā arī -ene ar -iene: smiltiene / smiltiena; skaidiene / skaidiena - vietas, kur kaut kas sastopams lielā vairumā.

-enis: zelmenis, austrenis, putenis.

III. -ins, -īns: avens, avins; varens, varins - tādu vārdu visai maz, bet, ka tādi bijuši, tam ir vesela kategorija aizrādījumu. Var runāt par dažādiem paplašinājumiem, kur šis -ins sastopams -iņš, -iņa. Te pamatos -iņ / as < [†]-in-jo-s. Pamazināmā nozīme, laikam, sekundāra, jo pamatos te stāv attiecība ar lielo, pirmatnīgo priekšmetu. Kaimiņe, kaimiņš - te pamazināmās nozīmes vairs nav, bet adjektīviskā attiecība, kas kļuvusi par substantivizētu adjektīvu; tāpat: vakariņas, vasari (vasaras kvieši), ventīni (Ventas apdzīvotāji), tautiņš (tautietis), uzvārdi: Ozoliņi, Kalniņi u.t.t. Sākumā šie vārdi nav nemaz bijuši pamazināmie vārdi, bet tādi laudis, kas attiecīgā vietā dzīvo. Vēlāk šie nosaukumi pārprasti, un tā līdzīgi radušies daudzi tieši pamazināmie vārdi. Ciemiņe (kaimiņiene) - arī šē laikam nav pamatos pamazināmais vārds. Daži izņēmumi: brītiņš, ļautiņi; ⁽⁺⁾brīdis, brīditis, [†]brīd-īt-iņš - te laikam notikusi tā saucamā haplologija no divām zilbēm radusies viena. Tas pats ir ar: ļautiņiem un aitiņām (avitiņām). Durvtiņas, durtiņas; gotiņa, gosniņa. Tas elements, kas t priekšā, saskan parasti ar celama pazīmi. Alutiņš, medutiņš (no alutis, medutis). Alutiņu salīdzināja ar alu un sadalīja tā, ka "u" pieder celmam un "-tiņš" ir piedēklis, ko var arī pārnest uz citiem vārdiem: akmentiņš, ritentiņš, rudentiņš.

-īns: agrīns, tuvīns. Tie parasti vidzemnieku īpašības vārdi. Šinī sakarā piemināmi arī izlokšņu vārdi, kur -īns ir ar pamazināmu nozīmi: kocīns, mazīns.

kocīns, mazīns.

IV. -ūns / -uons / -auns; -ūna / -uona / -aune.

Eglūna, Bērzaune. Forma -uons / -uonis visizplatītākā mūsu valodā: varuonis, miruonis, klaiduonis, mežuonis, mākuonis, diluonis; uone: kalpuone; uons: pārkuons. Par dažiem vārdiem var šaubīties: -uonis, vai -uons, tad jāturas pie nōminātīva formas. Vairāk izplatītas formas ar -uonis.

N priekšā var būt arī divskapi, piemēram ai: -ains, -ainis; -aina, -aine: smilšains, mālains. Novērojamas mazas inkonkvences, jo: smiltaine (lietas vārds); asinains, tautā: asinains. No šiem īpašības vārdiem ar -ainis: ruogainis, spalvainis, cirtainis.

-iens < ⁺ienas. Šis piedēklis bieži tuvu ir galotnei -ums. Ar šādu galotni, atvasinot vārdus, ņem pagātnes formas: spēriens, degums. Dažos gadījumos nav līdzās abas formas ar vienādu nozīmi: gājiens - gājums; šāviens - šāvums. Vārdi ar -iens apzīmē pašu procesu, ar -ums rezultātu. No daudzsilbīgiem darbības vārdiem atvasināmas formas tikai ar -ums: jautāt - jautājums. „Jautājienis” - nav lietojams.

-šana. Vārdu ar šādu galotni mūsu valodā nav daudz, agrāk bija vairāk; šos vārdus vajāja tāpēc, ka tie ir gaŗi: darīšana, kliegšana. „šanu” tagad izspieŗ formas ar -sme, -sma, jo tās ir īsākas: satikšanās - satiksmes; jūsmā. Ir tādi vārdi ar -šana, kas neapzīmē pašu procesu, bet itkā rezultātu, vai priekšmetu, ap kuŗu darbība notiek.

-manis ir sveŗš piedēklis, sastopams vairāk sveŗšos uzvārdos: Freimanis, Bergmanis, bet lielmanis, augstmanis - pirmajā pusē latviski: -manis ir aizgūts no vācu „mann”.

-ums sastopams arī citos vārdos, kur tas nekolidē ar -iens; no īpašības vārdiem: balts - baltums, melns - melnums u.t.t.; austrums; ir arī pāris vārdu ar -ums, kas atvasināti no lietu vārdiem; miltums, plankums; pēdējā sakne nav vairs labi pazīstāma.

-aimi - vārdi ir daudzskaitlinieki: putraimi. Kā -ai- cēlies, to izskaidro dažādi: ⁺putrājumi, -āi- ātrā izrunā pārvērties par ai, u zudis; gaŗaimi - gaŗie salmi.

-eris. Vārdi ar šādu piedēkli parasti sastopami tikai vienkāršā sarnu valodā, literātūrā maz: plenderis, klenderis, lēveris; dienderis, melderis, skrīveris. Par pēdējiem trim vārdiem jāšaubās, vai -eris ir latviska forma. Šie vārdi ir aizņēmti vārdi.

Piedēkli ar l:

-lis / -ls, -aļa; -elis / -ele, -ulis;

-kls; -ekls; -eklis, -ēklis; -īkls / -īklis.

-lis: zaglis, bēglis - l te pievienots tieŗi saknei un ņie vārdi apzīmē taisni cilvēku.

-kls: arkls, durklis - apzīmē ieroci, bet: pārklis, perēklis vai pērēkls - apzīmē vietu, kur darbība notiek.

-īkls, -īkla: ganīkla, adīklis (izloksnēs adeklis).

-ekls: audekls, ņuvekls - apzīmē darbības produktu. Līdzīga nozīme tādos vārdos, kā: baŗuoklis.

-ēklis, -eklis: kavēklis; piemineklis, luteklis, jauneklis, auseklis - dažādas nozīmes: piemineklis, kavēklis - itkā kāda ierīce; luteklis, vedekla - nozīme attiecas uz cilvēkiem. Nekāda nozīmes sakara nav tādam vārdam, kā: Auseklis. Lietas vārdu ar -eklis nav daudz: sūneklis, zirneklis.

Līdzās sastopama arī forma -ēknis, kas, laikam, cēlusies no -eklis: velēknis < veleklis - disimilācijas kārtā; audzēknis.

-īklas: mīstīklas, kulstīkla.

-aļa: Brūņaļa, Pirmāļa, Piektaļa - govju vārdi.

-elis, -ele: tieši sastopami maz, bet zināmos apgabalos viņu skaits pieaug. Kurzemē šī galotne apzīmē pamazinājumu, bet literātūrā - nievājumu: tiepelis, vīrelis, zirgelis u.c.

-ulis: te vārdu vairāk arī literātūrā: mīlulis, labulis, skaistulis - atvasināti no adjektīviem. Iņ arī atvasinājumi no verbiem: snaudulis, liekulis, dusmulis; sērmulis. Šiem vārdiem piemīt drusku itkā nepilnības nozīme. Tādi vārdi, kā: burbulis, kāsulis ir anomatopoētiski darinājumi.

-ala: birztala; droztala - rakstāms ar z, jo stāv sakarā ar „drāzt”.

Piedēkļi ar k. Tīrs piedēklis -k- vairs mums nav skaidri izjūtams un grūti saskatāms.

-īķis radies no -īks nozīmes: zvaniķis, klibiķis - nozīme parasti ne visai cildena.

-īks, -īka: šīm formām pamazināma nozīme, līdzās ir arī vispārējā attiecības nozīme: Alsnika (sala Usmas ezerā), salīdzin. lat. gallicus.

-īks: šīs formas parallēlas formām ar -ējs un -īgs. Tām ir arīīgāka nozīme un dominē tikai svešvārdos: geografisks u.c.; -īks var dažos gadījumos saistīties ar -īgs, un rodas jauns piedēklis: -īšķīgs; -īgs cēlies laikam no vecās formas ⁺-iugas, lš. protiugas (prātīgs). Ar -īgs atvasina arī tālākās formas no īpašības vārdiem: bagāts - bagātīgs; vesels - veselīgs; cītur pamatos lietu vārdi: laime - laimīgs; prieks - priecīgs; arī no darbības vārdiem: vēlēt - vēlīgs. Tādi atvasinājumi, kā: mīlīgs, šaubīgs var būt kā no adjektīviem, tā no verbiem. Galotne -īgs apzīmē diezgan dziļu parādību.

-īšķīgs < -īks + -īgs: vīrišķīgs, sievišķīgs (senāk ir bijis vārds: vīrišķs), dievišķīgs, tēvišķīgs. Mazliet savādāk ir ar vārdu: debešķīgs. Vajadzētu būt formai: ⁺debesišķīgs, bet i ir ātrā izrunā izkritis, un pazudis arī s. „Iekšķīgs” pēc savas izcelšanās līdzīgs. Sevisks + īgs > sevišķīgs, -īg- izkritis, palika: sevišķs (arī sevišķs). Te ir svārstība starp nemīkstīnātu un mīkstīnātu formu. Dažos gadījumos ir šādi atvasināti lietu vārdi: sievišķis, vīrišķis. Kurzemē sastopami arī veci vārdi ar galotni -īška: tēviška (tēviņa, vai arī bērnu nodeva tēvam). „Prātīgs” atvasināts no „prāts”, tā tad rakstāms ar garumu, bet „sapratīgs” bez garuma, jo atvasināts no „saprast”. Arī „juteklīgs” rakstāms bez garuma, jo pamatā pagātnes forma: jutu.

-īnieks jeb -nieks: pamats var būt trejāds:

1) vārdi atvasināti no adjektīviem: slimnieks, vājīnieks;

2) vārdi atvasināti no verbiem: valdnieks (arī: -īnieks), strādnieks, jātnieks, apgādnieks. Šīs divas kategorijas ir mazāk izplatītas;

3) vārdi atvasināti no lietas vārdiem: šī ir vislielākā kategorija, nozīme izprotama katrā gadījumā atsevišķi. Atvasinājumi ar -nieks grib norādīt, ka starp tiem un saknes jēdzienu ir kāda attiecība. Nozīme ir tāda, kā šis vārds ir ieviesies: kurpnieks, drēbnieks, zvejnieks, dārznieks, saimnieks, virsnieks - apzīmē profesiju; rīdīnieks, cēsīnieks, jelgavnieks, pilsētīnieks, laucīnieks, - nozīmē, kur dzīvo attiecīgi ļaudis. Elements -i-, kas sastopams pie -nieks daudzkārt mainās ar -e-, sevišķi izloksnēs, kaut gan literātūrā atzīst -i-. Domā, ka -nieks pamatos ir vecs -n: -nīks, nīks: Burtnīks. Te var būt arī -īks, ar kuņu -nīks ir saistījies, pr. retenyka - glābējs. -nieks daudz sastopams arī uzvārdos.

-nīca, ļoti plaši sastopamā forma -nīca laikam ir ieviesusies no aizgūtiem vārdiem, kr. чина: baznīca, slimnīca, tintnīca. Vienā otrā gadījumā var būt arī vecs latviešu piedēklis: pavārnīca, par kuņu tomēr var šaubīties. Augš-Kurzemē ar -nīca atvasina koku nosaukumus: ābelnīca, zem-

nīca, saimnīca, melnīca. Šis piedēklis var būt aizgūts arī no slaviem. Veci latviešu vārdi ar -nīca var būt tikai izloksnēs.

-ība pēc savas lietošanas parallēls vārdiem ar formām -īgs: mīlīgs - mīlība, derīgs - derība, laimīgs - laimība, bet ne visur. Mūsu dienās šis -ība ļoti izplatīts un to lieto dažādās nozīmēs. Gadījumu ar abstarkto nozīmi vairāk, ar konkrēto mazāk. Konkrētā nozīmē visi ceremoniju nosaukumi: laulības, apkūlības. Pavisam konkrēta nozīme ir "labības" vārdam. Abstarkā nozīme izpaužas divos virzienos: īpašību un kolektīva jēdzienā. Te neesam iztikuši bez svešām ietekmēm, vācu -heit, -keit, -schaft, -ung un krievu -очувств, -ие, -чство. Arī šīm vācu un krievu formām ir kolektīva īpašības nozīme: muižniecība (aristokratija un muižnieki); jaunākie vārdi saistījušies vienā nozīmē: strādniecība, zemniecība (kolekt.), laimība, mīlība (abstr.). Daudzos gadījumos ieteicāms no -ība izvairīties, sevišķi, ja nozīmē sastopamas svārstības. Svārstība ir saņiegusi brīnišķīgus apmērus, kas rada lielas neērtības: zvejniecība (zveja un zvejnieki); studentība, ierēdniecība, pārstāvniecība u.c.

-estība: mīlestība, pilnestība, pārestība, vecā "brīvestība";

-astība: žēlastība.

"Pretestība" un "pretišķība" (pretstats) ir jāizšķir.

-ast-: mielasts.

-īgs, -īdze: pienīdze (- pienīga govs), telīdze, bērnidze.

-ža, -uža, -aža: grabažas, līkuža, līkaža.

Līdzās formām ar -uža, -aža ir arī tādas formas kā: gliemēzis, arī ar īsu "e", sakne -gliem- no glums, gluds, gludens, eu, ei pakāpe te pamatā. Tā pati sakne ir arī vārdā "glaimi". Līdzās jāmin tādas formas, kā: gruveši, tupesis (siena kaudze), mēnesis.

Vecs sieviešu kārtas piedēklis ir -īša: cepējiša, kalējiša - apzīmē amatnieka sievu.

Vārdā "gudrs" istā sakne aprobežojas ar gu-, pēc jaunākā darīnājuma gud-. Tāpat vārdā "jautrs", bet pavisam nesaprotams vārdos "stiprs" un "ņiprs", kur ir istā sakne.

Piedēkļu bagātība latviešu valodā vēl ir liela; daži vairāk izplatīti, daži mazāk. Citi ir ļoti izplatīti un dominē: -īgs, -ība u.c. Apcerot piedēkļus, mēs dziļāk ieskatāties vārda struktūrā.

Prēfiksi jeb priedēkli.

Prēfiksiem ir arī diezgan liela nozīme vārdu izveidošanā. Jaunus vārdus te neatvasinām, bet nānsējam to nozīmi. Priedēkļa jēdziena tagadējā nozīme nav istā nozīme. Patiesībā par priedēkli būtu uzskatāms tas elements, ko lieto vārdu atvasināšanai un kas par patstāvīgu elementu nav vairs sastopams. Tāds ir grieķu augments ε-. Tagad par priedēkļiem sauc patstāvīgus vārdus, ko pievieno saknei un tā rada jaunu vārdu. Vārdi ar priedēkļiem patiesībā ir salikteni, kur pirmais elements vienmēr nav vairs patstāvīgi sastopams: aiz-, ap-, at-, bez-, ie-, iz-, no-, pa-, pār-, pie-, sa-, uz-. Šie prēfiksi dažādos gadījumos sastopami dažādā mērā. Vispār to mazāk ar lietu un īpašības vārdiem. Daži turpretim ļoti labi savienojas ar lietu un īpašību vārdiem. Uzīe-, pa-; aiz- ar īpašības vārdiem nav sastopams. Visi tie saistās ar darbības vārdiem. Prēfiksam ir tā nozīme, kas attiecīgai prēpozīcijai. Tomēr arī prēpozīcijas nozīme variē atkarībā no tā, ar kādu vārdu tā kopā lietota. Katrai prēpozīcijai un katram prēfiksam ir arī sava pirmatnīga nozīme, kas kļuvusi pavisam citāda verbos.

Aiz var saistīties ar lietu un darbības vārdiem; ar lietas vārdiem:

aizkrāsne, aizdurve, aizvējš - nozīmē telpu, kas atrodas aiz saknē minētā jēdziena. Arī darbības vārdos ir gadījumi, kur ir pirmatnīgā nozīme vecāka: aiziet, aizslidēt u.t.t. - aiziešana aiz zināmas vietas. Bet daudzreiz tas apzīmē tikai pabeigtu darbību, vai virzīšanos uz zināmu vietu: "aizden mani Kurzemē"; aizdarīt, aiztaisīt. Tad, tā var apzīmēt darbību, kas ir pāri par normālo: aizgulēties, vai tikai momentāno, resp. darbības iesākšanos: aizsnaust, aizkustēties ("aizkustējās zars"). Speciāla nozīme tādos vārdos, kā: aizstāvēt, aizstāt(-ies), aizkrustot.

"Ap". Sastopams saliktenos ar lietu vārdiem: apruoce, apgabals, apauši, apmale - apzīmē to, kas ir ap kaut ko, bet ne vienēm tā: apgabals, apdārzs (ap mēnesi ziemas naktī). Ar īpašības vārdiem savienojuma nav. Darbības vārdos tāda pat pamata nozīme kā lietu vārdos: apiet, apbraukt ap kalnu. Vispār, darbība var attiekties uz ļoti daudziem priekšmetiem: apmirt, apsist, apstādīt, aprakstīt, apdarīt - te ir darbības plašums. Ap- sastopams pārspilētā konkrētā nozīmē: apgāzt, apbrīnot, aprakstīt (sienu), var arī par kaut ko rakstīt: aprakstīt kaut ko, apgalvot, apskatīt; tā tad vairāk, vai mazāk konkrēti.

At- nozīme nav skaidra. Lietas vārdos: bals - atbals, kāzas - atkāzas - ar at- apzīmējam parādības, kas ir saknē minētās parādības atkārtojums, bet vājāks; attālināšanās, atšķiršanās nozīme. Neērtības ir darbības vārdos: atbraukt, atnākt, atiet. Te jāņem vērā, vai darbība tuvojas mums, vai attālinās no mums: vilciens atnāk, atiet. Var atcirst ne tikai zaru, bet otram asi atbildēt - atcirst; atmirst, atsalst (rokas) - atdalīšanās nozīmē; atteikt, atsacīt, atrakstīt, attēlot; zināma atdalīšanās attēlo arī atgriešanos pirmatnīgā stāvoklī: ēdiens atdziest, cilvēks atsilst; atdot, atgādināt, ataugt, atlaist u.c.

Nedzīvs prēfikss ir au-: aumaļām, aumeš (ļoti).

Bez- ar lietu vārdiem ir tikai daži salikteni ar adjektīvisku raksturu: bezgodis, bezdievis, bezdibens / bezdibenis; no šiem var atvasināt atkal īpašības vārdus. Ar darbības vārdiem savienojumu nav.

Izloksnēs sastopami savienojumi ar da-: dabraukt u.c. Ir domājams, ka šis prēfikss rada kr. ∞.

Ie- sastopams tikai kā prēfikss; ie - en, vācu in: iekša < [†]en-tiā, patiesībā vajadzētu būt: ieša; lietu vārdos: ierocis (kas rokā iekšā), ierīce, iemute. Ir liela grupa saliktenu ar adjektīviem, kur ie- apzīmē īpašības izpausmi mērenā nozīmē: iesarkans (arī: pasarkans), iegarens, iepelēks, iedzeltens u.c. Likums ie- un pa- lietošanai ir neskaidrs. Nekad nesaka: iemelns. Darbības vārdos pamatnozīme tā, kur ie- apzīmē atrašanos kaut kur, vai virzīšanos kaut kur: ietilpt; ienākt, ieskriet - ar kustību saistīti. Te atkal var būt dažas nianšes, var apzīmēt darbības pabeigšanu, vai sākšanos: iesākt, kas burtiski nozīmē: ielēkt; iedegties, iedziedāties, ieļauties, iesmieties, iestrādāties - stāruja darbība vai arī virzība dziļumā; pabeigta darbība - ierakstīt, ienākt.

Iz- saliktenu ar lietu vārdiem maz, un, ja ir, tad ar verbālu raksturu: iznākums, izlūki, izprieca, izrāde, izloze. Iz- apzīmē virzīšanos no kaut kā ārā. Iz- ir parallēls ar "no", pie kam kā prēpozīciju ieteicams lietot tikai "no". Izloksnēs lieto "iz-" un "no": "balsis iz publikas"; "viņš nāca no mājas" - kad neredz, bet zin, ka ir nācis no mājas, bet kad redz, tad "viņš nāk iz mājas". Salikteni ar darbības vārdiem nozīmē virzīšanos no kaut kurienes ārā: izskriet, iziet. Ja nozīme vairs nav tik konkrēta, tad var rasties nozīme plašākai darbībai ar zināmu dziļumu: izstāsīt, izskaidrot, izrakstīt, izpētīt, izcīnīt u.c. Nozīmē arī darbības pabeigtību: izdzist, izmirt (vesela gimene); pārmērību: izgulēties, izbraukāties, iztrakoties, izdejojties.

No- saistās arī ar lietu vārdiem: nomale, novakare, nogāze, nokalne - apzīmē to, kas ir it kā atdalīt no kaut kāda lielāka jēdziena; no-

zīme ir arī tā, ka kaut kas nodalīts no šā vārda, kas saknē, te tikai ar verbālu raksturu: nodoklis, nodoms, nopūta. Darbības vārdos arī pamatnozīme ir virzīšanās projām no kaut kā vai atdalīšanās: noskriet no kalna, nocirst (zaru), bet: nocirst (koku), nostrādāt, nobeigt, nosūtīt - nozīmē darbības pabeigtību. Novest, nosūtīt - apzīmē to pašu, ko: aizvest, aizsūtīt.

Pa-. Formas ar pa- sastopamas diezgan vecos lietu vārdos: pagalms, pagalde, pagulte, paspārne, pažobeļe - kaut kas zem kaut kā. Pa- apzīmē arī jēdziena pamazināšanos: patēvs, pamāte u.c.; arī īpašības vārdos tāpat: pamelns, pasarkans; palaunags, pavakare - pamazinājums laika ziņā. Darbības vārdos pa- apzīmē parasti darbības virzienu, mērenību, ierobežošanu: pabraukt, paiet, paskriet, pastaigāt, panākt; var apzīmēt arī pabeigtu darbību: pabeigt, padarīt, panākt; darbības iespēju: nevaru pacelt, panest, paiet; abstraktos vārdos: parakstīt, padomāt, pasniegt.

Pār- stāv ļoti tuvu pa-. Pār- sastopams dažādā izrunā: par, pār. Pār- sastopams lietu vārdos: Pārdaugava, Pārgauja - apzīmē apgabalu, kas atrodas aiz saknes jēdziena. Pār- sastopams arī lietu vārdos ar verbālu raksturu dažādās nozīmēs: pārceļtuve, pārzinis, pārbrauktuve. Salikteņiem ar īpašības vārdiem pār- piešķir pārmērības jēdzienu: pārgudrs, pārbagāts. Salikteņi ar darbības vārdiem raksturo darbību, kas atrodas pāri kaut kam, vai virzās pāri kaut kam: pārbraukt, pārrauties. Tie var apzīmēt arī zināmas normas pārkāpšanu, dažreiz viss var pat izjukt: pārcirst, pārlauzt, pārsist, tie apzīmē arī rezultātu, vesela jēdziena sadalīšanu; pārnākt - atgriešanos atpakaļ; pārdot - pārsniegt; pārdot par naudu kaut ko.

Pie- sastopams lietas vārdos ar verbālu raksturu: piemērs, pieņēma, pielikums. Vai vārdā „piegūla” ir prēpozīcija pie-, var šaubīties: piegūla, lš. pievā - pļava. Salikteņos ar darbības vārdiem divas pamata nianse: pieslieties, piestāties - kustība līdzās kaut kam; pieskriet, piebraukt - tuvināšanās kaut kam; piemest, pieliet, piebērt - pilnības nianse, sasniegtas zināmas robežas; pierakstīt pilnu burtnīcu, pierakstīt prēfektūrā - abstraktāka nianse.

Sa- atsevišķi sastopams nav, līdzās arī variācija suo-: samazgas, saslaucas - saknes visur verbālas. Ar suo- gan vairāk salikteņi ar lietu vārdiem: suovārdis, suomasta, suoraibs (īpaš.v.); jaunākos vārdos: sapulce, satiksme, sanāksme, sabrukums. Ar verbiem pamata jēdziens ir koncentrācijas jēdziens: sapulcēties, sanākt, saskriet, sabraukt var daudz cilvēki pie baznīcas, var arī sabraukt cilvēku. No koncentrācijas radies savādāks jēdziens, kam nozīme tā pati: sasist, satriekt, salauzt - apzīmē sadalīšanu. Nianse var būt mazliet arī citāda: sasniegt - arī te var būt koncentrācija, bet saskaršanās citādāka. Var rasties abstraktāka nianse: sarakstīt, sacerēt - te pabeigtība, tuvināšanās; tāpat: sasalt, sacerēt u.c. Darbības vārdos formu ar suo- nav.

Uz- sastopams dažos savienojumos ar lietu vārdiem: uzvārds, uzpuris u.c. - apzīmē to, kas atrodas uz kaut kā. Ar īpašības vārdiem salikteņu nav. Ar darbības vārdiem apzīmē virzienu uz kaut ko: uzskriet, uzrāpties u.t.t. Cita nianse apzīmē darbības sākumu: uzskākt; abstraktāka nianse: uzraugt - uzrunāt, uzsaukt pie sevis; uzbrukt, uzkrīst, uzrakstīt uz kaut kā, uzrakstīt kaut ko.

S a l i k t e ņ i.

Par salikteņiem sauc tādus vārdus, kur divi, vai vairāki vārdi ir saplūduši kopā, radot jaunu vārdu. Salikteņos svarīgākā ir otra sastāvdaļa. Par salikteņa otru daļu var būt:

1) darbības vārds - te pieskaitāmi tie gadījumi, kur darbības vārds savienojas ar prēpozīciju, piemēram, aiziet, vai negāciju: negribu. Maz

tādu gadījumu, kur pirmā daļā lietas, īpašības vai skaitļa vārds: ļaundarīt, kājaudama (t.dz.), līdzsūtīt, caurspīdēt;

2) lietas vārds - tad pirmā daļā var būt lietas vārds, piemēram, upmala; īpašības vārds, piemēram, garaste (-is); skaitļa vārds, piemēram, divkājis, sestdiens; vietnieka vārds - pašlabums; darbības vārds: gruožgalvis. Šāda tipa vārdu ļoti maz, un to starpā pastāv noteiktas sēmasiologiskās attiecības. Uz tā pamata jaunākos laikos radušies salikteni: degvīns, degpunkts, ievēdmuita un nepareizie salikteni: kuļmašīna, šujmašīna, dzenmašīna, radīti pēc svešu valodu parauga. Pareizi ir: kuļammašīna, šujammašīna, dzenammašīna. Ir arī gadījumi, kur pirmā daļā ir nenoteicamā izteiksme: ēstvārītāja, ēstgriba, (tomēr jāuzmanās arī šāda tipa vārdu lietošanā), satiksmes vārds: bezdvēsele, pamāte; apstākļa vārds: līdzsvars ("līdz" te var būt vecs īpašības vārds), pretsvars, caurmērs;

3) īpašības vārds - pirmā daļā var būt: lietas vārds: godprātīgs, zīnkārīgs (aplami: debeszils, sniegbalts u.c.); īpašības vārds: sarkanbalts, drošsirdīgs; skaitļa vārds: vienpusīgs, trīskārtīgs; vietnieka vārds: patmīlīgs, toreizējs; satiksmes vārds: uzticīgs, uzcītīgs, bezkaunīgs; apstākļa vārds: līdzcietīgs, neglīts. Saliktenos ar "līdz" jābūt uzmanīgiem. Nav labi, ka saka "līdzbiedrs", jo to izsaka arī "biedrs". Grūtības rada "līdzpilsonis";

4) skaitļa vārds - pirmā daļā var būt lietas vārds: pusotra, puspiekta; skaitļa vārds: divdesmit, piecpadsmit, trejdeviņi;

5) vietnieka vārds - tad pirmā daļā ir vietnieka vārds: šitas, šitāds; apstākļa vārds: ikkatrs, ikkurš, nekāds;

6) apstākļa vārds - te pirmā daļā var būt lietas vārds: godprātīgi; īpašības vārds: lēnprātīgi; skaitļa vārds: vienmēr, divkārsām; vietnieka vārds: šodien, toreiz; satiksmes vārds: iepretī, palēni; apstākļa vārds: rītdien, gandrīz, nekad.

Salikteni ar lietu un īpašības vārdiem otrā daļā pelnī lielāku ievēribu. Pēc darināšanas veida būtu atzīmējamas šādas grupas:

1) iteratīvie salikteni (kompozīti), kad divi vārdi atkārtoti izsaka vienu jēdzienu. Šos vārdus kopā gan neraksta: mazs mazs vīriņš, nozīmē to pašu, ko: ļoti mazs vīriņš; maza maza upīte;

2) kōpulātīvie kompozīti (dvanda), te ir radnieciska jēdziena atkārtojums: tēvs māte, šis tas, viens otrs, dažs labs, sāls maize (to dažreiz raksta kopā), sarkanbalts - tautas vārdā: sarkans un balts, kurlmēms - kurls un mēms, ne: kurli mēms;

3) dēterminatīvie nōminālkompozīti - šī kategorija aptver vairākas citas grupas, tanī ietelp locījumu salikteni, kur atsevišķas sastāvdaļas atrodas viena pret otru locījumu attiecībās. Te ir svarīga arī salikteņa nozīme. Divu lietas vārdu savienojums: dzelzceļš (agrāk: dzelzsceļš). Var šaubīties, vai pirmā daļā ir genitīvs, vai vārda sakne, jo ir tādi savienojumi, kā: dzelzasu rati, dzelzszāle, dzelzceplis; dzelzslietuve - var rakstīt ar s un bez s. Kokgriezums, upmala, krastmala, galvgalis, kājgalis - šie pirmā daļa sīkāki rasturo otru. Jaunpils, lielgabals, lielceļš, liellaiva, lielmāte, jaunskungs, sentēvi, vecmeita - te pirmā daļā īpašības vārds. Nozīme visiem šiem vārdiem tā, kas izteikta vārda beidzamā daļā. Šie ir pirmnozīmes salikteni (tatpuruša), jo pirmais vārds salikteni nesagroza. Bet ne vienmēr tas tā: garastis, lielausis, lielgalvis, saņkanbārdis, sirmgalvis, zemzaris, liknābītis, (kaņepīte) garauzdīte. Šie ir citnozīmes salikteni (bahuvrihi), kas neapzīmē vairs to pašu, ko jēdzieni, ņemti katrs par sevi, bet priekšmetu, kas ir abu šo jēdzienu nesējs.

Ir daži gadījumi, kur salikteņa pirmā daļā skaidri varam redzēt vēl celma elementu - tie ir celma salikteni. Celma beigās būtu jāmeklē: a, ā,

ē, i, u, bet gadījumu ar u un i nav - to vietā genitīva formas. Tagadējā valodā arī ē vairs nav, bet tikai vecos vietu nosaukumos; a un ā ir grūti atšķirami, jo ir sakrituši: dienvidus (arī diena-vidus) < ⁺dienā-vidus; tīsaveirs (latgaļu izl.) - tiesas vārs; liepā - deži (liepu plēsēji), kr. *Аундепа* - šī vārda etimologija nav gluži droša. Teorētiski to varētu atzīt, jo garais ā sastopams vēl dažos vecos vietu nosaukumos. Nieka-klabis, Māga-dauzis - a te ir celma pazīme, tāpat: plika-dāda, Nagobadis (Nagobads), Biežāk sastopamas genitīva pazīmes: lāčauzas, abrukasis (abrūkasis), sētsvidus (a te izkritis starp t un s). Neskaidrs ir vārds „gadskārta”. Domā, ka te kādreiz varētu būt bijis vecs u-celms: ⁺gaduskārta, kur u zudis; tomēr pareizāk būtu: gadkārta; tāpat vārdā: Vidsmaiža u ir zudis, latgaļu: Olskona (aluskana). Formas ar ē parasti piemin Nestors: *Зундрона* un Indriķis: Zemegalli; Zemeziņgs - uzvārds, e ir zudis. I lietu vārdos nekur nav sastopams. Zināms aizrādījums varētu būt: trīnītis. Parasti ir genitīva formas, vai ar sakni atvasinātas formas: sirdsēsti / sirdēsti. Pētumis ir gadījumi, kur locījumu formas uzglabājušās pavisam skaidri: jaunskungs, jaunsgads - lokot šis s zūd.

Bahuvrihi kompozītos vīriešu kārtas galotne parasti -is un sieviešu kārtas -e: upmalis, upmale; aizupis, aizupe; ozolkalnis, ozolkalne - ozolkaļņi; pavasaris (ne: -rs), nomalis, pagalde, patēvis. Jaunais saliktenis bieži veids nav a-celms, vai e-celms, bet kļūst par ja-celmu. Bieži sajauc šos salikteņus ar tatpuruša.

Salikteņu nozīme parasti ir skaidra, bet, atkarībā no vārdu saistījuma nozīmes, varam izšķirt, vai mūsu priekšā ir, vai nav saliktenis. Saliktenis vispirms ir ar šaurāku nozīmi: Ziemassvētki, Vasarassvētki (ne visi svētki ziemā, vai vasarā), lielceļš (ne katrs liels ceļš). Tas pat ir tais gadījumos, ja darišana ar pirmnozīmes salikteņiem, par bahuvrihi nemaz nerunājot. Bez tam salikteņu izruna arī atšķiras no atsevišķu vārdu izrunas: Ziemassvētki. Bieži mēs nesaprotam, vai vārdus rakstīt kopā, vai nē, kaut gan skaidrs, ka mūsu priekšā saliktenis. Parasti kopā raksta tos salikteņus, kur vairs īsti nesaprotam pirmatnīgo nozīmi: kaņaskola, kaņaspēks, citādi raksta šķirti. „Tautas dziesma” drīz vien, laikam, sāksim rakstīt kopā. Grūtāk iet vēl ar „dabas zinātnēm” un „gadu simteņiem”; vidusskola - speciāls apzīmējums. Jāuzmanās arī tāpēc, ka varam ieliet galējībās un sākt rakstīt kopā arī triju elementu salikteņus, piemēram: „pagaidumūzikaspadome” (Melngailis). Tā nevar rakstīt. Dažos gadījumos var noteikt pēc tīri gramatiskām īpatnībām, vai ir, vai nav saliktenis: kalpa sieva / kalpu sieva; gana meita / ganu meita; bāra bērni / bāru bērni; ugunsgrēks (saliktenis). No salikteņiem var atvasināt arī tālākus vārdus: līdzšāns - līdzšinējs; pareizi - pareizais.

+ +
+

Apcerot morfoloģiju, nepietiek apskatīt katru formu atsevišķi, bet veselas formālas kategorijas, t.i., vārdu šķiras. Liekas, ka tās varētu sadalīt pēc nozīmes, bet vienmēr tā nav. Logisko klasifikācijas principu arī nevar lietot, pie tā praktiskā dzīvē pieturamies tikai pa daļai. Vārdus, varbūt, var saklasificēt pēc zināmām gramatiskām pazīmēm, t.i. pēc to formas. Forma ir vārda spēja parādīties valodā dažādos veidos. Ne visi vārdi var parādīties dažādos veidos, bet ir arī vārdu grupa, kas ir bezformu vārdi, proti, interjekcijas. Tos sīkāk vairs nevar klasificēt. Tietrodas zemākā pakāpē. Ne visas formālās pazīmes ir vienādas. Apstākļu vārdiem, kas ir sastingušas citu vārdu šķiru formas, ir arī it kā zināma galotne. Tiem piemīt forma, bet tikai viena - tā, kas atvasina vārdu, bet metamorfozu tam nepiešķir. Apstākļu vārdiem ir vārdu atvasināmās formas. Tā tad vienā kategorijā ietilpst vārdi ar atvasināmām formām un otrā - vārdi ar pārgrozības formām. Trešā klasē jāierindo vārdi, kam abas formas kopā. Konstatēt vārdus tikai ar atvasināmām formām nav grūti.

Tie vārdi, uzskatām par tādiem, kam tikai ir pārgrozības formas, jāuzskata par tādiem, kam ir arī atvasināmā forma - celma pazīmes. Tāpēc mūsu valodā vārdu ar pārgrozības formām vien nav. Varbūt līdzskaņu celmus svešās valodās varētu uzskatīt par tādiem. Mums viss lielais vairums vārdu ietelp trešā kategorijā, ko varam iedalīt arī sīkāk. Te ietelp visas mūsu vārdu šķiras, izņemot bezformīgās: interjekcijas, saikļus, prēpozīcijas un arī apstākļu vārdus. Darbības vārdos sadūramies ar personas un laika jēdzienu, arī ar kārtas jēdzienu jeb darbības aspektu. Sastopam veselu kategoriju formu, ko var saukt par prēdikātīvo. Tā tad trešā kategorijā izšķīram:

- a) vārdus ar prēdikātīvām formām,
- b) vārdus ar dēklinācijas formām,
- /α) vārdus ar dēklinācijas formās vispārīgi/,
- β) vārdus ar pārgrozībām kārtā.

Ar darbības vārdiem ir lielas neērtības, ja a) grupā ietelp verbum finētum, bet pārējiem: verbum infinītum vietas nav. Arī lietu vārdi jāsadala divās kategorijās: lietu vārdi ar vienu kārtu un tādi, kam ir kārtas pārmaiņas: skolotājs -tāja. Skaitļa vārdi būtu jāsadala visās grupās, tāpat vietnieku vārdi.

Šī klasifikācija neder. Jāmeklē jauna - pilnīgāka. Locījumu forma lietu vārdos ir sintaktiska forma, jo tā ir atkarīga no citiem vārdiem teikumā. Nominātīva formu mēs isti nevarētu saukt par sintaktisku formu, bet lietderīgi arī to uzskatīt par sintaktisku. Īpašības vārdos lieta savādāka. To forma atkarīga no tā lietas vārda, ar kuŗu tas saistas. Te visas formas ir sintaktiskas: kārtā, skaitlis, locījums. Pakāpes forma ir patstāvīga forma. Darbības vārdos personiska forma ir sintaktiskā forma; bet laika formām, teorētiski pieņem arī to par sintaktisku. Tad varētu klasificēt šā:

- I. vārdi bez sintaktiskas formas,
- II. vārdi ar sintaktisku un nesintaktisku formu,
- III. vārdi ar sintaktisku formu.

Tā juceklis būtu vēl lielāks. Tīri formāla klasifikācija nemaz nav izvedama.

- 1) lietu vārdi,
- 2) īpašības vārdi, arī lietu vārdi ar nozīmes formām,
- 3) darbības vārdu lokāmās formas,
- 4) divdabju lokāmās formas,
- 5) nelokāmie divdabji,
- 6) supīns,
- 7) vēlamā izteiksme,
- 8) nenoteicamā izteiksme,
- 9) apstākļa vārdi.

Tas notiktu, ja apvienotu vārdus pēc tīri formālās būtības. Parasti ejam kompromisā un balstāmies tiklab uz formālo, kā uz nozīmes un sintaktisko momentu. Ārēji, formāli ņemot, nav starpības starp lietu un īpašības vārdiem, bet nozīmē un sintaktiskās formas ziņā gan. Skaitļu vārdu daļa pieder īpašības vārdiem, daļa lietu vārdiem, bet tiem ir īpatnīga daudzuma nozīme. Tāpat ir ar vjetnieku vārdiem, bet īpatnīgi tiem piemīt atkal stipra relatīvitāte. Šī relatīvitātes nozīme piemīt visiem vietnieku vārdiem, tie pilnīgi izprotami tikai zināmā kontekstā. Darbības vārdiem raksturīga ir laika nozīme. Apstākļu vārdi raksturo zināmu lietu, tā tad spēcīgs sintaktisks moments. Prēpozīcija ir pilnīgi nepatstāvīga. Saikļus arī var dēfinēt tikai sintaktiski. Interjekcijas labprāt nevar nekā dēfinēt: tie ir vārdi, kas tieši izpauž cilvēka pārdzīvojumus.

Lietu vārdi.

Lietu vārdi aptver plašu katēgoriju, kur šādā vai tādā veidā var saskatīt substantīvisko momentu. Vispirms jāizšķir īpašvārdi un sugas vārdi. Pret sugas un īpašvārdu dēfinīciju tomēr rodas iebildumi. Ja pasaulē ir tikai viens priekšmets, tad tas būtu atzīstams par īpašvārdu: saule, mēness, zeme. Ikdienišķā uztverē tos tomēr atzīst par sugas vārdiem. Daži īpašvārdi ir lielākā mērā īpašvārdi (tie, kas apzīmē pasaulē tikai vienu priekšmetu), citi - mazākā mērā. Ikviens sugas vārds apzīmē jēdzienu ar visām šī jēdziena pazīmēm. Tas pats ir arī ar sauli, mēnesi, zemi. Bet „Jānis” - tīri gramatiski ņemot, nesaistās ne ar kādu konkrētu jēdzienu, tas ir tikai tukšs nosaukums. Visā pilnībā ņemot, nekādu priekšstatu ar īpašvārdiem mums nav. Ja turpretī ņemam tādus vārdus, kā: Parīze, Rīga, tad valodiskā domāšanā jēdziens ir plašs, bet tas paliek tomēr ārpus nosaukuma, jo pats nosaukums eksistē par sevi. Individuālais raksturs piemīt ne pašam nosaukumam, bet tam jēdzienam, ko šis nosaukums apzīmē. Sugas vārdi dažreiz pārvērsās par īpašvārdiem, piemēram,

jālgab > Jelgava,

jaunpils > Jaunpils;

sākumā „jaunpils” apzīmēja katru jaunu pili, bet ar laiku šinī jēdzienā zuda tā konkrētais saturs, bet uz āru toties lauzās tā apzīmējuma raksturs.

Bez īpašvārdiem, kas mūsu praktiskajā uztverē nekādu šaubu nerada, ir arī vārdi, kas svārstās: biedrību, iestāžu, avižu nosaukumi. Ar lielo burtu rakstāmi tie, kam īpašvārdu daba. Tomēr arī te ir neskaidrības. Pie absolūtas vienādības, laikam, nenonāksim nekad. Nosaukumos arvien jācenšas izcelt īpašvārda daba. Ar lielo burtu jāraksta tas vārds, kas šo īpašvārda dabu nosaukumam piešķir: Rīgas Latviešu Biedrība, Pilsētas Valde. Ja kādai biedrībai garš titulis, tad daļu atmetot, pirmais vārds būtu tomēr rakstāms ar lielo burtu. Ir arī tādi nosaukumi, kur ar burtisko nozīmi vairs sakara nav: Latvijas Sarkanais krusts - „krusts” jāraksta ar mazo burtu - bet „sarkanais krusts” - tas ir karogs ar sarkanu krustu, kas ir Latvijas. Oficiālos rakstos jāraksta ar lielo burtu, piem. ministrijas. Avižu nosaukumos jāreķinās ar tradīciju. Tos ieteicams rakstīt ar lieliem burtiem, jo praktiski tā ir izdevīgāk: „Latvijas Vēstnesis”, „Latvijas Sargs”. Arī žurnālu nosaukumi būtu rakstāmi ar lieliem burtiem: „Latvijas Saule”, „Izglītības Ministrijas Mēnešraksts” u.c.

Pamazināmie lietu vārdi ne katrreiz savā būtībā ir pamazināmie vārdi, jo, piemēram, vārdus ar galotni -elis, -ele, citur lieto par pazeminātiem, citur par nievājuma vārdiem: zirgelis.

Ir vēl abstraktie un konkrētie lietu vārdi, kas savukārt var būt daudzskaitlinieki un vienskaitlinieki.

Par daudzskaitliniekiem atzīstāmi tie vārdi, kuru apzīmējamais jēdziens sastādās no vairākām sastāvdaļām: vielu vārdi: smiltis, pelni; rudzi, mieži, kvieši;

cilvēku darīnātas lietas: svārki, brunči, durvis, rati, vārti, šķēres, stangas; (seno ide. durvis ir bijušas divveru, tāpēc durvis ir daudzskaitlinieks);

miesas daļas, kas ietelp veselā sistēmā: plaušas, zarnas, aknas, nieres;

psicholoģiski pārdzīvojumi: bēdas, sāpes, ilgas, skucjas; līdzās ir arī vienskaitlinieku formas: prieks - prieki;

dažādas kaites, kas ārēji izpaužas: masalas, blusenes, bakas, ienāši;

pilsētu nosaukumi: Limbāži^x), Cēsis (tur ir vairākas mājas); arī māju nosaukumi, jo vienā sētā bija vairākas ēkas: Ozolnieki, Veckalniņi, Pilādži;

vietu nosaukumi: kapi;

svētki: Jāņi, Lieldienas, Miķeļi, Mārtiņi (mazāko svētku nosaukumi attīstījušies pēc lielāko svētku parauga, kr. „čамун” apzīmē ziemas svētkus; bet saka: Jāņa diena, jo runā par vienu dienu).

Runā arī par bērniem daudzskaitlī: „Saulē neša tādu vēsti: jauni radi brālīšos”, patiesībā te runa par vienu bērnu. Šī ir īpatnēja parādība latviešu valodā, kas izskaidrojama ar sadzīves iekārtu.

Vienskaitlinieki apzīmē tādus jēdzienus, kur nevar izšķirt atsevišķās sastāvdaļas: sviests, ūdens, piens, dzelzs. Dažās tautās ir tikai vienskaitlinieku vārdi vien, kas izskaidrojas ar dažādu tautu domāšanas veidu. Parasti „sviests” vienskaitlinieks, bet „tauki” - daudzskaitlinieks, kas izskaidrojams tā, ka tauki atrodas kustoņu miesas dažādās daļās. Šaka „smilts” un „smiltis”, jo „smiltis” varam izšķirt graudņus, bet ne katrreiz tas vajadzīgs.

Vienskaitlinieki var būt arī abstrakti jēdzieni: kaislība, patiesība; daudzskaitlī lietoti, šie vārdi iegūst konkrētu nozīmi: patiesības, kaislības, muļķības, tomēr te novērojamas lielas svārstības;

Īpašvārdi: Rīga, Jelgava, Tukums (no „tūkt”).

Izteicienos lietojam, vienskaitlī runājot, par „meža pīli” un daudzskaitlī runājot par „lauku peli”, kas liecina, ka agrāk bijis mežs nepārtraukts, bet šur tur lauki vidū.

Vienskaitlinieks var būt viens priekšmets veselas grupas vietā: zivij aukstas asinis - te domājam visu zivju grupu, kuņai ir aukstas asinis.

Formālās savādības. Lokot ir jāizšķir kārtas un skaitļa jēdzieni.

Ikvienā ide. valodā ir tā parādība, ko sauc par vārdu kārtu. Vienskaitļa nōminātīva formas ir dažādu kārtu formu pazīmes. Daži vārdi pieder sievietēm, daži vīriešu kārtai. Senāk bija arī trešā - nekatrā kārtā. Kārtu izcelšanās paliek neskaidra. Sākumā bija tik divas kārtas. Vēlāk cilvēki attīstoties novērojuši, ka daži priekšmeti nav ietilpuši ne vienā, ne otrā kārtā, piem. jauni telēni, vispār, jauni dzīvnieki. Agrāk mazi, nenozīmīgi jēdzieni netika teikumā lietoti par teikuma priekšmetiem. Ja runāja par tādiem radījumiem, lietoja tos akuzātīvā. Tad radās tādas formas ar -on vai -om. Visās ide. valodās sastopam šīs formas, kas beidzas ar -on vai -om: gr. -ον, lat. -um, kr. уо. Domā, ka nekatrā kārtā ar savu galotni ir vecs sastindzis akuzātīvs, kas vēlāk lietots nōminātīva nozīmē. Bet ir arī citas celmu grupas, ne tikai o-celmi vien, tikai šās formas ir nepilnīgas. Tāpēc domā, ka tās izveidojušās vēlāk. Ja jau viena forma tā attīstījās, tad radās arī citas analogiskas formas. Kad gramatiskā sistēma sāka pārveidoties, tā sekmēja daudzu vārdu pārīšanu nekatrā kārtā, bet no otras puses - domāšana kļūst pilnīgāka, novēroto sāk saistīt ar novēroto. Valodai attīstoties nekatrā kārtā iet zudumā. Romāņu valodās sabrūk nekatrā kārtā un vecā formālā sistēma. Formālais un domāšanas moments svārstas. Vācu valodā nekatrā kārtā tomēr ir palikusi. Latviešu valodā tagad ir divas kārtas, tomēr ir bijusi arī trešā kārtā, ko aizrāda krievu un prūšu valodas, kur vēl ir uzglabājušies nekatras kārtas vārdi, kuņi ir no dažādiem celmiem, gan ā, gan u;

=====
^x) Ar „aži” latviešu valodā ir daudz vietu nosaukumu. Šī galotne ir somiska, līdzās arī somiska „iži” un tāpēc „Limbaži” pieskaņoti mūsu daudzskaitlinieku formai.

piem. ā-celmi.

Daudzskaitlinieki:

pr. austō,	kr. <i>уcma.</i>	- mute
" warto,	" <i>вopoma.</i>	- vārti
" malnijkiku ^a		- bērniņi

Vienskaitlī:

pr. assaran,	kr. <i>ozeпо.</i>	- ezers
" dalptan,	" <i>гаромо.</i>	- kalts
" kelan,	" <i>(коло) колесо,</i>	- rati
" creslan,	" <i>кресло,</i>	- krēsls
" mestan,		- miests
" anctan,		- sviests
" wundan (=unds)		- ūdens
" meltan,		- milti
" lunkan,		- lūks

u-celmi:	" alu	- alus
	" meddo, gr. <i>μέδου</i> , sskr. madhū	- medus.

Latviešu valodā ir novērojamas svārstības starp abām kārtām: aizjūgs-
-aizjūga, amats - amata, ligzds - ligzda, paeglis - paegle, sētmālis -
- sētmale. Šī svārstība aizrāda uz to, ka šie vārdi kādreiz bijuši nekat-
-rā kārtā. Nekatras kārtas vārdi sākuši pāriet vīriešu kārtā ļoti agri,
piemēram:

pr. ⁿwirdas, lat. verbum, vācu: Wort - vārds.

on > an > uo > u;

latv. val. dažas formas no "simts": "simtu - simtu kumeliņu vienos pašos
iemauktos" - "simtu" uzskatāms par dalāmo genitīvu (Milenbachs); "maza
maza sieviņa simtu sagšīņu" - Endzelīns domā, ka "simtu" ir instrumentā-
-ļa forma. Labu piemēru, lai "simtu" uzskatītu par nekatras kārtas vārdu,
ir diezgan maz, jo, vispār, nekatras kārtas atlieku maz. Daudzskaitļa
nominatīva galotnei vajadzētu būt ar a kā lat. bella; "trīs simta vī-
-ru danco uz dzelzu tilta". Šis piemērs nav visai drošs, jo nav zināms,
cik tas pareizi uzrakstīts. Kāpēc izzudusi nekatrā kārtā? Meillet domā,
ka tas noticis tādēļ, ka mūsu apziņā notrulinājusies starpība starp tei-
-kuma priekšmetu un izteicēju. Bet ir tomēr vārdi, kas saskan nominatīvā
un akuzatīvā, piem.: viņš pacēla rokas; viņa rokas pacēlās. Endzelīns
aizrāda, ka zināma neērtība var rasties daudzskaitļa formās, piem.: sim-
-ta, ja to lietoja kā teikuma priekšmetu. Darbības vārdos agri notika sa-
-krišana un tāpēc vienskaitļa 3. personā tā pati forma, kas daudzskaitļa
3. personā, piem.: simta nāk, tad no tāda izteiciena nevarētu saprast, vai
"simta" ir vienskaitļa, vai daudzskaitļa vārds. Neērtību centās novērst
un pārsvarā radās apziņa par vīriešu kārtu. Tā "simta" no nekatrās kārt-
-tas pārgāja vīriešu kārtā. Vācu valodā arī rodas sarežģījumi: Das Fräu-
-lein - pēc galotnes nekatrā kārtā, bet pēc nozīmes ir sieviešu kārtas.
Tāpēc cenšas teikt: die Fräulein. Pamazināmie vārdi - mazu radījumu vār-
-di ir nekatras kārtas: brālītis, brālīši < ⁺brālītiāi, nekatrā forma:
⁺brālītiā. Ļaudis, runājot par brāļiem, kas vīriešu kārtas, labāk runāja
par brālīšiem vīriešu kārtā. Dabiskā kārtā lauzās uz āru, un bija neērtī-
-bas formu saskaņā; pr. werstian - vērsis, kr. *мелёшон* - telēns. Sakriša-
-na ar sieviešu kārtas daudzskaitļa nominatīvu un agrāk minētais veicinā-
-ja nekatrās kārtas izzušanu.

Vārdu skaitļi. Ir trīs skaitļi: vienskaitlis, daudzskaitlis un div-
-skaitlis. Mēs nevaram nekā domāt ārpus telpas, tāpat bez skaitļa jēdzien-
-a. Divskaitlis ir zudis latviešu valodā. Tas vēl dzīvs grieķu valodā un
sanskrita valodā, gotu valodas darbības vārdos, bet arī slavu un leišu
valodās to ne labprāt lieto.

Divskaitļa atliekas. Divskaitlī bijušas galotnes, kas mums tagad būtu neparastas: ō(u), u zudis, palicis o, piem.: lat. octō, sskr. aštāu (astoti). Teorētiski latviešiem divskaitlī būtu galotne u < uo < ō. Mīlenbachs domā, ka izteicienā: gadu deviņi - būtu uzglabājusies senā divskaitļa forma; saka: gadu divi, senāk bijis: gadu divu; trīssimtu vīru - u atliekas no vecā divskaitļa; divi mūžu dzīvodama - "mūžu" var būt nōminātīvs un akūzātīvs; atnest divu sieku miltu. Nekatras kārtas divskaitlim ir citādas formas, piem., kr. *два* - vīriešu kārtas, *две* - sievieti kārtas, *двѣмъ* - nekatras kārtas divskaitļa forma. Agrāk nekatrās kārtas divskaitļa galotne varēja būt: ide. oi, no kurās latviešu valodā cēlusies forma: ai > i, kas liecina to, ka: divi simti - pamatos ir nekatrās kārtas galotne. Mūsu dienās vārds "divi" nav vis vīriešu kārtas daudzskaitlis, bet nekatrās kārtas, un līdz ar to arī sievieti kārtas divskaitļa forma.

divi dieni - ssl. *двѣ дня*, i būtu cēlies no *divi die*. Mēra vārdos aizskaitļa vārda ir divskaitļa galotne: divi pūri.

Domā, ka "pušu" ir veca divskaitļa genitīva, vai lokatīva forma. "Ta draudsībe thoes swetes" - šo formu arī uzskata par veca divskaitļa genitīva formu.

Locījumi. Raksturīgākais vārda formālajā pusē ir dažādas locījumu formas, pie kam katram locījumam ir sava nozīme. Ar šo dažādo nozīmi saistās locījuma nosaukums un uztvērums. Mēs locījumos lietojam svešus nosaukumus. Nosaukumi nākuši no grieķu valodas. Tie pārtulkoti latīniski un tādi izplatījušies pa visu pasauli.

Vokātīvs, lat. vocō, vocāre, gr. *πῶδες κατηλική* - saucamais locījums.

Nōminātīvs, lat. nōmen, gr. *ὀνομαστικῆ*.

Genitīvs (arī genetīvs), lat. genitīvus, genetīvus, gr. *πῶδες γενικῆ*. Sakne, ko sastopam vārdā: guguō-, ir vecā ide. ⁺gen-. Genitīvus lieto arī par īpašības vārdiem un tie apzīmē to, kas saistas ar dzimšanu. Tas tāpēc, ka viņu tulkoja burtiski no grieķu valodas. Tomēr tas ir plašāks jēdziens, sugas jēdziens. Tā tad pamatā ir *γένος* un ne *γεννομα* - vispārīgais locījums, lat. būtu casus universālis. Genitīvs ir tas locījums, kurā visplašāk var izteikt attiecības divu nōmenu starpā.

Datīvs, lat. datīvus, gr. *δοτικῆ* - dodamais locījums.

Akūzātīvs, lat. accūsātīvus, gr. *αιτιατικῆ* - apvainojamais locījums. Tas atkal tulkojums no grieķu valodas, kur *αἷτια* nozīmē to pašu, ko latīņu "causa". Te notikusi atkal maldīšanās. Grieķu valodā bez *αἷτια* ir arī citi atvasinājumi ar citu nozīmi: *αιτιατόν* - das Bewirkte; *αιτιον* - das Bewirkende. Te tā tad nav vainas jēdziens vien, bet jāsaprot daudz plašāk. Pareizais latīņu tulkojums būtu: casus resultatīvus.

Citi locījumi ir īpatnēji latīniski, jo to grieķu valodā nebija: instrūmentālis, lat. instrūmentālis, locījums, kas apzīmē ieroci; lokātīvs, lat. locātīvus - vietas locījums.

Pārtulkot locījumus latviešu valodā nav nekādas lielas vajadzības.

C e l m i. Apcerot vārdu formas, mums jāsadurās ar celmiem.

A - celmi, (vecie ide. o-celmi). Vienskaitlis.

✓ Nominatīva vecā galotne a-celmos kādreiz bijusi: -as, kur a zudis un palicis tikai s; lš. kálnas - kalns. Izloksnēs starp divi līdzskaņiem un galotnes -s dažkārt ierodas i: kaklis, kur a vairs nedzird, bet i balsta tādi vārdi, kā: brālis.

✓ Vokātīvs sastopams tikai retos vārdos: tēv ! lat. lupe, kr. *cmape*, *Source*. Mums e ir atkritis.

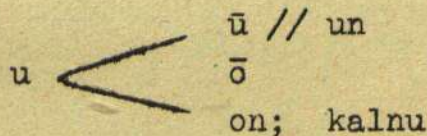
✓ Ģenitīvs beidzas ar a: kalna; a nevar vairs būt pirmatnīgs, agrāk pamatā bijis: ā, kas saīsinājies, lš. diēvo, ide. ⁺-eso / -oso. Citās valodās ģenitīvā "s", pr. deivas (no -oso). Tas mums neder. Ģenitīvu lieto tur, kur ir atdalīšanās, šķiršanās. Tā tad pirmatnīgi te vārbūt nav ģenitīvs: "kuņas elles tu izlīdi", "kuņa purva tu izbrīdi" - tie visi sastinguši izteicieni, kur uzglabājies vecs lietošanas veids. Šis locījums ir vecais ablātīvs. Latīņu valodā tas ir ar garu ō, vecā valodā ar od: Gnaivōd patre porognātus. Šeit esot kombinēta forma: o + ad, ad latviešu valodā tuvināšanās nozīme, bet citā variācijā: at ar citu nozīmi. Šis "at" ir arī latviešu valodā, kam tiklab tuvināšanās, kā šķiršanās nozīme. No latīņu formas mēs iziet nevaram, bet it kā no baltu pirmvalodas formas:

a + ad > ād, d atkritis un palicis ā, kas saīsinājies.

✓ Datīvs mūsu valodā jaundarinājums, radies vietnieku vārdu ietekmē: kalnam, un ir tas pats, kas vārdos: tam, kam.

✓ Akūzātīvam ir galotne u, kas nav pirmatnīga; u cēlies:

- 1) ū, 2) ō, 3) on (> an):

gr. λύχον, lat. bellum;

-on / -om

✓ Instrūmentālis arī beidzas ar u. Tas cēlies tomēr mazliet savādāk. Pamatos: ō, uz to aizrāda sanskrita valodā: vṛkā - ar vilku, lat. ami-cō.

✓ Lokātīvs ir laikam jaunāka forma: kalnā. Aiz ā, laikam, kaut kas vēl bijis; kalnā, rokā - darināts pēc sieviešu kārtas parauga, lš. -oje, latv. ⁺ruokāje; āi + e, kur e atkritis, diftongs āi ir turējies kādu laiku, bet tad i atkrita. Patiesībā vīriešu kārtā vajadzētu būt citai galotnei; vakar(i), latgaļu izrunā tāpat, un ne: vokor, lš. nomie - mājā; gr. ὄχοι; ie < ei / oi: vakar(i) < ⁺vakarie, ei / ai. Forma "vakari" būtu neērta, jo tāda arī daudzskaitļa nominatīva un vienskaitļa akūzātīva forma. Lai novērstu pārpratumu starp nominatīvu un lokātīvu, tad ņem par paraugiem sieviešu kārtas vārdus. Par starpniekiem nodēra tādi a-celmi, kas tiklab vīriešu, kā sieviešu kārtas. Apstākļu vārdu kategorijā noslīdot, šis i bija atmetams, lš. dievi - pēc vietnieku vārdu parauga: tamē: tam + en > tamen - iekš tam; ⁺vakar + en > vakarie. (Tāpēc istī nevaram pasacīt, kā mūsu lokātīvs cēlies.

(>vakari)

Daudzskaitlis.

Nominatīvā ir forma ar i: kalni, gr. $\delta\epsilon\omicron\iota$, lat. lupī, vecā forma ar oi: Rōmānio. Šīs formas ar oi nav vairs pirmatnīgas, bet radušās vietnieku vārdu ietekmē: toi:

ssl. $\tau\alpha < ^+tos$; ti < toi; lš. dievai. Varētu domāt, ka dievi < dievai, jo toi > tei ietekmējuši $^+sei > sie$. Tā tad "dievi" savu i dabūjuši no ie, kas cēlies no ei:

dievi (< -ie < -ei). Šo argumentāciju var pastiprināt arī ar izrunu. Dažās izloksnēs saka: tēvi, dēli ar šauru e. Pēc likuma tas būtu pareizi. Saurā izruna, laikam, būs vecāka. Tā tad "tēvi" nevar būt cēlies no formas: tēvai. Trešais arguments ir tas, ka dažās izloksnēs saknē esošais k pārvēršas par c: pliki - plici - tas iespējams tikai tad, ja aiz šī k kādreiz bijis ei, resp. ie.

Ģenitīvs beidzas ar u, kas cēlies no uo, uo var būt cēlies no ide. om / on: kalnu.

Datīvā galotne -iem: kalniem; iem cēlies vietnieku un ipašības vārdu ietekmē, mums būtu: dievam, lš. dievāms, rātams, mums par veco galotni jāpieņem -iems. Pamažos varbūt bijusi kāda veca forma -iemus / -iemis (instrūmentāla forma). Šī forma -iemus / -iemis > -iems > -iem. Datīvs savos pamatos ir instrūmentālis, kas vēlāk sākts lietot datīva nozīmē, -iem patiesībā ir divskaitļa forma, kas vēlāk kļuva par daudzskaitļa formu, tāpēc s vairs nav. Starp datīvu un instrūmentāli starpības nav. Instrūmentālis ir izloksnēs uzglabājis vecas formas: lš. rātais, dievaīšs, gr. $\lambda\acute{\upsilon}\chi\omicron\iota\varsigma$, lat. lupīs < lupois, latviešiem vajadzētu rasties tādai formai kā leišiem, bet latviešu valodā s nepasargā iepriekšējā diftonga saīsināšanos: ais > is: četris zirgis, vienis prātis.

Akuzātīva forma ir ar -us: kalnus; u var būt bijis kādreiz garš, vai diftongs, bet tā kā blakus ir -uos: tuos, tad var teikt, ka us < uos: gr. $\lambda\acute{\upsilon}\chi\omicron\upsilon\varsigma$, pr. deiwans, latv. ans > uos > us.

Lokātīvs ir ar -uos: kalnos, kokos. Šīs formas bijušas kādreiz garākas, lš. kálnuos-e, salīdz. ar rankoj-è, -uos varētu būt akuzātīva galotne. Vēlāk e atkritis. Kāpēc nesakam arī lokātīvā "kalnus"? Tas izskaidrojams ar dažādiem laikmetiem. Kad akuzātīvā teica jau "kalnus", tad lokātīvā vēl sacīja: kalnuose.

A-celmu kategorijai tuvas divas grupas, t.s. iā-celmi un ija-celmi; iā-celms par istu celmu kategoriju neatzīstam: karš < $^+karijas$, kocinš < $^+kocinjas$. A ir zudis, aiz r, n mīkstinājums palicis un r, n pārvērtuši s par š. Bet citādi: brālis - $^+brālijas$, a agri zudis, palicis -iis: $^+brāliis$. Sākumā radās -ijs, j būdams konsonantisks, centās saistīties ar i: iij > ī: $^+brālīs$, kur i saīsinājies:

brālis < brālīs < brālijs < brālijas.

Akuzātīvs normāli cēlies no ^+ons : ^+ons > ^+ans > uos > us: kalnus: $^+kalnōns$ > $^+kalnuons$ > $^+kalnuos$ > kalnus, sskr. akūz. plur. dēvāns (<-ōns).

Ja - celmi (vecie - ija-celmi: iias > iis > īs > is).

Vienskaitlis.

Nominatīva galotne ir -is: ezis, lš. ežys; cirvis, lš. kirvis. Leišiem beidzamās zilbes garums atkarīgs no akcenta; dadzis, lš. dagys - šis vārds senos laikos aizņemts arī somu valodā: tagijas, kas saskan ar mūsu rekonstruēto formu: $^+dagijas$.

Ažas kategorijas: ija- un ia-celmi dažreiz ir sajukušas: ezis - agrāk ^+ežs - ia-celms. Vēl tagad svārstās: osis un ošs; varš, pr. war-gjen, lš. vāriās + pamatos bijusi nekatrā kārtā; mežs, pr. median, lš. mēdis (koks).

Ģenitīvs ir: brāļa; šo formu varētu atzīt par pareizu.

Datīva formas ir parallēlas: brālim, brālam. Formas ar -am ir vecākas, tagad tās izzūd, palikušas tikai izloksnēs, literatūrā pareizākas un ieteicamākas ir formas ar -im, i radies te nōminātīva ietekmē.

Akūzātīva formas saskan ar intrūmentāļa formām: brāli (agrāk bija arī: brāļu).

Lokātīva formas ir pareizas: brālī, vēzī, lš. véžyje.

Arī daudzskaitļa formas ir pareizas.

Tagadējā valodā jūk formas ar -is un vienkārši formas ar -s: -uls / -ulis; -kls / -klis; -ons / -onis. Mūsu dienās pārsvarā ija-celmi: mironis, varonis, elkonis. Ir dažas svārstīgas formas: viesis, ģen. vieša, daudzskaitlis - viesi - te dažādas katēgorijas sajukušas; arī: suns, suņa, no kā daži darina nōminātīvu: sunis; uguns - vecs i-celms.

Lielākās svārstības ir svešvārdos: skrīvels / skrīvelis, tāpat vārdos ar -ris, -nis. Nav iemesla ienest iia-celmu formas svešvārdos: Tāls, Apels. No vecās tradīcijas tomēr nebūtu jāatkāpjas vārdos ar galotni: -mann: Ulmanis, Freimanis. Tomēr -is nav ieteicams likt tur, kur ir tikai -n- vien, bet nav elementa -man-: Kinens, Snovdens - angļu uzvārdos.

Ir citas katēgorijas ar -tr-: teātris, šis ir tikai ija-celms, jo lokātīvā sakām vienīgi : teātrī. Ministrs - šo vārdu nemīkstina, jo akūzātīvu: ministru; tāpat: registrs, akūz. registru, lokāt. registrā; „biedrs” - a-celms, jo lš. - beņdras; tāpat arī: bebrs, ūdrs, krēsls, arkls, rutks; -ieris / -iers: komandieris /-iers; -ieris ieguvis lielāku simpātiju; kanālis /-ls - paliek diezgan liela nenoteiktība.

Ā - celmi. Šos celmus sastop visās ide, valodās.

Vienskaitlis.

Nōminātīvs beidzas ar a: ruoka; salīdzinot ar „tā” redzam, ka te bijis vecs gaņums: +ruokā.

Vokatīvā forma tagad ir: siev!, reiz beigusies ar isu a, kas baltu valodās ir atkritis, bet slavieš a > o.

Ģenitīvs ir ruokas. Salīdzinot ar vietnieku vārdu: tās, lš. raņkos, gr. $\rho\epsilon\alpha\varsigma, \psi\upsilon\chi\eta\varsigma$. Tā tad latviešu valodā senāk bijis gaņums. Jādomā, ka te noticis sakusums: ā + es > ās, cirkumflekss sastopams vēl grieķu valodā.

Datīvā: ruokai, lš. raņkai. Mums vajadzētu ai vietā sagaidīt i: ruoki. Šī forma tiešām sastopama: pa labi ruoki, patiesi. Te vecas datīva formas. Ja tomēr nesaskan visur tā, tad te bijusi ietekme no vietnieku vārdu puses: tai ruoki > tai ruokai, gr. $\psi\upsilon\chi\eta, \rho\epsilon\alpha$.

Akūzātīvs: ruoku, lš. raņķa. Tā tad agrāk bijusi forma ar -ān; lat. +rosām, rosam, gr. $\psi\upsilon\chi\eta\nu, \rho\epsilon\alpha\nu$.

Instrūmentāļa forma ar akūzātīva formu vienāda, bet leišiem ir citāda: rankā, citur izloksnēs: runkū. Domā, ka te pamatos bijusi forma ar a. Galotne bijusi tomēr ān - akūzātīva galotne, bet ar citu into-nāciju.

Lokātīvs: ruokā, intonācija ir divējāda: ruokā, ruokā, lš. raņkoje, no tā ruokā; bet: galvoje, no kuņa: galvā. Te notikusi izlīdzināšanās; lat. āi: Rōmae, Rōmāi, (āi + e(n)); +ruokāje > +rokāj > rokā. No veciem laikiem uzglabājušās īpatnīgas formas: ārān, krustān sists. Šīs formas ir vecas illatīva formas, kas apzīmē vietu, uz kurieni kaut kas virzās.

Daudzskaitlis.

Nominatīvs: ruokas, šī forma cēlusies: ā + es > ās > as, lš. raņkos. Šīs vecās formas ar -ās citās valodās tik bieži vairs nav sastopamas.

Ģenitīvs: ruoku, lš. raņķu, galvū, latv. u < uo, ā + ōm > ōm // ōn; ōn > on > an > uo > u.

Datīvs: ruokām, lš. raņkoms; s mums zudis tādēļ, ka vietā radušās citas formas. Vecos rakstos vēl sastopamas formas: ruokāms.

Instrūmentāļa formas līdzīgas datīvam, senāk: ruokāms, lš. raņko-mis; dat. ruokām, instr. ruokām: lš. dualis: -óm / -čm.

Akuzatīvs: ruokas - laikam, tāpat būs bijis arī ide. pirmvalodā: +ronkās. Ja daudzās ide. valodās formas ar -āns, tad tās var būt arī se-kundāras, lat. rosās - var būt tiešām pirmatnīga forma.

Lokātīvs: ruokās, lš. raņkose, sskr. áśvāsu. Teorētiski varētu do-māt, ka te būtu akuzatīva forma un partikula e, vai celms ar partikulu -se. Parasti pieņem akuzatīvu ar partikulu -e. Mums aiz s kādreiz bi-jis kāds patskanis, kas atkritis.

Tāpat kā vīriešu kārtā dažos gadījumos ieviesušās divskaitļa formas: ruoki, ar abi ruoki, i < ai: sl. p⁺ut. Tam pretī runā leišu valoda: ran-ki. Ja būtu - +rankai, tad ai būtu palicis. Leišu valoda aizrāda, ka vecākā forma bijusi ar: ie: gerieji - abas labās, sākumā bijis: ei. Ide. pirmvalodā maz tādu gadījumu, kur būtu divskaitlī: ei. Ķimbru formā Uel-sā - dwy < +dvei, ko salīdzina ar leišu formu.

Ē - celmi.

Vienskaitlis.

Nominatīvs ē-celmos beidzas ar e. Te patiesībā jārunā par veciem - ie-celmiem, jo šis j sastopams vēl daudzskaitļa ģenitīvā. Citās va-lodās novēro to pašu. Latīņu e-celmi beidzas -iēs: faciēs - seja, bet ir sastopamas arī formas ar ēs, bet pārgājušas citā kategorijā: facēs - svece, lš. žvākē. No parallēlisma: -iēs / -ēs spriež, ka bijuši divē-jādi celmi: -iē / -ē, tāpat kā -iā / -ā, lat. patria / rosa; ziņa / ruo-ka. Latīņu valodā tipiskie V. dēklinācijas vārdi ir iē-celmi. Šīs formas vispārinātas, tāpēc arī mēs daudzskaitļa ģenitīvu mīkstinām. Nominatīvs: upe, te kādreiz e bijis gaŗš, lš. valodā arī jau saīsinājums: upē.

Ģenitīvs: upes, lš. ùpès, katēs; veca forma: +upēs.

Datīvs: upei - sakāms tas pats, kas par ā-celmiem: ruokai. Līdzās: upei ir vēl: pareizi (no: reize). Pēc vietnieka vārda "tai" parauga at-kal restaurēts diftongs.

Akuzatīvs: upi, lš. ùpē, lat. faciēm (em < ēm), mums no ēn > en > > ie > i.

Instrūmentālis tāds pat kā akuzatīvs un, laikam, tāpēc arī cēlies: upi, lš. upè.

Lokātīvs: upēs, lš. ùpèje: ēi + e.

Daudzskaitlis.

Nominatīvs: upes, lš. ùpès, lat. speciēs. Mums bijis gaŗums: ē + es > ēs > es.

Ģenitīvs: upju, lš. ùpiu; +upjē + ōm > +upjōm > -juom > -juo > -ju. J zūd tikai tad, ja seko palatāls patskanis: jūr(i)nieks, bet kur j priekšā atrodās o, tur j palika.

Datīvs: upēm, lš. ùpèms - vecā divskaitļa forma: -ēm.

Instrūmentālis tāds pats kā datīvs; lš. ūpēmis.

Akūzātīvs: upes, lš. upēs; par akūzātīvu jāsaņem tas pats, kas teikts par nōminātīvu.

Lokātīvs: upēs, lš. ūpēse, te akūzātīvs ar partikulu.

Priežu - šī forma pareiza (priežu < priedju), bet nepareiza: jūdžu, jo pamatā gj, kas var pārvērsties tikai par dz.

Svārstības ir starp ā- un ē-celmiem: -iena / -iene: Maliena - Maliene; maliena - maliene. Citādāk ir tur, kur ir pirmatnīgi vārdi, tur šo svārstību tā nenovērojam. Lielākas svārstības ir ar svešvārdiem: -iena / -iene; -na / -ne. Vārdi, kas nākuši senos laikos no vācu valodas, uzglabā ē-celms: Berlīne, Ķelne; tie, kas nākuši jaunākā laikā, ir ā-celmi: Londona, Milāna. Tāpat ir ar sieviešu vārdiem: Paulīne /-a, Ernestīne /-a. Tāda paša tipa visi vārdi, kas beidzas ar -īne. Grūtības ir ar „Helenu” un „Heleni”. Mūsu dienās šie vārdi izrāda tendenci pāriet ā-celmos. Tiklab ā-, kā ē-celmu grupā ir daži vīriešu kārtas vārdi ar sieviešu kārtas galotni: lauva, puika, bende, Priede, Egle. Datīvā tiem ir vīriešu kārtas galotnes: puikam, Priedem u.t.t., daudzskaitlī: lauvas, bendes, Priedes - (tautā lieto arī: puiki, puikiem), vispār daudzskaitlī literāriskā valodā ir sieviešu kārtas galotnes.

I - celmi.

Vienskaitlis.

Nōminātīvs: sirds, lš. širdis, lat. hostis. Te jāsaņem, ka i-celmi ir sajukusi katēgorija: pils - pile, krāsns - krāsne. Dažos vārdos šis i ir dzīvs, ko aizrāda leišu valoda.

Ģenitīvs: sirds, veclš. širdēs, lat. hostis, leišu: širdiēs, kr. ширди. Te novērojama celma alternācija: i / ei / oi. Latviešu valodas ģenitīvs nesaskan. Ja būtu tā forma, kas leišiem, tad ie > i un ģenitīvs būtu: sirdis. I-celmiem lieli sakari arī ar līdzskapu celmiem: latv. ⁺sirdes, lat. cordis - ⁺cordes.

Datīvs: sirdij - ir jauninājums. Te ir i-celms, kas dabūjis klāt j, kā ā-celmos: sievai, kur pie a ir i: ij - sirdij. Vecos laikos bijušas dažādas galotnes: ei > ie > i - sirdī, izloksnēs: sirdei.

Akūzātīvs: sirdi: in > ī > i, pr. nacktin, lš. āvi, sskr. āvim.

Instrūmentālis ir restaurēts pēc akūzātīva parauga: sirdi, lš. širdimī - mums būtu: sirdim.

Lokātīvs: sirdī - saskan ar leišu formu: širdyje, izloksnēs: širdiē.

Daudzskaitlis.

Nōminātīvs: sirdis, kas cēlies no: ⁺sirdis, lš. širdys. Mums te eies vietā bijis: ijes: ⁺sirdijes (e zudis) > ⁺sirdis > sirdis, lat. hostēs < ⁺hostei/es.

Ģenitīvs: siržu, lš. širdžiū, lat. hostium; siržu < ⁺sirdiōm.

Datīvs: sirdim - galotne parasti ar ģarumu, vecos rakstos vēl īsums. Datīvs ir līdzīgs instrūmentālim: sirdim, lš.dat. širdims, instrūm. širdimis. Daudzskaitļa vietā ir stājies divskaitlis, tāpēc galotne nav s. Tautā vēl tagad runā ar īsu galotni.

Akūzātīvs: sirdis < sirdis < sirdins, lš. širdis, pr. ackins (acis).

Lokātīvā tāda pati attīstība kā ā-celmos: sirdis, lš. širdysē.

I-celmi gandrīz visi sieviešu kārtas, izņemot „laudis” - pl.tautum. Tautā ir izplatījusies arī forma „lauži”, bet tā nav ieteicama lietoša-

nai; "uguns" - vecs i-celms, bet daudzkārt to lieto arī vīriešu kārtā: liels uguns, tad daudzskaitlī saka: uguni.

Daudzskaitļa genitīvā parasti mīkstinājums. Tā kā i-celmiem ir sakars ar līdzskaņu celmiem, tad paputējušie līdzskaņu celmi pārgājuši i-celmos. Tos varam atšķirt tikai no daudzskaitļa genitīva: ausu, zuosu, dzelzu, asu, utu, bet acs, acu i-celms, jo te jau ir mīkstinājums, lš. akiņ. Līdzās ir gadījumi, kur nesaprotam vairs: Cēsu - līdzskaņu celmu genitīvs, tāpat: nāsis - nāsu. Zināmos gadījumos vairāmiem no daudzskaitļa genitīvu mīkstinājumiem, jo iznāk nepieklājīgas formas: kūts - kūtu.

Valsts - valšķu, tīri gramatiska forma, turpretī tauta parasti saka: valstu. Tāds gadījums ir arī e-celmos: rīkste - rīkšķu, parasti: rīkšu.

I-celma vārdu nav daudz, dažās izloksnēs tie pavisam zuduši, pārvērdamies par e-celmiem: pile, gove. Sevišķi sajukuši celmi vārdos: "birzs" un "birze", lokatīvā: birzī, birzē. Te nav jāpadodas e-celmu ietekmei un i-celmi jāpatupa.

U - celmi.

U-celmi ir parallēli i-celmiem, tikai te i vietā u. Tie mūsu valodā vēl vairāk cietuši nekā i-celmi. Te pieder galvenā kārtā vīriešu kārtas vārdi, sieviešu kārtas vārdu pavisam maz. Viņi uzglabājuši tikai vienskaitļa formas, daudzskaitlī pieklājušies citiem celmiem.

Nominatīvs: medus - bijis kādreiz nekatras kārtas vārds, to rāda lat. fructus, kam vienādība ļoti spilgta, gr. $\lambda\chi\theta\upsilon\varsigma$ (zivs), $\pi\eta\chi\upsilon\varsigma$ (elkonis), lš. sūnūs (dēls), sskr. sūnuḥ.

Ģenitīvs arī: medus, lat. fructūs, lš. sūnaūs. Tā kā latīņu ū arī nav veca skaņa, tad pirmatnīgā galotne: $^+ous > -aus > -us$; aus - uzglabājies vēl leisu valodā.

Datīva forma ir analogiska "tam": medum; citās valodās savādāk: lat. fructuī (< -euei).

Akuzatīvs: medu; -u < -um / -un, lš. mēdū.

Instrūmentālis ir pēc akuzatīva parauga, citādi vajadzētu teikt: medum, lš. sūnumi.

Lokatīvs: medū, lš. sūnujē; lokatīvs darināts pēc citu celmu parauga.

Daudzskaitlī u-celma vārdus loka pēc a-celmiem: tirgi, tirgu, tirgiem, tirgus, tirgos; lielākā daļa no u-celma vārdiem sastopama tikai vienskaitlī, bet ir arī sieviešu kārtas daudzskaitlinieki: pelus, ragus, dzirņus un parallēlās formas: pelavas, ragavas, dzirnavas; literatūrā tagad formas ar -ava. Formas ar -us ir vecākas un tautā arī pazīstamas. Lai iegūtu jēdzienu par u-celmu daudzskaitliniekiem, tad pie šiem vārdiem jāuzkavējas.

Nominatīvs: pelus < $^+pelūs$, mums vajadzētu būt: $^+pelaues > ^+pelaus$ - tas neder; sskr. sūnavaḥ (< -oues). Tā kā starp u- un i-celmiem liels parallēlisms, tad varētu domāt, ka pamatā: $-uys > -ūs > -us$. Tādas formas nav iespējamās, jo gr. $\lambda\chi\theta\upsilon\epsilon\varsigma < \lambda\chi\theta\upsilon\phi\epsilon\varsigma$, lš. sūnūs.

Ģenitīvs: pelu < ^+uuōm .

Datīvs: pelūm, lš. sūnūms, instr. sūnumis; pēc i-celmu parauga u ar gaŗumu; s nav sastopams, jo divskaitļa forma.

Akuzatīvs: pelus < $^+pelūs < ^+peluns$, lš. sūnus.

Lokatīvs: pelūs, lš. sūnuosē.

Dažos gadījumos sastopamas večas formas: izloksnēs no virsus lokātīvs: virsuo.

Līdzskaņu celmi.

Līdzskaņu celmu latviešu valodā ir visai maz, tāpat kā kaimiņvalodās. Mums teorētiski būtu jāmeklē n-, r- un s-celmi, viskoplāk mums reprezentēti n-celmi: rudens, ūdens, sakne: rud-, ūd-; s-celmi: debess, mēness, sakne: deb-, mēn-; es / os; r-celmi: lat. māter - māte; frāter - brātarītis, brālis; ianitrix - jentere, ietere, ietaļa (divu brāļu sievas); lš. duktī, - Nicā duktere. Tie vēl ir aizrādījumi uz veciem r-celmiem. Par r-celmiem kā līdzskaņu celmiem nevaram latviešu valodā nemaz runāt. Ābols - var būt bijis vecs l-celms. No vārda "sāls" daudzskaitļa nōminātīvā ir divas formas: sālis un sāļi (otru formu lieto ķīmiķi).

Vienskaitlis.

Nōminātīvs: ūdens, akmens, rudens - neskaidri sava e dēļ; vecos rakstos: akmuons, lš. akmuō; e šaurs, jo laikam cēlies no: akmenis - i-celms.

Ģenitīvs: akmens, tautā parasti lieto: akmeņa kā jā-celmu formu. (Ritenis, liktenis - ja-celmi); e šaurs, un tāpēc varam domāt, ka te patvērusies līdzskaņu celmu galotne: akmens < akmenes (leišu vecos tekstos un izloksnēs šāds ģenitīvs sastopams), pr. kermenes, sl. *ka.men.e*.

Datīvs: akmenim - jauna forma, aizņemts i no ja-celmiem un m vietnieka vārda pazīme.

Akūzātīvs: akmeni; te laikam veca forma: ⁺akmenņ > ⁺akmenin > akmeni, lš. *ākmeni*.

Instrūmentālis: akmeni - pēc akūzātīva parauga, citādi būtu: akmenim.

Lokātīvs: akmenī - analogiska forma, lš. *akmenyjē*.

Daudzskaitlī ir ja-celmu formas.

No veciem laikiem uzglabājušās arī citas formas: lieli akmens, lš. *ākmenš*, sl. *ka.mene* (< enes). Mūsu "akmens" arī būtu cēlies no - enes, jo nōm.plur. akmens < akmenis < ⁺akmenis. Tā domā Endzelīns, jo šī forma sastopama tanīs izloksnēs, kur aiz n zūd i. Tā tad varētu runāt par sakariem ar i-celmiem. Tagad mums nōminātīvs: akmeņi; ģenitīvs: akmeņu, lš. *akmenū*. S-celmi: debess (zila), daudzskaitļa formas pēc i-celmu parauga, ģenitīvs: dēbēsu; mēness (pie debesīm) - līdzskaņu celms, mēnesis (gada divpadsmitā daļa) - ja-celms.

Latviešu valodā nēdaudz vārdu ar verbālu raksturu - atgriezeniskie verbālie lietu vārdi: kaušanās, mīlēšanās; s pasargā te ā saīsināšanās.

Nōminātīvs: kaušanās; -šana.

Ģenitīvs: kaušanās; -šanas.

Datīvs: (ā + ai + s); -šanai. Datīvu no atgriezeniskiem lietu vārdiem nēlieto.

Akūzātīvs: kaušanos; -šanu: u < uo < ān / ām.

Instrūmentāļa un lokātīva formas nav sastopamas. Atgriezeniskos lietu vārdus daudzskaitlī nēlieto. Teorētiski tie neatšķiras no vienskaitļa formām, tikai ģenitīvs: kaušanos; akūzātīvs līdzīgs nōminātīvam; instrūmentāļa un lokātīva nav.

Darītāju vārdi: klausītāji - istā forma, klausītājiem - šīs formas stipri nēērtas. Vienskaitlī nēvar izšķirt no daudzskaitļa. Daudzskaitlī šo formu varam attaisnot: klausītāji + ie + si > klausītājiem. Vienskait-

lis iznāca līdzīgs daudzskaitlim. Sieviešu kārtā tas atkal otrādi.

Vienskaitļa nōminātīvs: klausītājās,
 genitīvs: klausītājās - nelietojams,
 datīva nav,
 akūzātīvs: klausītājos (arī siev.k.).

Daudzskaitļa datīvs šur tur sastopams kā neērta nepareiza forma: iemīlējuš^{ie}ā mies cilvēkiem.

Vēlējums - kādreiz atgriezeniskā nozīme: vēlējumi (daudzskaitļa forma).

Īpašības vārdi.

Īpašības vārdi no lietu vārdiem atšķiras tikai ar savu nozīmi. Formālā ziņā, varbūt, ir tik daudz starpības, ka īpašības vārdam ir vairāk sintaktiska forma. Vispār formālā puse tam nabadzīgāka kā lietu vārdiem, sastopami tikai a-celmi un ia-celmi: slapjš, ko parasti par atsevišķu grupu neuzlūko. Senos laikos bijuši arī i-celmi un u-celmi. Leišu valodā u-celmi vēl dzīvi: saldūs (salds). Latviešu valodā tomēr zināmi aizrādījumi, ka senos laikos u-celmu bijis daudz, t.i. svārstības starp ia- un a-celmiem: drošs - dross, daiļš - dails, gaišs - gaiss, plašs - plāts, tāļš - tāls, biežs - biezs. Tie ir refleksi no vecajiem u-celmiem. Leišu valodā visiem minētiem piemēriem var sameklēt u-celms: lš. drāsūs - drošs, lš. platūs - plāts, arī gr. πλάτους, lš. tolūs - tāļš. U-celmiem no seniem laikiem sakari ar i-celmiem: lš. siev.k. plati, gen. plačiōs (visur špācenis), sskr. pṛtvī < pṛtuḥ. Arī latviešu valodā kādreiz nōminātīvā bijis: +plati, genitīvā radās forma: plašas. Tāpat „š” radās citos locījumos. Nōminātīva formu grūti nācās paglabāt, un tāpēc nōminātīvā radās sekundārā forma: plašs. Daudzskaitlī tomēr teica: plati un tāpēc „platus” vietā radīja nōminātīva formu: plats. Tā tad ir divas paralēlas formas: plats - breit un plašs - weit. Bez nozīmes te nav bijuši arī apstākļu vārdi: plaši, lš. plačiai.

Īpašības vārdos ir vēl tā saucamā noteicamo galotņu sistēma. Noteicamās galotnes latviešu valodā diezgan plaši izplatītas un ir sintaktiski notektas. Bieži tām vēl pieliek kādus citus noteicamos vārdus:

	Vienskaitlis.		Daudzskaitlis.	
	Vīriešu kārtā.	Sieviešu k.	Vīriešu k.	Sieviešu k.
Nōm.	lab-ais	lab-ā	lab-ie	lab-ās
Ģen.	-ā	-ās	-uo	-uo
Dat.	-ajam	-ajai	-ajiem	-ajām
Akūz.	-uo	-uo	-uos	-ās
Instr.	-uo	-uo	-ajiem	-ajām
Lok.	-ajā	-ajā	-ajos	-ajās

J priekšā esošais a dažās izloksnēs tiek izrunāts gari. Tās ir analogiskās formas: labājam, labājai. Šo formu lietošanā arī ir nenoteiktība. Šīs formas ir garākas par nenoteicamām, tāpēc dažreiz abu formu starpā rodas konkurence, sevišķi lokātīvā: labā rokā / labajā rokā. Tāpat svārstās arī daudzskaitļa datīvā. Tas tāpēc, ka šinīs locījumos garuma ziņā nav nekādas starpības, bet tikai zilbju skaitā ir atšķirība. Īpašības vārdiem pieslienas divdabji: sastrādāts, sagādāts, piem., instrumentāli: ar sastrādātajām rokām, ātri runājot īsais a arī tiek pagarināts, tad rodas nenoteiktība: sastrādātājām, kas ir jau lietas vārds.

Tāpēc īpašības vārdos, kur formas par daudz gaŗas un tuvojas lietu vārdu nozīmei, ieteicams lietot noteicamās galotnes vietā nenoteicamo: sastrādātām rokām; skolotās jaunavas ar skolotajām jaunavām salīdzinot redzam, ka jāsaka: ar skolotām jaunavām.

Ir tendence arī uz otru pusi, proti, j ierodas arī akūzātīva formā, sevišķi tautas dziesmās: sirmajo zirgu.

Noteicamās galotnes radušās, vietnieku vārdiem sakrītot ar īpašības vārdiem. Tādi seni vietnieku vārdi ir: is - ar norādāmu nozīmi un jis - ar relatīvu nozīmi.

Nōm. labas + is - tas labais, labas + jis - labs, kuŗš.

Ģen. ⁺iā - d (baltu pirmvalodā: jā) jā.

Abi genitīvi sakrita un tāpēc varēja sakrist arī nōminātīvi. Tāpēc no "is" nekādu atlieku vairs nav, bet no "jis" ir. Visspilgtāk šīs formas sastopamas leiŗu valodā: geras + is - labais; baltas + is - baltais. Šie savienojumi nav nemaz tik veci.

Nōm. lŗ. gerāsis, latv. ⁺baltas + jis.

Ģen. lŗ. gērojo, ⁺-jā, latv. ⁺baltā + jā.

Dat. lŗ. gerāmjam, latv. ⁺baltam + jam.

Akūz. lŗ. gēŗaji, latv. ⁺baltuo + juo.

Tā būtu, ja viss noritētu gludi, bet te, laikam, iejaukušās analoģiskas formas. Tuvu savam vecajam veidam ir sievieŗu kārtas datīva forma: pirmajai, labajai < labajai; labamjam > labajam - arī tuvu vecai formai; laba - jam - celms abstrahēts, labajā - tāpat būtu radies. Grūtības paliek ar citām formām: mazais, pirma + jis, j te varētu patskaņu starpā zust un tā rasties forma: pirmais, dažās izloksnēs: pirmāŗ. Tik pat labi varētu zust i un rasties: pirmais, kas izrunā neatšķiras no "pirmais": ajs // ais.

Sievieŗu kārtā nōminātīvā ir: pirmā, kādā vecā rakstā: pirmoye < ⁺pirmāji - pēc kontekŗa akūzātīvs. Varētu iedomāties arī nōminātīvu: ⁺pirmāji; un ⁺pirmāji > ⁺pirmāi > pirmā. Var būt sakars arī ar vietnieku vārdu: mazam - tam, mazā - tā, bet tas mazāk ticams. Daudzskaitļa formas var vieglāk izskaidrot: nōm.plur.mas. : ⁺pirmieji, ⁺baltieji - tās ir formas, kas saskan ar leiŗu formām: baltieji, tā tad ⁺pirmieji > ⁺pirmieji > pirmie.

Ģenitīvs: baltā + jā. Grūti spriest, vai arī tas "tā" iespaidā.

Grūtības dara arī akūzātīvs: baltuojuo.

Strap šīm īpašības vārdu formām ir trīs katēgorijas:

I. Sievieŗu kārtas datīvs un pēc tā parauga arī vīrieŗu kārtas datīvs un lokātīvs - vecās formas;

II. Skaidras vecās formas nav, bet varētu domāt par normālu attīstību - sievieŗu un vīrieŗu kārtas nōminātīvs;

III. Par tām katēgoriski nevar teikt, kā tā cēluŗās. Te ir jauktas formas un iespaids no vietnieku vārdiem.

Īpašības vārdos ir arī t.s. salīdzināmās pakāpes. Tomēr tās nav vairs tik spilgtas - mēs neatšķiras vispārāko pakāpi no pārākās: mazāks, mazākais, vismazākais. Veco galotņu, kādas ir citās valodās, latvieŗu valodā nav, bet gan "-āks". Tas nenozīmē pārāku īpaŗību, bet mēreni stipru īpaŗības izpaudumu: saldāks - ziemlich süss (ne süsser). Vispārākai pakāpei pieliekam tikai noteicamo galotni. Agrāk bijuŗas arī citas formas: ⁺pirmis; var domāt, ka apstākļu vārds "pirms" cēlies, varbūt, no "pirmis"; ie / ios / is - pēdējā pakāpe varbūt vārdā "pirmis". Tomēr visai skaidra šī forma nav.

Skaitļa vārds.

Skaitļa vārdi stāv starp lietu un īpašības vārdiem. Viņi apzīmē skaitli kā daudzumu vai skaitīšanas kārtību: pamata un kārtas skaitļa vārdi. Pamata skaitļa vārdi tuvāki lietu vārdiem, kārtas - īpašības vārdiem. Sieviešu kārtas formu sākot no desmit vairs nelietojam, vispār kārtas formas nelietojam. Desmits, simts, tūkstotis - lietu un skaitļa vārdi reizē; pirmais, trešais u.t.t. ir tipiski īpašības vārdi.

Pamata skaitļa vārdi. "viens" dara zināmas rūpes, jo neskaids ir, kur radies v. Citās valodās ir formas ar diftongu: lat. ūnus < oinos, ide. ⁺oin-, sskr. ēka < ⁺ai-ka < ⁺oi-ka. Ko tas oi- nozīmē, tas ir cits jautājums. Te, varbūt, ir kāda veca konkrēta nozīme; ei/oi: ⁺ei-nos - viens solis, gājiens, gr. εἷς < ⁺sems, ⁺sem-, lat. simplex. Varētu domāt, ka mums pamatā: ⁺eins, bet tā nebūs, jo visur citur ir aizrādījumi uz pakāpi: -ai-, pr. ains. Endzelīns domā, ka bijusi partikula: -vi-, kas sakususi ar ains: ⁺vi-ains > viens. Ka tāda partikula varētu būt bijusi, uz to ir arī aizrādījumi: lš. vičveīnelis - ganz allein, lš. vičvīenas - ganz allein, kas atbilst latviešu bešā ⁺vi-tī-ā, ⁺be-tī-ā. No ⁺vi-tī-ā latviešu valodā: viš-, lš. vič-, veca sakne te ir vi-, ar kuŗu saistās: ains un tā radies: viens. Vecāks uzskats: ⁺iku-eiņš - par "ik" nevar apgalvot, ka tas bijis u-celms, bet ir gan a-celms. Šis uzskats neder.

Divi - veca divskaitļa forma; divas - šī forma darināta vēlāk, kad forma "divi" jau uztverta par vīriešu kārtas formu. Senāk latviešu valodā bija: ⁺duvu, lat. duo, gr. δύο < ⁺δυυῶ, latv. ⁺duvo, ide. divsk. gal. -ōu > -ō > -uo > u. Šī forma "duvu" pārveidojusēs sieviešu kārtas ietekmē par i; sl. двѣ, oi//ai. Nevar būt: ⁺dvai, jo lš. ⁺dvie > dvi, tā tad: lš.: ⁺dvei. Latviešu valodā sieviešu kārtas forma "divi" būtu cēlusies no ⁺duvi. Latviešu valodā vēl sastopamas formas: duji un dui, ⁺duju: ⁺duvu > duu > duju, j iesprauž, lai vieglāk varētu izrunāt blakus esošos u. Leišu forma "du" laikam būs cēlusies no vecākās formas: duo < ⁺duo, latviešu valodā arī sastopams vārds: duokārt. Ir vēl svārstības: duu/du/du: dviecele, ducele; gr. δύοδεκα < ⁺δψω -.

Trīs. Trīs ir vecā i-celmu forma, uz ko aizrāda arī latīņu un grieķu formas: lat. trēs, gr. τρεῖς; lš. trys, kas arī pieskaņots i-celmiem.

- Nōm. trīs,
- Gen. triju,
- Dat. trim - trijiem,
- Akk. trijuos, ir arī parallēlas formas, kas atvasinātas no: trīsi.

Tās ir izlokšņu formas, kas radušās tāpēc, ka citas formas ir: divi, četri. Vecos laikos bijušas arī citas formas ar pakāpi: tri- : ⁺tri-ies. Šī celma forma uzglabājusies vecos nosaukumos: trizaŗi (Manceļa "Phras. Lett."), Tribalse kalns, Trilikums.

Četri. Rūpes dara č. Citās valodās sastopama skaņa, kas rāda uz vecu ide. qu: quattuor, lš. keturi, gr. τετραρες, τετρορες - dōriska forma. Mums vajadzētu būt: ⁺ceturi, bet tādas formas nav tāpēc, ka ir: divi, pieci, seši. Te darbojas izlīdzināšanās tendence. Vecos rakstos sastopam šo vārdu arī ar c: zettre, zettros. Uz to rāda arī kārtas skaitļa vārds "ceturtais". Č radies, laikam, krievu valodas ietekmē, kr. четире. Sieviešu kārtai īpašas formas: četri dieni - vecas divskaitļa formas.

Pieci. Ie cēlies no "en", lš. penkī, lat. quēnque, gr. πέντε, sskr. pañca. Sakne nav skaidra. Daŗi domā, ka sakne ir tā, kas vācu vārdā "Finger".

Seši, +sesi, gen. +sesiju sešu; tā tad no genitīva š pārņests arī nōminātīvā, lš. šēši - leišiem asimilācija gājusi vēl tālāk; gr. ἑξέ lat. sex - "s" bijis vismaz sākumā. Varētu restaurēt formu: +seks, pr. uests (sestais), kimbru chwech; jāpieņem, ka aiz s bijis u: +sueks, avestas val. xšvaš, tā tad īsti būtu: +ksueks, latviešu forma v zaudējusi, no otra palātāla k varēja rasties s; kr. шестъ.

Septiņi, lat. septēm, gr. ἑπτὰ, ide. +septm, gotu: sibum. Latviešu valodā vajadzētu būt: +septin (+septi). Dažreiz izrunā "septiņi", lš. septyni; kārtas skaitļa vārds lš. septiņas, no kuŗa mums: septiņš. No šejienes garums pārņests uz "septiņi". Domā, ka arī te garums vajadzīgs.

Astuoņi, lat. octō, gr. οκτώ, sskr. aštāu. Viss tas norāda uz vecu divzīlbu divskaitļa formu. Latviešu valodā vajadzētu būt: +astu, ide. +oktōn.

Deviņi, lat. nōvem, gr. ἑννέα, gotu: niun, ide. +nev̄m. Latviešu valodā vajadzētu būt: +neviņi, bet tagad ir deviņi. Nav skaidrs, kur radies d. Ir uzskats, ka +neviņi vienkārši dissimilējies. Otrs uzskats, ka iespaidu darījis "desmit"; lš. devyni, pr. nevints, kr. девять, ssl. ДЕСЯТЬ; latviešu valodā saka arī: deviņi.

Desmit parasti lieto kā nelokāmo formu. Ir arī lokāmā forma: desmits, tikai ar kārtu neskaidrību. Tagad lieto kā vīriešu kārtu. Tas tomēr ir sieviešu kārtas vecs i-celms. Datīvā: desmitiem saskaņojas ar viņam sekojošiem lietu vārdiem: desmitiem latu, desmitām reižu - lietas vārds nostājas genitīvā. Ja lietas vārds ir sieviešu kārtas, tad rodas forma: desmitām; lat. decem, gr. δέκα, sskr. daśa, gotu: taihun, lš. dēšimtis. Latviešu valodā vajadzētu būt: +dekmtis. Citas valodas rāda uz īsāku formu: lat. decem, +dekmt. Ja t bijis, tad baltu formas viegli izskaidrojas:

+dek̄m-tis
+dek̄m-tis
+dek̄mt-is.

Varbūt, latviešu valodā arī bijusi forma: +desimt, kas ar metatēzi pārversta par: desmit. Pareizāk, ja mēs pēc nelokāmās īsās formas "desmit" sekojošo lietu vārdu liekam nōminātīvā: desmit lati.

Simts - vecs nekatras kārtas vārds, lat. centum, gr. ἑκατόν < +év - κατόν, ide. +kmtóm. Mūsu forma radusies gluži kārtīgi, tikai ar pārēju vīriešu kārtā, lš. šimtas, sskr. śatām, avestas: satəm. Kā vīriešu kārtas vārdu to arī loka, bet: simtām reižu. Līdzās arī īsā forma: simt. Intonācija ir krītoša. Divi simti, trīs simti u.t.t. raksta atsevišķi, bet: div(i)simt, trīssimt u.t.t. raksta kopā.

Tūkstuotis, lš. tūkstantis, sl. ТЫСЯЦА, pr. tūsimtons, gotu: þūsundi < +þūs-hundi. K latviešu valodā vārdā "tūkstuotis" ir iesprausts: +tūstuotis. Te, laikam, kāds sakars ar "simtu", ko rāda arī prūšu forma. Tā tad pamatos "simts" un, varbūt, "tūkt" - lielais, rešnais simts; tūkstu, tūs/ka - tūs-; somu: tuhansi, kas varbūt aizņemts arī no baltu valodas pamatformas. Endzelīns domā, ka vecā pamatforma bijusi: +tūs-šamt. Izskaidrot atsevišķas formas vairs nevar, jo pamatformas ir ļoti tālu pārveidojušās: +tūskmt. Tūkstotis jālieto kā ja-celms, gen. tūkstuoša. Tāpēc ir radusies forma: tūkstuošs, sevišķi izloksnēs.

Miljons - tas ir svešvārds, raksta bez i, tāpat miljards.

Abi - kolektīvs skaitļa vārds, vecā forma varbūt bijusi: abu. Tam galotņu ziņā paralēlas formas ar divi. Pats šis vārds tuvākā kārtā ir tas, kas lat. ambō un gr. ἄμφω, sskr. ubhāu.

Kārtas skaitļa vārdi. Tie ir tipiski īpašības vārdi un lietojami vienmēr ar noteicamo galotni. Atvasina tos no tās pašas saknes, kāda pamatā skaitļa vārdā, ar nedaudz izņēmumiem.

Pirmais, kr. $\pi\epsilon\rho\upsilon\acute{\iota}$, lš. pirmas, gotu: fruma, sakšu: formo, lat. prīmus, senāk prismos, +pri-is-mos, Šī forma nekad nav sastopama ar nenoteicamo galotni.

Otrs, uōtrs, lš. aņtras, gotu: anþar, gr. $\delta\epsilon\acute{\upsilon}\tau\epsilon\rho\varsigma$. Saknē vecs elements an - , laikam, pronōmināls elements ar norādāmu nozīmi; elements -tr- laikam pārākās pakāpes elements - salīdzinot ar latīņu alter (alius). Ir arī forma: uoters, salīdz. ar katrs - katers, katars; kr. $\kappa\omicron\mu\omicron\rho\upsilon\acute{\iota}$; latviešu valodā: +an-tra-s.

Trešais - no "trīs" atšķiras ar pakāpi e. Tāda pakāpe ir arī citās valodās: lš. trēčias, kr. $\tau\rho\epsilon\mu\acute{\iota}\alpha$, bet pr. tīrts; š cēlies no tī: +tretjas.

Ceturtais - atšķiras ar c, neparasts ir arī ur, lš. ketvirts, pr. kettwirts, +cetvirts, bet tā kā leišiem keturī, tad mums +ceturi un beigās: ceturtais, elements - ur ievests no +ceturi.

Piektais - te vēl sastopam veco k, arī īpatnīgais piedēklis t, kas jau sākās vārdā "trešais".

Sestais - arī te sastopam piedēkli t.

Septītais - gaŗais ī cēlies no in, lš. septiņtas (sēkmas < +sepmas - liter. f).

Astuotais - līdzās ir arī forma: astūtais, lš. aštuņtas, arī: astītais, asmīte - viena astuotā daļa no kaut kā. Droši vien bijis vecs īpašības vārds: +asms.

Devītais < +devintais, lš. deviņtas.

Desmitais - dzird arī gaŗu i, bet tas radies pēc septītais, devītais parauga.

Simtais - atvasināts no: simts. Tas, varbūt, vēlāks darinājums.

Tūkstuōšais - arī laikam vēlāk radies. To vispārīgi maz lietojam. Lš. vīr.k. tūkstautysis, siev.k. -čioji.

No lielākiem skaitļa vārdiem vairs kārtas skaitļa vārdus neatvasinājam.

Kārtas skaitļa vārdos sastopam noteicamo galotni, ar izņēmumiem: uotrs - kā arī labāk lietot: otru reizi. Līdzīgi tas ir ar citiem, bet tikai sastingušos izteicienos: pustreša, pusdevīta, pusdesmīta. Arī tautas dziesmās: septīts zelta āboltiņš.

Latviešu valodā ir tā saucamie distributīvie skaitļa vārdi. Latīņu formai "bīnī" atbilst latviešu valodas "dvīņi" un lat. termī - lat. trīņi. Tie ir veci distributīvi. Saknei dvīn- pielikts elements io. Vēl latviešu valodā ir formas ar -ēji un -ējas: vienējas drēbes, vienēji vārti. Vienējas, divējas, trejas, četrējas, piecējas, varbūt, arī sešējas - tālāk vairs nav.

Retumis sastopams apstākļu vārds: vienatā u.c. Biežāk sastopams diyatā. Kā redzams, tie veci lokātīvi. Attiecīgais nōminātīvs būtu bijis: +vienata. Tagad latviešu valodā ir vārdi tikai ar paplašinātu galotni: vienatne.

Skaitļa vārdi ir vecas formas, bet citi elementi stipri cietuši attīstības gaitā.

Vietnieku vārdi.

Vietnieku vārdi ir salikta katēgorija. Tie būtu ietilpināmi pa daļai lietu un pa daļai īpašības vārdos. Abējāda veida formas ir apmēram vienā daudzumā. Vietnieku vārdiem tomēr ir īpašas formas, kādu nav lietu vārdos. Otra liela neērtība rodas nozīmes ziņā.

Vietnieku vārdi neapzīmē kaut ko patstāvīgu, bet stipri atkarīgu, tādu, kas atkarīgs no paša runātāja, uzrunātā un no tā, par ko runā.

Vietnieku vārdu jēdziens atkarīgs no telpas un laika. Jautājamo vietnieku vārdu nozīme atkarīga no runātāja, no kāda viņam nezināma priekšmeta "kas", vai tā īpašības "kāds".

Relatīvie vietnieku vārdi raksturo divu jēdzienu attiecības, nenoteicamie vietnieku vārdi - raksturo mums neskaidrus jēdzienus.

Tā kā citā vārdu katēgorijā tādu formu un tādas nozīmes nav, tad tas ir iemesls, kāpēc vietnieku vārdi iedalīti atsevišķā katēgorijā, kas ir diezgan veca.

Tā mācība, ka vietnieku vārdi ir tādi, kas stāv īpašības vai lietu vārdu vietā, ir nepareiza.

Personiskie vietnieku vārdi.

Personiskie vietnieku vārdi ir bezkārtas formas. Šīm formām vēl pieslienā atgriezeniskā forma "sevis", kam trūkst nōminātīva.

Vienskaitlis.

Daudzskaitlis.

N.	es;	tu;	-	mēs;	jūs;	-
G.	manis;	tevis;	sevis;	mūsu;	jūsu;	-
D.	man;	tev;	sev;	mums;	jums;	-
A.	mani;	tevi;	sevi;	mūs;	jūs;	-
I.	mani(m);	tevi(m);	sevi(m);	mums;	jums;	-
L.	manī;	tevī;	sevī;	mūsos;	jūsos;	-

es; lš. àš; lat. egō; gr. ἔγωγ; sskr. ahām; avestas val.: azəm.

+eġ- būtu veca sakne, uz ko aizrāda grieķu un latīņu valoda, bet sāskrita valoda aizrāda uz +eġh-.

Mūsu es < +eġh +ez ticu. Izloksnēs ir arī forma ar "š": eš. Tā būtu radusies darbības vārdu ietekmē. es nesu, nešu es; lš. nešù. Tā ir tikai hipoteze.

tu - "u" mums iss. Citās valodās ir dažādas variācijas: lš. tū; kr. tu; lat. tū; gotu: þu.

+tū/+teu-/+tou-//+tūe-/+tūo-

Mūsu "tu" radies no vecā "tū", kas saīsinājies.

manis, tevis, sevis. Te ir cita sakne. Ar to arī raksturīgi vietnieku vārdi. Formas, kas sastādās no dažādas saknes vārdiem, bet izveido vienu kopīgu sistēmu, sauc par suplētīvām formām.

manis, tevis, sevis = lš. manēs, arī menēs, tavēs, arī tevēs, savēs. Šīs formas zināmā mērā saskan ar mūsējām. Leišiem vēl ir paralēlas formas: manē, tavē, savē; sl. MEHE. Vecās genitīva formas bijušas: ⁺mene, ⁺teue, ⁺seue. Mums ⁺mene vietā ir radies ⁺mane, bet pārējās formas nav grozījušās. "e" beigās varētu atkrist un tādas formas kā man, tev, sev būtu veci genitīvi. Citās valodās šīs formas lietotas, laikam, arī akuzātīva nozīmē. Lai akuzātīvu atšķirtu no genitīva, tam pieliek galotni -en.

⁺manen > ⁺manie > mani.

Tā tad no vienas puses būtu genitīvs "man" un no otras - akuzātīvs "mani", ko arī lietojam.

Gen. no man; ap man (vecs akk.); ap mani (akk.). Tā varētu runāt arī: no mani, kas atkal saskan ar akuzātīvu. Bet, lai šī genitīva forma dabūtu noteiktāku raksturu, tā ieguva elementu "s". manis; lš. akk. manē, gen. manēs. Tāpat radušās formas: tevis, sevis; tevi, sevi. Saknē ir uzglabājusies vecā forma ar pakāpi -eu-.

man, tev, sev. Šīs formas nav pirmatnīgas. Tās, laikam, ir vecas lokātīva formas. Galā bijis "i".

Tāmiņiem ir formas tau, sau, ko izrunā: tou, sou. Izloksnēs datīva forma mun; muns pied. v.v. "u" radies "tu" ietekmē. Tautā lieto formu "manim" datīva nozīmē, tāpēc ka arī citur ir galotne "m": brālim, tēvam u.t.t. Tā patiesībā ir instrumentāļa forma.

Instrumentāļa vietā pēc lietu vārdu parauga lietojam akuzātīva formu. Vecās formas ir: manim, tevīm, sevīm. Beigās, laikam, atkritis "i".

Lokātīva formas manī, tevī, sevī darinātas pēc i-celmu parauga. Lš. manyjē, tavyjē.

mēs. "e" te garš. Dažās izloksnēs runā arī "mes". Leiši raksta ar stiepto intonāciju, bet patiesībā skan īsāk. Tā tad pirmatnīgākas ir formas ar īsu "e". Gaŗums, laikam, radies no "jūs", kur tas ir vecs. Mēs, lš. mēs.

jūs me-s, lat. nōs, vōs - te ir cita pakāpe. Būtu ⁺ne-s, jo citās valodās ir pakāpe "n".

"jūs" ir veca forma.

mūsu, jūsu; lš. mūsu, jūsu. Mums ir divas intonācijas: mūsu, mūsu. kr. $\mu\sigma\upsilon$; saknē nōs-, kam pielikta galotne -sōn; ⁺nōssōn, pr. nousson < ⁺nūsson, ⁺nūsu; "ū" ienācis no "jūsu" formas. Tā kā nōminātīvā ir "mēs" ar "m", tad "n" izspiests arī no genitīva formas.

jūsu < ⁺jūsson. Šī forma ir kārtīga.

muīs, juīs; mūms, jūms; muīs, juīs. Dažādā izruna izskaidrojas ar to, ka te sakusuši dažādi locījumi: datīvs un instrumentālis. Formas ar laužto intonāciju ir veci instrumentāļi, lš. mūmīs, jumīs, ar krītošo intonāciju veci datīvi, lš. mūms, jūms. Formas ar stiepto intonāciju radušās tāpēc, ka intonācijas nebija skaidras.

mūs, jūs; mūs < ⁺muns, mu-ns; jūs < ⁺juns, jie-ns.

Kā trešās personas personisko vietnieku vārdu lieto "viņš". Tam ir kārtas formas un daudzskaitļa formas. Tas ir vecs norādāmais vietnieka vārds. Veca norādāmā sakne vin-, ssl. $\text{v}\text{in}\text{a}$, pr. winna - ārā. Saknei bijusi attālāka norādāma nozīme.

Norādāmie vietnieku vārdi.

Te pieder šis, tas un vecais jis.

	Vienskaitlis.		Daudzskaitlis.	
N.	tas,	tā,	tiē,	tās,
G.	tā,	tās,	tuō,	tuō,
D.	tam,	tai,	tiēm,	tām,
A.	tuō,	tuō,	tuōs,	tās,
I.	tuo,	tuo,	tiem,	tam,
L.	tanī, tai,	tajā,	tais, tajos,	(tanīs).

Intonācijas veids saskan ar leišu intonāciju. Trīs lokātīva formas savā starpā konkurē. Sarunā vairāk lieto "tai" un "tanī". Mums formas ir vienveidīgākas, citās valodās nāk klāt arī citas saknes.

Ide. ⁺so, gr. ὄ. Mums "t" vispārināts: t-as, "t" ir sakne. Datīvs "tam". Citās valodās ir svārstības; pr. stesmu, kasmu - tam, kam. Tādu formu nav arī leišu valodā; ir gan vecākas formas: tamui, kamui. Sskr. gen. tasyā-h, pr. stes-sias. Ide. bijusi alternācija datīva formās.

tom // tosm.

Siev.k. tasyāi; sl. ТОУ < ⁺tajai. Endzelīns domā, ka bijis illatīvs ⁺tam-en ⁺tami; lš. lok. tami, kas savos pamatos ir illatīvs. No tā "m" varēja ieviesties arī datīvā. Ar mūsu valodu saskan slavu valodas (formas bez "s"). Kā izveidojusies svārstība, tas nav droši nosakāms.

Daudzskaitļa nōm. "tie", kas dara rūpes; lš. tiē, tās. Ar vecām formām toi šīs formas saskanēt nevar. Domājams, ka tās radušās no vecas pakāpes -ei: ⁺tei. Tā kā "šis" sveras uz ja-celmu pusi, tad varam dabūt formu ⁺si-ei - "šei", no kurās radās "šie", kas būtu ietekmējis formu "tie". šie, lš. jie.

Genitīvs tuo < ⁺tou; pr. steisson, sl. ТУО, lš. tū varbūt cēlies no tuō, ide. ⁺tois-ōm. Tāda pati forma ir sieviešu kārtā.

Datīvs tiem darināts pēc "šiem" parauga; sl. ТУМ, ⁺toim-us, is, Mūsu "tiem" atiet uz ⁺teimis; lš. tiems, tōms.

Instrumentālis mums tagad tāds pat kā datīvs. Tomēr ir arī citas formas: Ručavā "tais" - tais laikis (vecos rakstos sastopams). Lš. tais, jaīs, šieaīs.

Lš. lok. tuosī; arī mums būtu tāda forma, bet tādu nelieto, jo tā sakrīt ar akūzātīvu. Sakam "tais", kas ir vai nu instrumentāļa forma, vai darināta pēc vienskaitļa parauga.

tu/os laikuos

tais lai/kis

tais laikuos

Šis, sl. сѣу, tagad ceū. Pamatos ir kāds vecs palātāls "k": ki-

Gen. šā, saka arī "šī", kas ir nepareizāk.

Datīvā svārstās "šim" un "šam". Labāk lietot "šim".

Akūzātīvs "šuo", te ir pilnīga saskaņa ar instrum. "šuo".

Lokātīvs "šai", šinī / šajā. Vislabāk lietot īso formu "šai".

Siev.k. šī, šis / šās. Abas genitīva formas lieto paralēli.

Daudzskaitlis šīs, šās. Formu "šīs" lieto vairāk nekā "šās".

Vārdu "tas" mūsu laikos lieto retāk. Ja senāk to lietoja biežāk, tad tas nebūt nebija vācu valodas iespaids. T.dz.: "Ko tās vistas kladzināja?" vai "Vanagam asi nagi, tas noķēra cielaviņu." Te ir relatīvi norādāma nozīme. "Kad tai bija viegla diena, mazu bērnu māmiņai?" - prēparatīva nozīme. "Tā nabaga zēna man žēl" - artikulatīva nozīme. "Tā jau ir tā nelaime" - te varbūt manāms jau vācu iespaids.

š(i)tas < šistas, dažādi lokot "s" izmests.

Mōminālā nozīmē lieto "pats". Tas gan patiesībā ir noteicamais vietnieka vārds, bet to lieto arī dažreiz kā norādāmo. Lš. pats, veclš. patis, gr. πῶσις (līgavainis), sskr. pātih (kungs, īpašnieks), gotu: faþs, brufþaþs (līgavainis), lš. viešpats (kungs; ķeizars; dievs). Mums šim vārdam ir arī vēl substantīviska nozīme, piemēram, vai pats mājā? Kādreiz šis vārds ir bijis i-celms.

Ģen. paša, pēc ja-celmu parauga; lš. patiēs - veca i-celmu forma.

Dat. pašam, lš. pačiam;

Akk. pašu, lš. pātj;

Instr. pašu, lš. patimī, pačiū;

Lok. pašā, lš. patimē, pačiamē.

Daudzsk. paši, lš. pātys;

Ģen. pašu, lš. pačiū;

Dat. pašiem, lš. patiems;

Akk. pašus, lš. pačiūs;

Instr. pašiem, lš. pačiais;

Lok. pašos, lš. pačiuosē, patysē.

Mūsu vecā forma ⁺patis - "i" izkritis, bet "t" vēl noturējies un "š" no genitīva ieviesies nav. Arī sieviešu kārtas forma "pati" palīdzējusi noturēt "t". Formu "pate" sieviešu kārtā ieteicams neļietot. pati < patī; i/iā; alternē iā/iā/iā/iā sskr. ⁺patī, dēvi (dieviete). Šo pakāpi sastopam arī germanu valodās. Gr. πῶσις, sskr. patnī; te pievienots vēl piedēklis "n". πῶσις atbilst pakāpei iā. Lš. viešpatni.

Viss. Par to nekas daudz nav sakāms. **Veca** sakne ir vi-. Lokatīvs noteikts.

Kas. To lieto par dzīviem un nedzīviem priekšmetiem tikai vienskaitlī un vīriešu kārtā. Ka-s ir parallēla forma ar "tas". Reti sastopams sieviešu kārtas datīvs "kai".

Dažs. Lieto īpašības vārdu un lietu vārdu nozīmē. Nozīme mums ir nēnoteikta. Lš. dažnas. Mūsu "dažs" it kā cēlies no ⁺dādijs, bet tam pretī runā leišu forma.

Tādā pat stāvoklī kā "kas" (jautājamais un relatīvais v.v.) ir mūsu "katrs", ko tagad gan vairāk lieto kā noteicamo vietnieka vārdu. Senos laikos tam varēja būt relatīva nozīme: viņš prasīja, katrs (kurš) uzvarēs.

ka-tr-s, lš. ka-tra-s, kr. ко-тор-у.

Ide. quo-tr-os - quo-tor-os, quo-ter-os.

Kr. котопу, gr. πῶσις.

Latīņu valodā šo sakni sastopam vārdā "uter"; ⁺quu-ter. Mums arī senāk bijusi forma "katers"; sskr. katarah, gotu: - "s" zudis.

Kuŗš, kuŗa. Lŗ. kuris, izl. kurias. Kuŗš < kur + jis. Siev. kŗrtai vajadzŗtu bŗt "kuŗi", bet tŗdu formu nekur nesastopam. "Kuŗa" radies pŗc tŗ parauga.

Kaut kuŗš, kaut kŗds ir nenoteiktas formas. Ieteicams rakstīt ņķirti. Formas esot aizņemtās no krievu *каут*.

K-au-t paplaŗinŗts ar elementu "au". Gotu: ņpauh parallŗls mŗsu formai; taut. "Kaut" iŗts vecs latvieŗu vŗrds.

Visiem augŗšŗ minŗtiem vietnieku vŗrdiem ir substantŗviska nozŗme.

Piederuma vietnieku vŗrdi.

mans, tavs, savs. Ide. +menos; mums vajadzŗtu bŗt mŗns. +menos > +mŗnas > +manas > mans; tŗpat: +teŗos > +teŗvas > +tavas > tavs. Blakus formai +teŗos varŗtu bŗt arī +toŗos, uz ko aizrŗda latŗpu tuus. mans < +monos < +menos "tavs" ietekmŗ: +teŗos > +toŗos > tavs. Personiskŗ vietn. vŗrda genitŗvs "manis" savu "a" esot dabŗjis no piederuma vietn. vŗrda; "tav" ierosinŗjis "man", kas tŗlŗk izveidojies par "manis".

Lŗdzŗgŗ kŗrtŗ cŗlies "savs". ņos vietnieka vŗrdus loka kŗ ipaŗības vŗrdus.

Daudzskaitlis mŗsu, jŗsu. Tŗs nemaz nav piederuma formas, bet personiskŗ vietnieka vŗrda daudzskaitļa genitŗvi. ņis formas nelokŗm. Blakus tŗm sastopam paplaŗinŗtas patstŗvŗgas vietnieku vŗrdu formas: manŗjs, tavŗjs, savŗjs, arī: mŗsŗjs, jŗsŗjs. Vŗl atvasina formu "viņŗjs" pilnŗgi norŗdŗmŗ nozŗmŗ.

Tŗds, ņŗds - arī norŗdŗmŗ nozŗmŗ lietojami. Locŗŗanas veids vienkŗrŗs. Tŗ-d-as; "d" nav noskaidrots; t/ŗ/ds. Bieŗi lieto tŗdŗ pasŗ nozŗmŗ kŗ "tŗ". Lŗdzŗga forma ir "kŗds". Daŗŗds, citŗds - ir pilnŗgi adjektŗviskas formas. Cit/ŗds; -ŗds te klejojoŗs.

Vietnieku vŗrdi ir plaŗa, dzŗvŗbas spŗjŗga katŗgorija.

Darbības vŗrds.

Darbības vŗrds apzŗmŗ darbŗbu. Darbības jŗdziens var bŗt arī konkrŗts, un to var uztvert kŗ lietas vŗrdu. Darbības vŗrds ir saistŗts ar darbŗbu kŗ procesu, kas norit laikŗ. Jŗievŗro arī stŗvoklis, piemŗram, gulŗŗana, ko parasti par darbu neuzlŗko. Tŗ tad darbības vŗrds raksturo arī stŗvokli kŗ procesu. Darbības vŗrda sakars ar laiku izpauŗas zinŗmos veidos, laikos un personŗs. T.s. verbum infŗnitum formas ar personu nesaistŗs, bet tikai ar laiku. Verbum fŗnitum formas saistŗs arī ar personu.

Mŗsu cilvŗciskŗ domŗŗanŗ darbības vŗrds ir ļoti svarŗgs, ņeviŗķi tas sakŗms par verbum infŗnitum formŗm - divdabjiem. Savos pamatos darbības vŗrds varbŗt ir nŗminŗla parŗdŗba, un personu galotnes bŗtu vietnieku vŗrdu formas. Sŗkumŗ verbam nebija nekŗdas ņeviŗķas nozŗmes, tikai cilvŗku attŗstŗbai progresŗjot radŗs plaŗŗka vajadzŗba lietot verbu. Daŗi valodas filozofi apgalvo, ka cilvŗce savŗ domŗŗanŗ ejot no lietas uz darbības vŗrdu.

Darbības vŗrdus klasificŗjot jŗievŗro to formŗlais moments un nozŗmes savŗdŗbas. Klasifikŗcija grŗti izdarŗma, jo abi minŗtie elementi cieŗi saistŗs. Formŗlŗs pazŗmes ir atvasinŗŗanŗs un pŗrgrozŗbu formas, kas jŗievŗro arī darbības vŗrdos. Darbības vŗrdam piemŗt prŗdikŗtŗvitŗte.

Pŗc formŗlŗ veida darbības vŗrdus var iedalŗt pirmatnŗgos un atvasinŗtos darbības vŗrdos.

Pirmatnīgie darbības vārdi.

Nozīmes ziņā tie ir vārdi ar patstāvīgu verbālu nozīmi: nest. Nav neviena vārda, ko varētu uzlūkot šim "nest" par pamatu. Turpretī, "nēsāt" jau ir atvasināts darbības vārds. Visi pirmatnīgie darbības vārdi nenoteicamā izteiksmē ir vienzilbīgi, kam ne vienmēr varam ticēt. Tecēt - tag. teku; tas jāatzīst par pirmatnīgu darbības vārdu. Sa-slimt, tumst; šie darbības vārdi, kaut gan vienzilbīgi, tomēr ir atvasināti. Tumsa, tumšs; pamatā te, liekas, nav verbālas saknes. Vēsturiski ņemot "tecēt" ir atvasināts darbības vārds: *meṭṭ*, *+meṭṭ*, *+tekti*, *+tekt*; teku, tecēt.

Atvasinātie darbības vārdi.

Tiem nenoteicamā izteiksmē ir vairāk par vienu zilbi. No pirmatnīgiem darbības vārdiem viņi atšķiras ar to, ka elementa "t" priekšā te sastopam dažādus patskaņus: -āt, -ēt, -īt, -uot.

-āt: te sastopam vārdus, kas atvasināti no lietu vārdiem un citiem darbības vārdiem. Nozīmes ziņā tā tad jāizšķir: dēnōminātīvie darbības vārdi, kas atvasināti no nōmeniem un deverbātīvie darbības vārdi, kas atvasināti no verbiem. Dēnōminātīvos darbības vārdus sīkāk vairs nedalām, bet deverbātīvos gan: nest / nēsāt; celt / cilāt u.t.t. ir iterātīvie, vai frekventīvie darbības vārdi; griezt / gruozt - te ir arī iterātīva nozīme, bet it kā laikam arī zināmu darbību darīt. Tādi darbības vārdi ir kauzātīvie jeb liekamie darbības vārdi. Kauzātīviem darbības vārdiem piemīt arī iterātīva nozīme, bet otrādi nav.

Guods - guodāt; lieta - lietāt (lietuot); vest - vadāt; brist - brādāt; nest - nēsāt u.t.t. Te ir arī daži īpatnīgi vārdi: līnāt, raknāt, luožnāt, gulšnāt. Savos pamatos tie, laikam, dēnōminātīvi darbības vārdi. Te ir arī kategorija ar -ināt ar speciālu kauzātīvu raksturu. Tomēr visi tie no darbības vārdiem atvasināti nav: asināt, mierināt. Bubinēt, dūdināt - onomatopoētiski darbības vārdi; tāpat klabināt, grabināt - klabēt, grabēt, kas darināti pēc bubināt parauga. Vēl dan-ci-nāt; kal-din-āt.

-ēt: šinī kategorijā arī sastopam dēnōminātīvus un deverbātīvus darbības vārdus. Aukle - auklēt; bende - bendēt; kluss - klusēt; mīļš - mīlēt; augt - audzēt; kalst - kaltēt; kust - kausēt; rūgt - raudzēt. Šinī kategorijā jāierindo arī tie darbības vārdi ar -ēt, ko nevar vairs īsti atzīt par atvasinātiem. "Derēt" savos pamatos tomēr šķiet atvasināts darbības vārds. Onomatopoētiskie darinājumi: kluksēt, purdēt, čīksēt. Dažreiz te pievienojas arī elementi, kas sākumā nav bijuši sakarā ar darbības vārdu: jādēlēt, kāpelēt, skraidēlēt.

-īt: šeit stipri daudz darbības vārdu, kas atvasināti no īpašības vārdiem. Tīrs - tīrīt; sāļš - sālīt (sāls?); svēts - svētīt (varbūt aizņemts no krievu valodas). Tīri kauzātīvi momenti ir vārdos: sviest - svaidīt; šķilt - skaldīt; irt - ārdīt; gult - guldīt; dzert - dzirdīt. Tipisks iterātīvs darbības vārds ir durstīt no durt.

-uot: šīs formas ar -uot parasti it kā cenšas ierobežot, liekot to vietā formas ar -āt. Asara - asaruot; grēks - grēkuot; uoga - uoguot; spuogs - spuokuoties; lieta - lietuot (resp. -āt); zveja - zvejuot; vakars - vakaruot; gudrs - gudruot (no īpašības vārda); vienuot - no skaitļa vārda; sēne - sēnuot; turgus - tirguoties. Šai kategorijā nav sastopami deverbātīvi darbības vārdi. Dažreiz šajos vārdos ir arī papildus elementi: streipuluot, bet "liekuluot" no "liekulis"; -ul noderējis par paraugu.

Aizņemtie darbības vārdi strādāt, gādāt stāv pavisam atsevišķi. Laikam, bijis vecs vārds ar sakni gād-. Dažus vārdus ar -ēt arī nekā nevaram

izskaidrot, piemēram, meklēt. Dauzīt, ⁺duz-t; saduzis. "Dauzīt" ir atvasināts darbības vārds, bet no kā, nezina. Gribēt - griba; kas te vecāks, verbs vai nōmens, par to arī šaubās. Veca sakne grib-. Vārds pirmatnīgs nav; ⁺grebt.

Ne katru reizi viegli varam pateikt, no kā atvasināts attiecīgais darbības vārds, kaut gan teorētiski tas pieņemams par atvasinātu. Pēc nozīmes izšķiram vēl t.s. inchoatīvos darbības vārdus: nīkt - nīk/st/u; dīgt - dīg/st/u. Atvasināti tie nav. Tie izsaka nokļūšanu jeb iekļūšanu kādā stāvoklī, vai arī darbības sākumu. Viņiem tagadnē ir speciāls raksturīgs elements -st-. Tādus speciālus elementus sastopam vēl šur tur: jūtu < ⁺juntu, pag. jutu; kritu < ⁺krintu, pag. kritu. Te ir t.s. nāsālais infikss. Bet īpašā klasē šos vārdus pēc nozīmes ievietot nevar.

Darbības kārtas.

Kārtas parasti ir trīs: darāmā, vidējā un ciešamā. Ja attiecības starp darītāju un darbību ir tādas, ka darbība ir virzīta no paša darītāja projām uz citu priekšmetu, tad runājam par darāmo kārtu. Ja darbība ciešāk saistās ar darītāju, tad varam runāt par vidējo kārtu, un ja darītājs ir arī darbības objekts, tad runājam par ciešamo kārtu.

Darāmā kārta ir visplašāk izplatīta - viss lielais darbības vārdu formu vairums.

Vidējo kārtu sauc arī par atgriezenisko kārtu, bet tas attiecināms tikai uz zināmu darbības vārdu grupu. Agrāk gan vidējā kārtā visi bija atgriezeniskie darbības vārdi. Pie atgriezeniskiem darbības vārdiem pieder darbības vārdi, kas raksturo zināmu darbību, kuŗa atgriežas uz pašu darītāju: sukāties, mazgāties. Darbība darītāja labā attiecas uz citu priekšmetu: aizdedzos gaŗu skalu. Sacensība: skrieties, tecēties. Darbība, kas līdzīga sacensībai, pamīšus attiecas uz vairākiem darītājiem: piecas māsiņas cita citu dzenas; kauties, plēsties. Vispārīgā nozīme: kam gan tas negadās; kuŗš vērsis gan nebadās. Te ir kāds nenoteikts subjekts, kas pēc uztvēruma kaut ko dara nevis citu, bet sevis labā.

Uz šī paša pamata darbības vārdus sadala arī pārejošos, nepārejošos un atgriezeniskos. Pārejošie un atgriezeniskie darbības vārdi bieži jūk.

Darbības vārdi, ar kuŗiem saistās tieši darbības objekts, ir pārejošie, pretējā veida darbības vārdi ir nepārejošie. Darbības objekts var būt tieši kā objekts vien, vai arī kā darbības rezultāts. Neērtības rodas ar izteicieniem, kam adverbīāls raksturs. Ir darbības vārdu kategorija, kas ir nepārejoša un var būt arī pārejoša: iet; (no)iet visu ceļu. Te vairs spilgti nevaram novilkt robežas starp pārejošiem un nepārejošiem darbības vārdiem. Ja nepārejošam darbības vārdam pievieno kādu prēfiks, tad tas kļūst pārejošs.

Ciešamā kārta latviešu valodā reti lietojama.

Darbības veids.

Darbības veids ir zināma nozīme, kas, dažreiz izpausts arī īpatnīgā formā, raksturo darbības attiecības pret laiku neatkarīgi no gramatiskā laika: tagadnes, pagātnes un nākotnes, bet atkarīgi no tā laika jēdziena, kas saistās ar pabeigtu un nepabeigtu darbību. Darbības veidus sauc arī par darbības aspektiem, kas piemīt katram darbības vārdam kā tādām. Aspektu var izšķirt diezgan daudz, senatnē to bijis vēl vairāk. Tagad izšķiram ilgstošu un pabeigtu darbību. Vācu "finden" - darbība te nevar diez cik ilgi turpināties - punktuālā darbība. Ar mūsu "atrast" apm. tāpat. Te šī tāda nozīme būtu mūsu trūkt (pušu), lūzt, plīst, mirt, tādai nozīmei va-

jadzētu būt arī sākt, beigt, bet to īsti vairs neizjūtam. Bringen - terminātīva, bet zināmā mērā ierobežota darbība. Mēs savā "nest" to nemaz vairs neizjūtam. Mums tāda nozīme būtu darbības vārdam "nākt".

Visas šīs nozīmes noder t.s. relatīvā laika pakāpes raksturošanai. Ka šī nianse bijusi stiprāka, to izskaidro tā, ka ide. laika jēdziens tagadne, pagātne un nākotne nav bijis pilnīgi izveidojies.

Pabeigtie darbības vārdi mums parasti ir ar prēfiksū. Dažās valodās ir sastopamas pabeigtās darbības attiecības arī tagadnē. Pēc Milenbacha domām pabeigtā tagadne neesot lietojama īstās tagadnes nozīmē: "brauciens atnāk" nozīmējot "brauciens (vilciens) atnāca". Vispārīgos teikumos kā: "cūka uzar, vējš noecē" pamatos tomēr tagadnes jēdziens. Pabeigto tagadni lieto nākotnes vietā: pagaidi, kamēr viņš atnāk (resp. atnāks). Pilnīgi tagadnes nozīmē pabeigto darbības vārdu formas lietot nevarot, bet lai izsacītu tagadnes jēdzienu, tās drusku jāpārveido, lietojot nevis ar prēfiksū, bet ar attiecīgo apstākļa vārdu:

nevis: aizeju,	bet: eju projām;
apgāzt,	gāžu apkārt;
atnākt,	nāku atpakaļ, šurp;
ataurēt,	aurē pretī;
iesniegt,	sniedz iekšā;
iznest,	nesu ārā;
nokāpt,	kāpju zemē.

Mūsu dienās vairs tik stingri pie šiem piemēriem neturamies. Ir gadījumi, kur prēfiksū nevaram nekad nošķirt, t.i. tad, kad darbības vārds ieguvis īpatnēju nozīmi: aizbildināt, ienākties, pārdomāt, atvainot, ietecties, pārdzīvot u.c.

Izteiksmes.

Izteiksmes ir darbības vārdu formālās grupas, kas raksturo darītāja attiecības pret darbību, bet viņa atziņu, uzskatus par to.

Īstenības izteiksme darbību uztver kā faktu.

Pavēles izteiksme darbību atzīst par faktu, kas jāpilda pašam, vai jāliek citam pildīt.

Vēlamā izteiksme izteic vēlēšanos.

Vajadzības izteiksme darbību uztver kā kaut ko nepieciešamu, neizbēgamu.

Atstāstāmā izteiksme ir divdabju formas ar īpatnīgu nozīmi.

Neoteicamā izteiksme patiesībā nemaz izteiksme nav.

L a i k i.

Par laiku runājot, mēs sastopamies ar t.s. gramatisko laiku, kas saskan gan ar faktisko laiku, bet ir arī starpība, sevišķi grieķu, latīņu un sanskritu valodā. Daži faktiskie laiki nav cilvēku apziņai pieejami tik viegli. Visspilgtāk izjūtam tagadni, kas arī gramatikā visskaidrāk izpaužas. Ne tā vairs ar pagātņi, krievu valodā gan ir tikai viena pagātne - imperfekta forma.

Nākotne ir veca ide. forma, bet ir arī gadījumi, kur tagadne ar nākotņi saplūst. Robežas dažādās valodās izpaužas dažādi. Ģermaņu pirm-

valodā nākotnes nemaz nav bijis, to izteic aprakstoši ar palīga darbības vārdiem. Krievu valodā divejādi veidi: nākotni izsaka ar tagadni vai arī ar palīga darbības vārdu.

Lai gan gramatiskais laiks vienmēr ir tas pats psihologiskais laiks, tomēr ir arī starpība.

Tagadnes forma mums ir veca forma, tāpat arī nepabeigtā pagātne un nākotne.

Saliktie laiki ir jaunas formas.

Pabeigto nākotni mēs lietojam pabeigtās pagātnes nozīmē: es jums to jau būšu teicis (pagājušā reizē). Te laikam tas, ko "būšu teicis" resp. "biju teicis" ir sakars ar to, ko vēl "teikšu".

Saliktos laikus parasti darina ar zināmiem palīga darbības vārdiem. Jaunās Rietumeiropas valodās šī sistēma ir labi izkopta: vācu "sein" un "haben". Otrs elements ir aktīvais, vai pasīvais divdabis. Mums ir tikai viens palīga darbības vārds "būt".

Personas.

Izšķiram pirmo, otro un trešo personu, kam liela līdzība ar attiecīgām vietnieku vārdu personām. Mēs tās parasti lietojam kopā. Sakars nav tikai ārējs vien, bet arī dziļāks. Gr. $\delta\iota\sigma\mu\iota$, mūsu domu; (esmu); -mu. Elements -m- vedams sakarā ar vietnieka vārdu kā "mans". Zināmi sakari ir nojaušami, bet sīkumos nav vairs viss skaidrs.

Skaitļi.

Ir vienskaitlis un daudzskaitlis, kas dažādās valodās dažādi. Citās valodās tos šķīro precīzi pa visām personām. Mums vienskaitļa 3. persona sakrīt ar daudzskaitļa 3. personu.

Darbības vārdu celmi.

Runājot par darbības vārdu formālo pusi, mēs sākam no darāmās kārtas un īstenības izteiksmes. Mums jārunā par dažādiem darbības vārdu celmiem tagadnē un pagātnē, līdz ar ko nonākam pie klasifikācijas pēc celmiem.

Tāpat kā lietu vārdos ne visās formās celmu tik labi varam saskatīt. Vislabāk to varam saskatīt daudzskaitļa pirmajā personā.

Tagadnes celmi. nes-t, nes-a-m. Praktiski sakām, ka galotne -am, bet tā nav. Īstā galotne ir tikai -m; -a- ir saistīts ar sakni: nesa-m; celms nesa- tas ir a-celms. a-celmu kategorija ir vesela pirmatnīgu darbības vārdu klase. Šo klasi varam sadalīt sīkāk, jo te pieder vārdi ar dažādām variācijām, kas saistītas ar dažādu nozīmi. Sajā kālsē sastopam kā pārejošus tā nepārejošus darbības vārdus. Tīrie a-celmi tagadnē tā tad var būt ar divejādu nozīmi.

nesa-m, nesā-m; velka-m, vilkā-m, bet ruoka-m, rakā-m. Te ir alternācija. uo < an, ⁺ranka-m. "a" paliek abos gadījumos, "u" ir tikai infikss. Tā ir vesela darbības vārdu grupa. kritam, kritām; ī < in; jūtam, jutām; ū < un. Tagadējā valodā nozīme jaukta: ir pārejoši un nepārejoši darbības vārdi. Ir iemesls domēt, ka senāk te bijusi tikai viena kategorija ar nepārejošu nozīmi. Pretējie gadījumi būtu ar sekundāru nozīmi. Līdzīgas formām ar nāsālo infiksu ir tās formas, kur šis infikss iespraužas nevis saknes vidū, bet aiz tās: sienu, sēju; ⁺sej-n; brīst, brienu, briedu; ⁺brend; brienu < ⁺briednu; lienu, 3. persona lied; ⁺liednu,

+lend- auju - aunu. Te visur aiz saknes elements -n-. Nozīme tāda pati, kāda pirmajā katēgorijā.

Cita katēgorija ir ar elementu -st-: trūkstu, trūk-sta-m, trūku; dzimstu, dzim-sta-m, dzimu.

dzemu

dilstu, dilu. pulstu, pulu.

delu puolu - krītu.

Šī klase izrāda tendenci uz pieaugumu. Nozīmes ziņā raksturīgs inchoātīvais moments. Šī klase vēl pieder a-celmiem.

Mērkst - mirkst - mirkstu; liekt - līkt - līkstu; dzied - dziedu - dzisa, +dzies/ot/a, kas atgādina liek-lika-līkt; lš. inf. gešti, 3.pers. pr. geša. Mums tagad vajadzētu būt: +dzies, +dzesa, +dzest. Šis darbības vārds sākumā nav bijis ar inchoātīvu raksturu, bet ieguvisto vēlāk un dabūjis elementu -st-.

ja-celmi. Tos vislabāk saskatām tur, kur j tiešām uzglabāties. Lemt, lemjam; grābt, grābjam; slēpt, slēpjām; kaut, kaujam; j paliek aiz m, v, b, p, bet ja saknē ir r, l, n, tad ierodas mikstinājums. Dažos gadījumos tas nav tik viegli izprotams. Lekt, lecam; k/c; c te var būt radies tikai no kj; braukt, braucām; saukt, saucām; lūgt, lūdzām; dz < g + j; sniegt, sniedzām; liegt, liedzām. Ja-celmu darbības vārdi vispārīgi ir ar pārejošu nozīmi. Var būt arī izņēmumi: lecam. Segt, sedzam, izlokšnēs arī: segu, segām, kas, varbūt, vecāka forma. No "segt, segām" radusies forma "segt, sedzam". Degt, degām un degt, dedzām; cept-cepām jālieto tikai kā a-celms. Tautā var sastapt arī nepārejošu nozīmi: mēs cepām vai ārā.

ā-celmi. Ir grupa darbības vārdu, kas nenoteicamā izteiksmē atstāj atvasinātu darbības vārdu iespaidu: darīt, daru; rakstīt, rakstu. Te piesienas arī: zināt, sargāt. Daru, rakstu; 3.pers. dara, raksta; 1.pers. daudzsk. darā-m, rakstā-m. Zināt, sargāt; 3.pers. zina, sarga; 1.pers. daudzsk. zinā-m, sargā-m. Gaŗos ā-celms praktiski pazīst pēc tā, ka vienskaitļa 3.pers. tagadnē tiem beidzas ar īsu "a", un infinitīvs beidzas ar -īt, kas visdzīvākā grupa. Otrā grupa (inf. ar -āt) ir vāja. Te ir sagrozītas parastās formas, bet ir sastopamas arī blakus formas: viņš neliekas ne zinīs, zinīties. "Raudāt" pilnīgi pārgājis a-celms. Auseklis: kā Staburags asaras rauda - te vēl gaŗais ā-celms.

Raudīmas dienas (Brigadere). Dzirdīms, gulīms. Te redzām savēdus celms ar gaŗo "ī", kam līdzās arī formas ar īso "i": gulīms, dzirdīms; daudzsk. 1.pers. gulim, dzirdim. Tā tad ir arī ī-celmi, kas literātūrā zuduši, bet uzglabājušies izlokšnēs. Gulēt, guļu; guļ, gul. Te nav vis svārstības starp a- un ja-celmiem, bet starp a- un ī-celmiem. Guļu-guliu; dzirdēt, dzirdu - dziržu (Kurzemē); zied, ziež; ticām, ticim, inf. ticēt, saknē vajaga būt "k". Vecā forma būtu +tikēti, vajadzētu tad būt: -tikam, bet tā kā sacīja "ticim", tad pārceļot darbības vārdu citā grupā, "c" tomēr palika.

Atvasināto darbības vārdu tagadnes celmi. āja-celmi. Guodāt - guod/āja-m. Tiem parasti iterātīva nozīme, tāpat arī uoja-celmiem: melnuot - meln/uoja-m. Te visi ir denominātīvi darbības vārdi. Pie īja-celmiem pieder arī vēl deverbātīvi darbības vārdi. Tīrīt - tīr/īja-m; medīt - med/īja-m. Meklēt - mekl/ēja-m; ēja-celms. Jāpiezīmē, ka līdzās formām ar -āja sastopami vārdi, kas beidzas ar -ināt nenot.izt.: aicināt - aicinām. Tie ir gaŗie ā-celmi.

Tagadnes celmi tā tad būtu šādi:

a-celmi	āja-celmi
ja-celmi	no pirmatnīgiem darbības vārdiem un uoja-celmi no atvasinā-
ā-celmi	tiem darb.v.
i-celmi	īja-celmi
	ēja-celmi

Pagātnes celmi. Mūsu jaunradītā pagātne atgādina veco imperfektu. Pie vecās saknes pievieno īpašu celma pazīmi. Nācām, saucām, cēlām - liekas, ka te būtu tikai ā-celmi, tāpat: augt, augām; lūgt, lūdzām. Noskaidrot palīdz vecās valodas formas un tagadējā savādā izruna. Celt, cēlām (ar šauru "e"). Otrā zilbē droši bijis kāds patskanis, kas sekmējis šaurā "e" uzglabāšanos. Vecos rakstos sastopama forma "cēlēm".

Pagātnē bijuši divēji dažādi celmi. ā-celmu bijis daudz vairāk. Otrie ir ē-celmi, kas formāli no valodas izskausti. Skaidri tos varam vēl konstatēt, kur saknē ir "e": velkam - vilkām; nešām, nēsām (nesēm), jo "e" ir šaurs. Tie vārdi, kas tagadnē bijuši ja-celmi, pagātnē ir ē-celmi. Lauzt, laužām; ž < zj; lauzām, te tomēr skaidri nevarām pateikt, vai tas ā-, vai ē-celms. Varētu domāt, ka ē-celms. Šādi celmi ir pirmatnīgos darbības vārdos. Atvasinātos darbības vārdos sastopam to pašu, ko tagadnē: -ājā-, -uojā-, -ījā-, -ējā-.

Nākotnē celmu kategorija ir visai niecīga: atvasināmais elements -si-; tapšu < +tapsi-; celms tapsi-; tapsi-m. Nākotnes celmu sastopam atvasinātu ar piedēkli -si-.

Darbības vārdu locīšana.

Darbības vārdu formas dažādās valodās ir dažādas, kādas uzglabājušās arī mūsu valodā. Ide. izšķir primārās galotnes, kas sastopamas tagadnes un nākotnes formās, un sekundārās - prēterīta formās. Vispilnīgāk tas novērojams vēl grieķu valodā.

Primārās galotnes.

-mi, -ō
-si
-ti
-mes/mos
-te
-nti

Sekundārās galotnes.

-m
-s
-t
-men
-te
-nt

Mūsu valodā no minētā nekā nesastopam. Ir tikai zināmas pieskaņas. $\bar{o} > uo > u$ 1.pers. viensk., 1.pers. daudzsk. palicis tikai elements -m un 2.pers. elements -t. 3.pers. daudzsk. sakususi ar 3.pers. viensk. Sekundāro formu nemaz nav; nešu/nesu; situ/situ - saprast var vienīgi no konteksta. Nesu; u < uo < ō; esmu, gr. εἶμι; es-mu; u ieradies no parallēlām formām. +esmi nevarētu būt, arī lē. esmi nevar vest tiešā sakarā ar gr. εἶμι. I droši ir no kaut kā saīsinājies: i < ie < ei. +esmei; kaut kas līdzīgs noticis arī senajā prūšu valodā: asmu/asmai - diftongiska galotne; gr. ἄσμων, ἄσμωναι. Esmu - galotne te ir veca mēdiālā galotne, no kuŗas izveidojušās vecākas formas ar -mi un jaunākas ar -mu. -mu/mi (mie < mei); tāgas galotnes 1.pers. tagadnē ir atēmatiskiem verbiem. Tēmatiskiem verbiem a- un ja-celmos ir -u; u < uo < ō. Gaŗajos ā-celmos ir drusku savādāk: zinā + uo > +zināu > zinu; lē. žinaū. -u < au (ā + uo)

Sekojojot "s" skaņai, "au" vajadzēja palikt. ⁺zinaus, ne: zinuos. Bet nesu / sesos.

zinu / ⁺zinaus > zinos.

Citos celmos nebūtu nekādas starpības:

-āja + uo > -ājuo.

i-celmu formas ir sajukušas. Gulu, guli-uo > guļuos. i-celma pazīme izpaužas līdzskaņa mīkstinājumā: regi + uo > redzuos.

2.pers. sastopam dažādās variācijās, ar un bez galotnes "i". a-celmi: nesu, nes; ja-celmi: ceļu, cel. Saurais "e" aizrāda, ka aiz "s" formā "nes" kaut kas vēl bijis. Atgriezeniskās formas: nesies, celies. Grieķu un sanskritu -si, -si ir bijis ide. pirmvalodā, laikam, arī baltu pirmvalodā; prūšu assei, lš. esi (esiegu) un mūsu "esi". ⁺es/si -⁺si < -⁺sie < -⁺sei. Mūsu -si nevar uzlūkot kā tieši cēlušos no vecā -si. Ide. ⁺-si, ⁺-ēi/-⁺sēi. Nesies (ie < ei). Mēs sagaidītu 2.pers. formas "nesi", "ari", bet tās atgādina pagātnes formas un tāpēc "i" ir atkritis. Ir gadījieni, kad "i" ir arī patvēries, t.i. tā saucamos -sta-celmos: mirstu, mirsti; nīkstu, nīksti - pagātne: nīku, nīki; miru, miri. Vēl "i" patvēries celmos ar iesprausto nāseni, ja saknē lūpeņi b, p un zobeņi d, t: tuopu, tuopi; ruodu, ruodi; jūtu, jūti - pagātne tapi, radi, jūti. Gaŗos ā-celmos: zinu, zini; zinā + ie > ⁺zinai, kāda forma sastopama vēl šur tur izloksnēs un vecos rakstos. Kad diftonds saīsinājās "i" palika. i-celmos: redzu, redzi; ticu, tici; guļu, guli; atgiež, gulies; guli + ie. Mancelis lieto formu dzirdī-g - vai tu dzirdi? Šī forma aizrāda, ka i varētu būt cēlies arī no gaŗā ī; dzirdi + i > ⁺dzirdī. i-celmu formas piemērojušās parastajiem a-celmiem, bet ir arī uzglabājušās patstāvīgas formas.

3.pers. viensk. visās ide. valodās pazīstāma ar elementu "t".

Mums 3.pers. nekādu galotņu nav; ņes, ņesas. Platais "e" aizrāda, ka agrāk bijusi forma "ņesa". Mūsu 3.pers. tagadnē saskan ar darbības vārda celmu, resp., ar darbības vārda tagadnes celmu.

Strādāt, 3.pers. ⁺strādāja, "a" sava īsuma pēc atkrita, kam sekoja "j" atkrišana un tā radās forma "strādā". Viņš ⁺nesat, -ti un t ide. tuvojušās zināmos gadījumos; lš. eīti, iet. Mums 3.pers. viensk. sakrīt ar 3.pers. daudzsk. Vienskaitļa formas tiešām ir vienskaitļa formas. Gr. τὰ ζῶα τρεῖς - izteicējs vienskaitlī tāpēc, ka te ir nekatrā kārtā, kas pēc savas būtības ir vecs sieviešu kārtas vienskaitlis. Citās ide. valodās daudzskaitļa 3.pers. beidzas ar -ant. Sajās formās zināms sakars ar divdabjiem: ⁺sējant-i; sējuot 3.pers. un arī nelokāmie divdabji. Bet tāda forma daudzskaitlī nevarēja būt izdevīga. Ļoti agri, varbūt, bijusi novērojama parādība, ka ir divi, vai vairāki teikuma priekšmeti un katrs vienskaitlī. Tad izteicējs varēja būt vienskaitlī. Tomēr svārstība pastāv starp vienskaitli un daudzskaitli. Tas viss satricināja 3.pers. daudzskaitļa formu, un tā pavisam izzuda. Visur sāka lietot vienskaitļa 3.pers. Neērtības nevar celties, jo daudzskaitli rāda teikuma priekšmets ar savu galotni.

Bieži novērojama sakrišana ar 2. un 3.pers. formām, kaš veidojušās ciešā sakarā. ņes, nes; cel, ceļ; mirsti, mirst; sit, sit. Šī neērtība nav liela, jo saprast varam no konteksta. Vienādība divu personu ziņā vienā un tai pašā laikā nebija tik ļauna, kā vienādība dažādos laikos. Sēt: sēju, sēj(i), sēj; 2.pers. pagātne sēji. Vispārīgi valoda cenšas atšķirt 2.pers. no 3.personas. Ide. bijis -ti; lš. ēsti. Mūsu formā "iet" nekādu aizrādījumu nav. Ja leišu formu atzīstam par vecu, tad varam teikt, ka mūsu iet < ⁺ietī.

No "būt" 3.pers. viņš ir, lš. yrà - vecs darbības vārds, ko ved sakarā ar latīņu orior, bet tagad pret to iebildumi. Tagad pieņem, ka yrà un "ir" savos pamatos yecs lietu vārds. Ir/ina Mancelim: irag, no kā var spriest, ka bijis ⁺irā. Negatīvā forma "nav". Parallēlā forma "ne-void". Sskr. vindāti (atrod), vidyatē (atrodas). Vecā sakne vid-. Ar šo vedams sakarā mūsu "void". "Nevais" ietekmē radās arī "iraid". Sakne it kā bija "ir" un -aid pienācis klāt. Tā kā bija sakne "ir", tad pēc tā parauga notika arī gramatiska jaunsadalīšana ar nevoid, resp. navaid. Sakne nav-. Tā radās forma "nav".

Daudzskaitlis. 1.pers. litērātūrā sastopam vienveidīgu gleznu. Filnās formas ir ar -m. Nesam, nesamies; ceļam, ceļamies. Mūsu daudzskaitļa forma ir it kā cēlusies no garākas formas ar mie-. Tā ir veca mēdiāla galotne; pr. -mai. Daudzskaitlī "m" mums palicis visos gadījumos. Ceļamies, ceļamēs, ceļamās; blakus -mie ir vēl -mē un -mā; gotu: baírama (opt. no baírām -nest); ma < ⁺mī. Veca parallēla forma uzglabājusies jau no seniem laikiem. Teorētiski mums vajadzētu būt "nesam"; "ie" par "i" pārvērties agri.

m < mi < mie < mei. Priekšpēdīgā pakāpe nepalika, jo tā sakrīt ar divdabja formām: nesams, nesami.

2.pers. Nesat, nesaties; elements "t" ir vecs, ko sastopam visās ide. valodās. Patskanis aiz tā ir dažāds. Izloksnēs mums atkal parallēlas formas: -tēs/-tās. "Nesaties" izveidojies sakarā ar 1.pers., resp., vienskaitļa formu, Raudūsieti (nākotne). Vajadzētu "nesati". Viensk. sēi, ēi; ide. -te-; ⁺tēie; ⁺nesatiē, nesatiēs. Formas ar -tēs varēja rasties to formu ietekmē, kas bija ar -mēs. -tās un -mās savos pamatos izveidojušās divskaitļa ietekmē.

Favēles izteiksme patiesībā ir tagadnes forma: nes! cel! skrej! 2.pers. daudzskaitlī rada zināmas neērtības. Mums sajukušas indikātīva un īstās pavēles formas. Pavēles formas beidzas ar -iet; nesiet, celiet u.t.t. ā-celmos zinait, resp. ziniet. No "celties", celieties, kas ir gramatiski pareiza forma. Parasti saka: ceļaties.

3.pers. Lai viņš(i) nes! Šis "lai" laikam cēlies no vec.formas "laid".

Pagātnes formas. Tās ir tādas pašas kā tagadnes. Ja arī tās izliekas savādākas, tad tas izskaidrojams ar to, ka pagātnē ir citi celmi. Tagādnē a-celms: nešu, pagātnē nēsu; augu; augā + uo > ⁺augau > augu; nešu < ⁺nesī + uo, ⁺nesēu > ⁺nesiau > ⁺nešau > nešu > nesu. Forma ar "š" ir uzglabājusies daudzās izloksnēs. Nešu, cēlu izlikās savādas formas, jo blakus bija tādas formas kā: braucu; kēu > ⁺kīau. Nešu / braucu - vēlākos laikos dažās izloksnēs "š" turējās stingri, un tāpēc arī "c" kļuva par č, tā tad notikusi pretēja parādība. Pirmajā personā ir vislielākā līdzība ar tagadni.

2.pers. Augi < augā + ei(ie). Vispirms radās augāi > augai un diftongam zūdēt iznāca: augi. "g" par "dz" nav pārvērties, jo vecs diftongs "ai". Cēli; kēlē + ei(ie) > -ēi > ei.

3.pers. faktiski sastopam tīro celmu: ⁺augā. Garais "ā" saīsinājās; ⁺kēlē > cēle; šādu formu izloksnēs un vecos rakstos sastopam. Parallēlu formu nebija, un tāpēc "e" vietā ir ieradies "a" no citiem celmiem.

Daudzskaitlī 1.pers.: augām, cēlām (-ēm). Āja-celmos galotne "u" saīsinājusies no vecā āu; ā + uo > āu > u. Strādāja + uo > ⁺strādājau > strādāju. 2.pers.: strādāji no ⁺strādājai. Atgriezeniskās formas: augos, cēlos; ausies, cēlies no vecākām formām ar galotni -aus 1.pers. un galotni -ais 2.pers.

Nākotnes formas ārēji no citām formām atšķiras, bet patiesībā te starpība nav tik liela. Nākotnē arī ir divas cēlmu grupas. Nākšu; nāk-si-u; -si-. Nākotne ir uzglabājusi vecās savādības. Ide. valodā nākotne atvasinātā ar -s-, vai -si-; došu, sskr. dā/sy/āmi. 2.persona nāk-si; te nebūs elements -si- vien. Ēis -si- cēlies no vecākā -sie-, kas savukārt radies no si + ēi; siēi > sje > sie. Tā tad elements -si- tomēr ir iekšā. 3.persona: nāks. Te -si- nevar atrast, tāpēc jāatzīst vēl speciāls piedēklis -s-; lš. augs, l.pers. augsju, l.pers. plūr. pirk/s/mā, mums pirk/si/m, osku val. fu/s/t (būs).

Daudzskaitlis. 1.pers. nāk-si-m, 2.pers. nāk-si-t, 3.pers. nāks. Baltu pirmvalodā arī dažos gadījumos bijis elements -s-. Daudzskaitlī abi elementi -si- un -s-. Dialekta forma nāksam, ko jāizvairās lietot. 2.pers. nāksiet ir pavēles forma, kas ieguvusi arī indikatīva nozīmi. Ie pārgājis uz nākotni. Ja sakne beidzas ar d, t, z, s, tad nākotnē iesprauž garu "ī": vedišu, cirtišu, nesīšu, lauzīšu; -ī/si. Formas ar iespraustu "ī" esot futūrum exactum formas, kas sajukušas ar īstām nākotnes formām, un tā tās sāktas lietot viena otras vietā, promiscue. Senāk domāja, ka: ved + šu > ves-šu > vešu. Bet: ganīt, ganīšu; meklēt, meklēšu; tecēt, tecēšu; te tā lieta nav tik vienkārša. +Vedišu, laikam, ir atlieka no veciem laikiem. Degt, sskr. dhakšyāmi arī dahišyāmi (es degšu). Jādomā, ka arī mūsu formas ar -īšu ir zināmas atliekas no veciem laikiem; varbūt, bijis +vedišu, ko varēja ietekmēt tādas formas kā ganīšu. Mūsu sarunas valodā notikusi zināma sajukšana. Izloksnēs neiesprauž "ī" pēc d, t, z, s: no vedšu radās vesšu asimilācijas ceļā; cirtšu, cirssu, 3.pers. viņš cirs. Citās izloksnēs atkal visur iesprauž "ī": braucīšu, nācīšu.

Nekārtnie darbības vārdi.

Būt. Tagadne: es-mu, esi (es + si), ir (ira); lš. yrà; esam; lš. ēsa-me, ēsme. Ir forma esmuot, kas aizrāda, ka, varbūt, daudzskaitļa forma cēlusies no +esmam. Nepareiza ir forma es-u, ko lieto bieži sarunu valodā.

Pagātne: biju, biji, bija. Kā cēlusies forma "biju" nav vēl īsti noskaidrots. Ide. +bhū- dažos gadījumos kombinējas ar "j"; lat. fiō; +bhui-, +bhuijō. Mums ir tāpat, tikai ar to starpību, ka "ō" vietā "ā": +bhuijā > > bijā > bija. Formā "bija" "a" bieži atkrīt. Tas nav cēlies vēsturiski, bet t.s. teikuma sandhi: bija agrs rīts; te rodas hiāts. Ātri runājot pirmo "a" vairs nedzirdam, un tāpēc daudzi raksta tikai "bij".

Forma "būšu" saskan ar veco sakni +bhū- un infīnitīva pakāpi.

Duot. Tagadne: duodu, duodi, duod u.t.t. Tagadējā sakne duod-. Vecas formas bijušas ar -mi: duomu 16.g.s. tekstos. Jau labi sen bijušas paralēlas saknes, vecā sakne +duo- un jaunā duod-; duo-mu, duod-mu. Sskr. da/d/máh 1.pers. - likt.

Pagātne "devu". Dō-, dōu-, dēu / dedu-, no kuņas mūsu forma dev-. Leišiem ir paralēlas formas.

Ēst. Vecos rakstos "ēmu"; ēd-mu.

Iet. Eimu, iemu / eju.

Pagātne: es gāju; sskr. agāt 3.pers. saknē ir "g". Nākotnē tā pati ie- sakne.

Vēlamā izteiksme.

Tā beidzas ar galotni -tu: nestu, naktu, izgaistu; daudzskaitlī arī: nestum, nestut. Te ir savādības no supīna formas.

lš. sùktum/biau
sùktum/bei
sùktū
sùktum/bine
sùktum/bite
sùktū

Galotnes, laikam, no "būt" ar kondicionālu nozīmi, ko pievieno supīna formām. Ka tiešām tā bijis, tam ir aizrādījumi arī mūsu valodā: dūtu - es dotu; byutub(i) - tu būtu. + ^{un} nestūmbu; un + b > ūb; nestūbu, jo supīns ir akūzātīvs. Šīs formas izrādījušās par gaŗām. Leišu valodā 3.pers. sastopam jau tīru supīnu.

Vajadzības izteiksme.

Vajadzības izteiksme izsaka zināmas parādības nepieciešamību. Savāda te ir arī konstrukcija, izteiktais papildītājs stāv nōminātīvā. Bet: man tevi jā māca, ne; man tu esi jā māca. Varbūt, pēc gaŗu desmitiem tomēr lietos akūzātīvu. Šī konstrukcija stāv sakarā ar vajadzības izteiksmes izcelšanos.

Man ūdens jānes. Par šī "jā" izcelšanos izteiktas dažādas domas. Milenbachs ir pareizais noskaidrotājs. "Jā" ir vietnieka vārda elements no "jis". Sauslejas izloksnē: man ir kamanas jābrauc, t.i. kamaņš ar ko var braukt. Kādreiz bijuši divi teikumi: man ir ūdens, ko jānes. Šinī konstrukcijā "jā" laikam genitīva forma: jā-, jā-, jā-; savādības izskaidrojamas ar to, ka pamatos bijuši dažādi locījumi. Šeit darīšana ir ar partitīvo genitīvu. Sākumā šī konstrukcija nenozīmēja vajadzību, bet faktu atzinumu. To bieži atkārtojot radās uzsvars. Visur ir 3.persona, bet "jābūt" izskatās pēc infīnītīva. Milenbachs aizrāda, ka tā esot īpatnīga 3.personas forma no "būt". Jaunākā laikā domā, ka "būt" tiešām ir infīnītīvs. Līdzās ir formas kā "jāiet", kur 3.persona sakrīt ar infīnītīvu, ko varēja ņemt par paraugu.

Vidējā kārtā sastopam galotni "s" visās personās. "S" dažos gadījumos sastopams arī vārda vidū: sasatika (satikās); ap sa-miltus putināju, Kurzemē ir forma satikties, te it kā divkārt atkārtota atgriezeniskā forma. Litērātūrā: sastapties, sa/s/tapt. Dažos gadījumos "s" vietā stāv "si", kas laikam vecāka forma; kr. -ca < cA < +sēu. Dažos vārdos "s" elementā var būt akūzātīvs: mazgājuos, vai arī datīvs: iepērkuos; *cany/au*; +sei - datīva forma. Mums laikam arī jāiziet no datīva formas: +apseivelku, +apsievelku (apvelku sevi); +velkuosie, velkuosi. +Apsivelku vairs nesastopam, bet ar -sa-, kas radies asimilācijas ceļā.

Ciešamā kārtā mūsu valodā atrodas pabērņa stāvoklī. Mūsu valoda ir konkrēta un aktīva, cilvēki domā konkrēti un aktīvā. Mēs lietojam pasīvās formas ieturot samēru starp darāmo un ciešamo kārtu. Ciešamo kārtu rada palīga darbības vārds "tikt" kopā ar ciešamās kārtas pagātnes divdabi. Parasti lietojam tikai vienkāršās formas, saliktās nē. Ir vēl formas: tapt, kļūt, palikt. Agrāk vārdiņu "tapt" lietoja plašāk nekā tagad. "Tapt" raksturo pašu veidošanās procesu, "tikt" - rezultātu. Formām "kļūt un palikt" piemīt rezultātīva nozīme.

Supīns.

Supīns ir akūzātīva forma un stāv pie virzības darbības vārda. Galotne -tu < +tū < +tuu < +tum. Lielākā ide. valodu daļā supīns ir zudis un tā vietā stājusies nenoteicamā izteiksme. Uz supīna atliekām aizrāda arī platais "ē" nenoteicamā izteiksmē dažās izloksnēs: nest, ņest.

Es sāku celti }
 es nāku celtu } šīs formas sāka lietot promiscue un beidzot uzvarēja forma "celt" kā īsākā.

Nenoteicamā izteiksme.

Tā mūsu valodā sastopama tikai vienā veidā, ar galotni "t", vidējā kārtā -ties.

t < ti < tie < tei

Infinitīvs ir verbāls nōmens: ⁺ts, ⁺tis; mirt, lš. mirtis (nāve). Mūsu infinitīvs var būt vecs datīvs: dod viņam spalvu drusku parakstīt (atbilst: rakstīšanai). Celties, izloksnēs: celtis; ⁺celtei, ⁺celti - šie pamatos nav "i", bet līdzskaņu celmu datīvs, vai lokatīvs, kas nokļuvis nenoteicamās izteiksmes godā; vairāk domājams, ka lokatīvs. Ciešamās kārtas inf.: sodītam tapt.

Divdabji.

Divdabjiem piemīt adjektīviskā un verbālā daba. Tos var locīt kā adjektīvus (siev. un vīr. kārtā). Daži divdabji pilnīgi pārgājuši adjektīvos: lepns, nikns. Verbālitāte izpaužas tanī, ka divdabim ir darbības kārtas un laika nozīme. Ir arī nelokamie divdabji, kas savas locīšanas spējas zaudējuši. Ciešamās kārtas divdabji

Ciešamās kārtas divdabji. Tagadnes formas tipiskā galotne ir -ms. Parastās formas ir ar -ams, -āms, -ama, -āma. Senāk bijušas arī formas ar -ims, -ims. Teorētiski šādi būtu jāatzīst, bet īsti ciešamās kārtas nozīmes šinīs divdabjos vairs nav. Bez ciešamās nozīmes blakus pastāv vēl vajadzības un iespējamības nozīme. Pļaujama mašīna - te ir pavisam aktīva nozīme. Vēl ir vispārēja saskaņas nozīme. Galotni -ams var lietot -uošs vietā: nākamā, nākuošā diena, dandriž identiski. Nepārejošam darbības vārdam ar galotni -ams ir aktīva nozīme.

-ms < ⁺mas / < ⁺mos /

Sakarā ar šo stāv nelokamais divdabis ar galotni -am: es dzirdu zāli augam. Vēl ir nelokamas formas ar galotni -dams, -dama. Ārēji tās atgādina formas ar -ams, tikai priekšā ir -d-. Izpratnes veids ir vairāk teorētisks. Senos laikos bijuši darbības vārdi ar elementu -d- saknē: verdu; ide. dh-; skraidu; pūdet, ⁺pūdu, gr. πύω, ide. ⁺pūdhō-, pūdams (kas pūst) - aktīva nozīme. Aktīvā nozīme drusku ierobežota, jo to pašu apzīmēja arī jēdziens "pūstošs", ar ko var raksturot precīzāki. Tagad formas ar -dams sakritušas ar formām -uot; -dams // -uot. Tajos gadījumos, kur ir vienalga, divdabis ar -uot raksturo attiecības tikai laika ziņā, bet ar galotni -dams arī būtības ziņā. Ir tādi gadījumi, kur -dams, arvienu lietojams. Tautas dziesmās lieto formas ar -dams, kur tagad lietojam pagātnes divdabi: velns iznāca no meža, uzklupdams nezin kam tur. Raksturīgs ir piemērs, kur izsaka iemeslu un nolūku: nesauc māte mīlēdama, sauc tautām rādīdama. Pagātnē galotne -ts. Šiem vārdiem, varbūt, īpašas participiālās nozīmes nav bijis, uz ko aizrāda tie vārdi, kas šo nozīmi zaudējuši.

Darāmās kārtas divdabji. Tagadnē vecas galotnes ir -ent, -ont; esošs, lš. ēsas; velkošs, lš. velkšs. Šīs formas atiet uz vecām formām kā latīņu ferēns < ⁺ferents, -onts. Tie ir pirmatnīgi līdzskaņu celmi, kas baltu valodās pārgājuši ja-celmos. Velkošs < ⁺velkautjas; siēv.k. -ša; -antiā // -antī. Vāruots ūdens - šāda forma ir atliekās no veciem laikiem, kad divdabji bija vēl līdzskaņu celmi. Lat. acc. ferentem; em < m; -ontm / n > in > ī > i; vāruošs, akk. vāruoti. Pēc tāda parauga varēja atvasināt jaunu nōminātīva formu: vāruotis, kur "i" agri zuda (sal. brālītis, brālīts). Līdzās šīm formām ir arī vēl citas, piemēram, salstus

laiks; metus; rakstus, kas atbilst tagadējām formām ar -uošs. Lš. velkās; +velkauts, +velkaus; "t" ātrā izrunā izkrita; +velkaus > velkuos > velkus. Ka notikusi pāriešana ja-celmos, tas ir sieviešu kārtas iespaids. Ir parasta parādība, ka tūr kur vīriešu kārtā līdzekļu celmi, sieviešu kārtā kā paralēli atbilst ija-celmi.

Tautas dziesmās formas ar -uošs lieto tikai no nepārejošiem darbības vārdiem, kaut gan ir arī izņēmumi. Tāda situācija palikusi arī mūsu dienās. Nīcā saka: pie viņa neesu ko darīt. Te ir atliekas no vecas nekatrās kārtas. Lš. ēša, +esaut.

Atstāstāmā izteiksme arī ir divdabis. Konstrukcija ar divdabi izlikusies abstraktāka nekā kōjugējamā darbības vārda forma.

Pagātnes formas. Arī šeit ir dažādas savādības. Miris, mirusi, gen. miruša; iznāk it kā nōminātīvā būtu pakāpe is un gen. us. Tās jāved zināmā sakarā. Vilcis, lš. vilķes; bijis, lš. būves. "i", ko sastopam nōminātīvā, laikam cēlies no "en". Bijusi galotne -ens. Devis no formas duodu. Pagātnes forma devu stāv zināmā sakarā ar devis < +dedvis; lš. dāves; sskr. daḍvās, vidvās (wissend); te elements -uēns. Visur, kur tagad galotne -is, tā cēlusies no vecākas formas -uēns. Lipt, lipis, +lipvis < +vens; +lipvens > +lipens > +lipies > lipis. Dažos gadījumos savienojumos ar "v" šis "v" zudis likumīgi; +sitvis, bet mums ir "sitis", jo blakus stāv forma "situ".

Genitīvs. Vecā sskr. forma ar -vās; +uēns laikam nav pirmatnīgs; pirmforma ar -uēs; +vidvās; n ienācis no tagadnes formām ar

-ens		-ents
-ons		-onts

+uēns // -ns-; nōm. +mirvens, gen. +mir/us-. Tālāk šīs formas nonāca ja-celmu ietekmē. Siev.k. +usiā- / +usi- lš. +būvens > būve; latv. vec. t. buvis; +biuis > +biis > bijis.

Divdabji lokami arī ar noteicamo galotni.

Labā		-usi
labā		-ušā

Nepareiza ir forma ar galotni -usē, kas nav izplatīta arī kā dialektisms.

Nākotnes divdabju nav. Ja par tādiem varētu runāt, tad tikai atstāstāmā izteiksmē: nākšot, braukšot, miršot.

Darbības vārdu lokāmās šķiras.

Parasti darbības vārdus mēdz iedalīt:

1. Pirmatnīgie darbības vārdi.
2. Tagadnē un pagātnē ir vienāds zilbju skaits 1.pers.
3. Pagātnē 1.pers. par vienu balsienu vairāk nekā tagadnē.

Katru šķiru mēs varam sadalīt vēl sīkāk, t.s. pašķirās.

1. 1) nest, ņesu; sakne paliek viena un tā pati.
- 2) vilkt, vļku; saknē ir alternācija.
- 3) rakt, ruoku, raku; ruoku < +ranku. Šeit bez alternācijas dažādās laika attiecībās vēl ir nāsālais infikss "n".
- 4) celt, ceļu, cēlu; ja-klase.
- 5) mirt, mirstu; šeit ir darbības vārdi ar -st-, ko varētu pievienot a-klasei.

2. Šeit sastopamā klasifikācija arī ir konvencionāla.

Ka 1) -āt: gādāt, strādāt.

ro 2) -uot: uoguot.

li 3) -īt: svētīt.

ne 4) -ēt: meklēt.

3. 1) -āt: zināt.

2) -īt: darīt.

3) -ēt: ticēt, redzēt, kas patiesībā ir veci i-celmi.

Piezīmes par lokāmām šķirām.

1₂. Šeit ir zināmas savādības dažādos laikos. Kā senāk palikuši: vilkt, velku, vilku; cirst, cērtu, cirtu. Nesakām vairs delu, dzemu, telpu, bet: dilstu, dzimstu, tilpstu. Skreju, skrienu ir parallēlas formas, kas mūsu dienās izplatītas vienādi; lienu, liedu, līdu, ⁺lenduō; līdzīgi: brienu. Šinī kategorijā ir arī: sniegu, snigu; stiegu, stigu, jo ir alternācija ei/i. Ir formas arī ar "v": skuvu, šuvu. Ņemt, jemt; formas ar "j" ir gandrīz vairāk izplatītas un vēsturiski pareizākas.

1₃. Křitu, kritu; tuopu, tapu u.t.t. ir formas ar iesprausto infiksu.

1₄. Te ir ja-celmi. Aiz p, b, m, v jāraksta j: kampt, kampju; grābt, grābju u.t.t. Plūkt, plūcu; lūgt, lūdzu; grūzu, grūdu; pūst, pūšu, pūtu; lemt, lemju; spriest, spiežu, spriedu; tāpat arī griežu, gruožīt; alternācija en/an.

1₅. Te sastopam daudz vārdu. Tirpstu, tirpu; tilpstu, tilpu; izvirstu, izvirtu; birstu, biru; dīgstu, dīgu; klīstu, klīdu; vīstu, vītu; plīstu, plīsu. ⁺Klīdstu, ⁺vītstu, ⁺plīsstu - kur saknē t, d, z, vai s, jāskatās uz pagātņi, kas paglabā tīro sakni. Vist, sakne vīt- ⁺vīt-st-a, inf. vīt-ti arī "vīst". Tagadne ar infinitīvu sakrīt, kas rada neērtības.

2₁. Te pa lielākai daļai ir atvasināti darbības vārdi, vārbūt, arī aizņemti: gādāju, pag. gādāju.

2₂. Vēsturiski ņemot ir veca grupa; klibuoju.

2₃. -īja: mediija Ar šo grupu ir lielas neērtības. Liekas, ka te no sākta gala daži darbības vārdi bijuši ar parallēlām formām: pelnīt, pelnīju, pelnu; pelnī, pelna. Formas ir pielāgojušās "darīt" formām. Vēsturiski ņemot abas formas pareizas. Pamatā, laikam, bijuši veci i-celmi: sāls, sālīt, sāliju. Arī šinīs gadījumos ir parallēlas formas. Viena kategorija ir tiešām tautā, otrā ir aizņemti vārdi ar reliģisku nozīmi: svētīt, zvanīt, kristīt, pestīt.

3₁. Zināt, zinu. Viņš zin - tā saka tauta. Pareizi ir "zina". Dziedāt, dzied, dziedam, kaut gan šis vārds ir bijis citā kategorijā. Tāpat arī raudāt. Te nāk arī darbības vārdi ar -ināt: aicināt, aicinu (retumis arī: aicināju), pag. aicināju. Vārdus ar -ināt ieteicams locīt pēc zināt parauga. Zināma neērtība ir ar vārdu "sargāt". Vēsturiski ņemot, tas ir vecs gaŗš ā-celms: sargu, sargi, sarga. Tagad 3.personā saka arī "sargā". Labāk gandrīz būtu locīt pēc "gadāt" parauga.

3₂. Darīt, 3.pers. dara (dar'), 1.pers. daudzsk. darām. Gaŗums ir visos atvasinājumos.

33. Te sakritušas vairākas grupas: veci a-celmi un veci i-celmi. Tecēt, teku, tekam; +tekt, *mek* (+tekti); +tekt forma izzudusi un radīta tecēt forma. Forma ar -ēt apzīmē kaut ko iteratīvu. dziržu, ziež; mīl / mīļ; mīļ = mīlam būt, mīļš ir. Šī nozīme ir pirmatnīga. Kait, kaiš; gul, gul. Tagadnē tā tad ir svārstības; tāpat: sēdu, sēžu; pēdīgā forma ir pārsvarā. Pēc īsto i-celmu parauga dažos gadījumos virsroku paturējušas i-celmu formas. Vajadzētu būt: gulim, bet tā nesakām, jo ļ ir vispārināts. Sarunu valodā dažos gadījumos izplatījušās mīkstinātās formas, dažos - atkal nemīkstinātas. Tādos gadījumos, kur ir svārstības, labāk turēties pie nemīkstinātām formām.

Dabūt stāv savrūp. Tas ir aizņemts no krievu *году мѣ*.

Dabūju / dabūnu / dabuonu

dabū

dabū

dabūjam / dabuonam

dabūjat

dabū

Forma "dabūnu" varēja ieviesties pēc auju / aunu parauga. "Dabuonu", laikam, radusies uz to alternāciju pamata, kas vispārīgi sastopamas: -uon- // -un-. Pagātnes formas ir kārtīgas. Augšzemniekiem ir forma dabi-ju, ko ļaudis uztvēra kā formu no "būs".

Apstākļu vārdi.

Apstākļu vārdiem mēs sastopam vēl atvasinātas formas. Apstākļu vārdi ir tie vārdi, kas sīkāk raksturo kādas lietas, īpašības, vai darbības vārdu. Attiecībā uz etimologiju tie ir visādas apdilušas un sastingušas formas no dažādām vārdu šķirām.

✓ Lietu vārdu formas. Dažos gadījumos sastopam pat nōminātīvu. Pulks (daudz), pulksten(s) astonos, "pasauls ļaužu", pasauli, "pasauls" no pasaulis, lš. pasaúlis; "pasauls" i-celms. Pilnīgu nōminātīvu kā apstākļa vārdu lietot nav izdevīgi. "Pasaules" vārdā mums "e" atmests, un radies "pasaul".

"Gan" varbūt arī vecs nōminātīvs; lš. ganā.

Mums nav nevienas genitīva formas, kas būtu apstākļu vārdu nozīmē. Nav īsti izprotams, kāpēc tas tā. Varbūt, tāpēc, ka tas visciešāk raksturo attiecības divu nōmenu starpā. Datīvu ir diezgan daudz: šim brīžam, godam sveikt, mūžam, laikam.

Akūzātīvu visbiežāk sastopam laika apzīmējumos: šovakar, šonakt, šoreiz, vienreiz, kādreiz. Dažos gadījumos formas ir pilnīgas: pulku ļaužu. Ļoti tuvu tādiem gadījumiem pieiet arī instrumentāla formaš: laiku (nāc ļabi laiku), nomāju, augšpēdu, vecum vecs, milzum bagāts. Sinīs formās, laikam, atkritis -u-.

Lokātīva forma arī sastopama diezgan bieži: augšā, apakšā, priekšā, iekšā, vakar - tas var būt arī akūzātīvs. Kombinācija ar "šuo" ir tikai akūzātīvs. Tāpat jāizskaidro "tagad". T.s. vecie illatīvi: āran, iekšan, aukšan, zemen, virsun, nīcan (lejuj).

Izņemot akūzāt. un instr. nav neviena apstākļa vārda, ko varētu uzskatīt par daudzskaitļa locījumiem. "Ilgus gadus", "tecīnus" no vecas formas "tecīņš", analogiskā kārtā "nopakaļus", pilnīgi tāpat "pārmaiņus",

kas nepareiza forma, jo ir "pārmaiņa". Sieviešu kārtas vārdiem pieliek vīriešu kārtas galotnes.

Instrūmentāļu diezgan daudz. Visi tie vārdi, kas beidzas ar -is: retumis, mazumis, krustis, iesānis (arī: iesāpus), pēdis (pa pēdām), no kuņa radusies forma "pēc". Tie ir skaidri veci instrūmentāļi un vēl gluži pareizi. Vietumis (vieta - no tā nevar iznākt "vietumis") - no pareizām formām ir abstrahēta galotne -umis, kas kā apstākļu vārdu galotne pievienota arī citiem vārdiem. Līdzīgi: reizumis - reizām, reizēm. Blakus stāv vesela rinda instrūmentāļu, ko var atzīt par sieviešu kārtas formu: vietām, sumālam (nav īsti labi izprotams), tiešām, šķersām. Arī te galotne -ām abstrahēta un pielikta tur, kur tai nebūtu vietas.

√ Īpašības vārdu formas. Šeit ir izšķiramas vairākas katēgorijas: viena grupa beidzas ar galotni -i, cita bez galotnes, vai ar galotni -u.

1. Labi, smagi, slikti. Dažos gadījumos -i priekšā vēl kaut kas ir bijis. Lš. labāi, gr. $\lambda\omicron\upsilon\upsilon\eta$ - vienkopus, $\lambda\omicron\iota\alpha$ - par sevi, kas viensk. dat. siev.k. Labāi, labai, labāi, labi. Nesaprotami, kāpēc sieviešu kārtā. Daži domā, ka te sieviešu kārtas lokatīvs, bet arī to nevar attaisnot. $\delta\omicron\delta\pi\rho\upsilon$, sskr. kšiprē - ātri. Drīzāk iemesls domāt par nekatro kārtu: ir meklējams vecs vienskaitļa lokatīvs. /Cieti / cieši - nozīmē ir nianse; plati / plaši; biezi / bieži; gludi / gluži; taisni / taisni (tikai izloksnēs); ir arī vēl citi gadījumi. Citur sastopamas tikai mīkstinātas formas: druoši, daiļi. Mīkstinātas formas atvasinātas no veciem u-celmiem. Lš. drēsūs, dailūs, platūs, tolūs. Leišu valodā apstākļu vārdi šādos gadījumos nebeidzās tikai ar -ai, bet -iai: drēšiai, plačiai, gardžiai. Mums mīkstinājums jau ir īpašības vārdos, pieliek tikai apstākļu vārdu galotni: mīļi, daiļi, gardi (ne: garži) un saldi (ne: salži). Daži apstākļu vārdi ir neizprotami. Vēl, sen - šaurais "e" norāda, ka beigās, varbūt, bijis "i"; īpašības vārds vēls, šens, lš. vēliai, seniai, sēnas / seni; seni + ai > seniai.

2. Maz, daudz - te nevar domāt, ka būtu atkritis "i", lš. daugia, citās formās galotne -ai. $\mu\alpha\lambda\omicron$, varbūt mūsu "maz" un "daudz" darinātas pēc krievu parauga no "maza".

-on | $\frac{1}{2}$ o < -od, to, tod; +mazad.
-om |

Ka tiešām tā bijis, uz to aizrāda leišu formas. Izloksnēs: aukst, karst, salt; atkritis "a". Cik un tik, ciek un tiek arī laikam darinātas šādā pat kārtā; lš. kiek, kieka.

3. -u varētu būt veca instrūmentāļa galotne. Pret to ir iebildumi, tās laika u-celmu formas, bet nekatras kārtas akuzatīvi: vēlu, klātu, blaku - klakus - blakām.

Līdzās ir formas arī kā veci locījumi, bet neskaidas. Visai, tikai - formas darinātas no vietnieku vārdiem. Ciekai, tādai (tādi), nekādai (nekādi) - arī šīs formas nav visai skaidras. Milenbachs domāja, ka te vienkārši sieviešu kārtas datīvs. Mūsu dienās tos uzskata par analogiskiem darinājumiem. Kā, tā / kai, tai - tautā sastopamas formas. Domā, ka tās ir lokatīva formas; kai, tai, saīsināšanās notikusi gluži pareizi, bet radusies lauztā intonācija. Tie, šie; +tei, +šei. Līdzās šīm formām ir arī faktiski sastopamās formas: teit, šeit - teitan, šeitan. Partikula "t" laikam kāds saīsinājums no -ti; teit < +teiti, kam ir aizrādījums prūšu valodā; tēuti. "Pat" lieto arī apstākļa vārda nozīmē un uzlūko kā vecu lokatīva formu; turpatās - tipiska lokatīva nozīme. Tukšā - siev. k. lokatīva no īpašības vārda tukšs. Līdzās - daudzsk. siev.k. Pēc sieviešu kārtas parauga "šūorit, šūoritās"; vīriešu kārtas vārds ar sieviešu kārtas galotni: no rītas, pirmītās, varbūtās. Ir arī dažas instrūmentāļa

formas: lēnām, šķērsām, gaļām, lēnītiņām, klusītiņām. Tās visas ir sieviešu kārtas formas. Vīriešu kārtas formas: retis, senis. Pāmazām, bet: pamāzam; pavisam, pagalam. Blaku / blakus - šīs formas cēlušās tā, ka formu ar -us uzlūkoja par daudzskaitļa akuzatīvu, kas paralēls formai blaku.

Kad, tad - šīm formām ir sakars ar norādāmiem vietnieku vārdiem kas un tas. Aiz "d" vēl kaut kas ir bijis. Uz to aizrāda leišu valodas formas: kadā, tadā, visadā.

Kur, tur, šur, visur, citur - šīm formām arī sakara ar vietnieku vārdiem. Līdzās ir formas: kurp (wohin), turp, šurp. Savrup, arī savrūp (labāk bez gaļuma). Šo formu uztveņ datīvi. Sav/rup - kas pats par sevi rūpējas, tomēr sakara ar rūpēm nav. Endzelīns: domā, ka šī forma skanējusi savurp, kas metatēzes ceļā pārgājusi par "savrup". Leišu: kuř, laikam kādreiz skanējis "kuor". Neskaids ir "uo", varbūt, no kōr; ide. [†]quō/r. Izcelšanās nav skaidra, bet ir zināms, ka sakars ir ar vietnieku vārdiem.

Te, še, [†]tē, gr. τῆδε (šeit), kr. здохоб. Nu, gr. vūv, sskr. nū. Jau, sl. oγ-[†]xe; [†]eu-; j-ou varētu būt jau sākumā ide. Kuopš (izloksnēs ku¹mš), [†]kuomš; kuo meš- vedams sakarā ar mets, metu; kuometu - instr.; kuomešu > kuomeš > kuomš; aumeš - ļoti daudz.

"Vairs" ir atliekas no veciem salīdzināmiem pakāpeniem: vairs.
"Firms" veca komparatīva pakāpe: pirmis.

Vesela rinda ir apstākļu vārdu, kas atvasināti no darbības vārdiem: stāvu(s), guļu(s), rāpu(s), izklaidus, garšļaukus, slepus. Viņi atgādina nelokāmos tagadnes divdabjus nekatrā kārtā. Ir iebildumi, ka viņi būtu uzglabājuši darbības vārdu galotni.

Lš. pacelā (lienot), diselā (divsēdu), Domā, ka tās esot divskaitļa instr. formas. Izklaidu, izklaidus - tās ir jau jaunlaiku parādība, te analogija ar akuzatīva formām un sakars ar pagātnes formām: pacilus. Vecas darbības vārdu gerundija formas. Jāšus, lēkšus, vilšus, klupšus u.t. t. Nevilšus - sakne vil-, š radies kur citur. Tas radies tādos darbības vārdos, kur tas ir saknē, vai no līdzīgiem lietu vārdiem. Uz to ir aizrādījumi leišu valodā: yogčiā - zagšus. Pamatos bijis lietas vārds. Pama-ta forma: -tiām. Mums: [†]sleptiā - slepšu. "Tiepša" ir no vecas formas tieptiā. Dažos gadījumos noticis sakusums ar tiem apstākļu vārdiem, kam galotne -is: skriešis. Ir veca divdabja forma: bridin, dzertins, koptins - kas jākopj, atrastins, Domā, ka tās ir datīva formas.

Partikulas.

Partikulas ir tādas formas, ko nevar pieskaitīt ne apstākļu vārdiem, ne saikļiem. Reti ir sastopama partikula ba: ta ba dēļ, arī: te be dēļ; kr. до. Jeb - te mūs interesē tikai elements "b"; kr. до. Bet - domā, ka tas ir saīsinājums no vācu "aber"; lš. bē; elements be, kam pielikts "t". Arīdzan, arīg (vai), arī. Mūs interesē - dzan un -g. Leišu partikula - gu. g < [†]go. -dzan kārtīgā veidā nevarēja rasties, jo "a" priekšā "g" nepārvēršas par "dz". Aiz "dz" ir bijis "i"; to aizrāda arī: nedz, neģi; nedzi > nedz. Jang verd - vai jau verd?; "jang" veca partikula. Jel, jele; no kā cēlies - le, nav skaidrs. Līdzīga partikula "nule", kr. еле - tikko. Lai- pavēles nozīme; lai < laid, kam atkritis "d". Tautā vēl ir sastopama blakus forma "lei", kas vedama sakarā ar kr. ле. Vienapvienā virzienā; elements "p" agrāk bija vairāk sastopams. "It" vedams sakarā ar lat. ide.; "i" ir norādāmais elements, "t" partikula; blakus arī forma "itin". Kaut; kau-t; elements kau- jasadala sīkāk: k-au; gotu: þauh; vācu: doch < [†]tauk; elementā "t" slēpjas partikula. Kalēt, talēt

ir stipri saliktas formas; kr. $\kappa\omicron\lambda\epsilon$; bijusi forma kalē, kas pastiprināta ar "t". Tāpat "t" pieliek "kamēr" - kamērt.

Prēpozīcijas.

Prēpozīciju uzdevums ir raksturot attiecības starp diviem jēdzieniem laikā un telpā. Prēpozīcijas veidojušās no apstākļu vārdiem.

Mūsu valodā zināmas prēpozīcijas saistās ar zināmiem locījumiem. Spilgtu dažādību var novērot vienskaitlī.

Prēpozīcijas ar genitīvu:

aiz, apakš, bez, dēļ,
iekš, iz, no, pēc,
pie, priekš, zem, virs,
uz.

Prēpozīcijas ar datīvu:

līdz, pa.

Prēpozīcijas ar akūzātīvu:

ap, ar, gar,
pret, starp, par.
caur, uz.

"Uz" lieto ar genitīvu un akūzātīvu. Pastāv svārstības. "Pa" lieto ar datīvu un akūzātīvu. Par divi pūri; pēc seši gadi - ir sastingušas divskaitļa formas. Aiz prēpozīcijas stāv norādāmais vietnieka vārds: tas, kas; no tam, pie tam - datīvu lieto vispārīgā nozīmē; kā, kāmdēļ; lš. prieg-tām = pie tam, kr. $\kappa\omicron\mu\omicron\mu\omicron\mu\epsilon$. "Prieg" nav prēpozīcija, bet apstākļa vārds. personisko vietnieku vārdu instrumentāli var stāvēt pēc visiem satiksmes vārdiem: ar, ap, gar, pret manīm, tevīm, sevīm. Sākumā šie instrumentāli nostājās tikai aiz instrumentāļa satiksmes vārdiem. Bet, kad tie ar laiku panīka, citiem instrumentāļiem saskanot ar akūzātīvu, tad tie kā nedzīvas formas varēja piedroties visiem satiksmes vārdiem. Pēc visiem satiksmes vārdiem stāv vietnieka vārda "kas" un "tas" akūzātīvs. Tāmnieku izloksnē satiksmes vārdi biedrojas ar vīriešu kārtas akūzātīvu, izņemot tos, kas stāv ar datīvu. "Ar" lieto arī ar genitīvu: ar viņas, ar Annas. Daudzsk. prēpozīcijas biedrojas ar datīvu un instrumentāli. Tauta lieto arī genitīvu: bez bēdu. Prēpozīcija "dēļ" savu genitīvu patur arī daudzskaitlī, pie kam tā vienmēr nostājas aiz sava locījuma, kā vienskaitlī, tē daudzskaitlī: bēdu dēļ, prieka dēļ. /Ka instrumentālis daudzskaitlī izskaidis akūzātīvu, tas izskaidrojams ar to, ka vienskaitlī instrumentālis un akūzātīvs sakritis. Daudzskaitlī radās sajukums starp prēpozīcijām, kas prasa akūzātīvu un kas prasa instrumentāli; ar brāļiem, (gar brāļus); instrumentālis paturējis virsroku. Bez tam sieviešu kārtā sakrīt nōm., acc. plūr. un gen. sing.: pļavas. Ja teica: uz pļavām, tad tas sākumā likās neparasti, bet nejuka vairs ar vienskaitļa genitīvu un daudzskaitļa nōminātīvu un akūzātīvu.

Aiz - izloksn. āz (kuršu forma). Bijusi arī forma "az"; azuots, az-aids. Kr. $\alpha\alpha$, lš. ažuo. Kā izskaidrojams "i" nav zināms; laikam, cēlies no "azi". Visbiežāk šo prēpozīciju lieto vietas nozīmē, arī salīdzināmā nozīmē.

Ap, apkārt, apliek (+aplik < +aplink). "Ap" laikam bija plašākā veidā +apa; lš. apačiā (apakša), mūms vajadzētu būt +apaša < apa-tī-ā, sskr.

apa/ty/am. Nozīme ir: apkārt un zem.

Ar, kam mūsu dienās līdzās stāv saiklis "arī". Pēdīgais laikam zināmā mērā vecāks tiešās prēpozīcijas nozīmē. Partikula "ar" kā jautājamā partikula "vai" paplašināta ar "i". ⁺(tēvs dēlu gāja) - pavadonības instrumentālis; tēvs, ar(i) dēls gāja - te patiesībā savilkts teikums. Šīs divas konstrukcijas ir savā starpā konāminējušās: tēvs ar dēlu gāja. Forma "arī" palikusi tikai saikļa lomā. "Ar" lieto tikai ar instrumentāli.

At-: sastopams tikai kā prēfikss, atstatu, ata-stu.

Au-: vedāms sakarā ar latīņu: au: auferrō; aumaļām; aumanis - cilvēks, kam nav prāta.

Bez, bešā. Šī prēpozīcija, laikam, kāda vecāka forma. "Bes" būs radies salikteņos ar nebalsīgo līdzskani. Pamatos kāda veca partikula b-; pr. bhe; lš. bè; sskr. apst.v. ba/hih-āsā, bāhyah - ārējais; ide. ⁺bhē-. Elements "hi" sskr. valodā rodas no ḡh; bez < ⁺bhe/ḡh-is. Pievienojot partikulu -tī-, ⁺bhe-tī-ā > bešā. Tai ir atņemamā nozīme.

Caūr laikam vedāms sakarā ar caurs, caurums, tuvākā kārtā ar apstākļa vārdu cauri.

Da-, kr. ḡo , bet ir tam tikai rada, nav aizņemts.

Dēļ parasti stāv aiz lietas vārda; lš. dēļ, dēļiai, sl. дѣла; kādēļ //kam > kamdēļ; kāláb, kalábad. Tā, laikam, salikta forma no "kālábād/ēļ".

Gar vedāms sakarā ar "gařām", kas ir daudzskaitļa datīvs.

Iekš sastopams vairs tikai kā lokatīvs "iekšā". No prēpozīcijas "iekš" izvairās. Ie-k-šā < ⁺en/tī/ā.

Iz sastopams tikai salikteņos. Radniecisks ar gr. ἔξ un lat. ex; ide. ⁺egs.

Kuopš < kuomš.

Līdz - tam pamatos kādreiz bijis vecs lietas vārds; lš. lygūs.

Pa, kam latīņu valodā atbilst po-situs. Līdzās lieto formu "par", kas dažās izloksnēs pilnīgi sakritis ar "pa". Vēl ir trešā prēpozīcija "pār", kas tuvu rada apstākļu vārdam "pāri"; lš. pār, peř; pr. per; per kā prēfikss; gotu: fair < ⁺per; sl. прѣ < ⁺per; ⁺per < ⁺pr; mums "pir-" ⁺prei; prae latīņu valodā atiet uz vecu prai-. Pamata nozīme ir tā, kas saistās ar mūsu jēdzienu priekšā. Mums arī savienojums ⁺prei: prievīte; prieds - pielikums; Prebalghe - Piebalga; Priekule. Formas ar prie- tāpēc interesantas, ka no tām, laikam, cēlušās formas ar "pie". Tā kā šis "pie" mums ļoti izplatīts, tad tam vajadzēja būt arī svešās valodās. Bet tā nav, tāpēc ir izsacītas domas, ka tas cēlies sekundāri no "prie". Priekša < ⁺prei-tī-a. / Postpozitīvas partikulas ir ar tīru -p: turp. Te gan laikam vecs -pi.

Pret, apstākļu vārds pretī; kr. прѣ/мѣ/бѣ; gr. πρὸς; sskr. práti.

Priekš lietojams lokālā un finālā nozīmē. No pēdīgās cenšas izvairīties, nostādot tā vietā datīvu.

Pirms, ⁺pirmis - atliekas no veca kompārātīva.

Pēc - vecs instrumentālis no ⁺pēdis, nōm. ⁺pēds.

Sa - sastopam tikai kā prēfiksu. Variācija sa- izplatītāka, suo-sastopams mazāk; suo < san, sl. сѣ , gotu: sūe-; kuršu Sentatze; sskr. sane-. Alūksnē ir forma "sumazgās"; su- varbūt cēlies no saīsinātā suo-. To var vest sakarā arī ar gr. σὺν .

Secen senāk lietoja kā prēpozīciju, tagad - kā apstākļa vārdu. Šī forma vedama sakarā ar vārdu ⁺sekt; ⁺secens; lat. secundum.

Starp - radies no "starpa".

Uz, lš. už, sl. ~~už~~, lš. užú-, užúo.

Virš - virsus; virs zemes, zemes virsū.

Zem - no "zeme".

S a i k ļ i.

Saikļi ir atsevišķi bezformas vārdiņi, kas teikumā noder atsevišķu vārdu, vai teikuma daļu savienošanai. Uz savienojuma rakstura pamata izdarāma saikļu šķirošana.

1. Savienojamie saikļi: un, ir, ar savieno divus radniecīgus jēdzienus, vienam otru papildinot.

2. Pretstata saikļi savieno satura ziņā pretējus elementus: bet, tomēr, taču.

3. Salīdzināmie saikļi: kā, tā.

4. Šķirojamie saikļi: vai, jeb. "Jeb" lieto tikai eksplikatīvā nozīmē, bet "vai" tikai isti šķirojamā nozīmē. Jo tālāk iet atpakaļ pagātnē, jo lielāks pārsvars ir "jeb".

5. Pakārtojamais saiklis: ka, kas parasti saista papildītāja teikumu.

6. Pamatojamie saikļi: jo, tāpēc ka, tā kā. "Tā kā" sveras jau vairāk rāk uz īpašu niansi, ko var saukt par cēlonisko.

7. Vēlamie saikļi: kaut, kauču, lai. Tiem jau ir pieļāvības nozīme. Pilnīgi ar tādu nozīmi ir saiklis "lai gan".

8. Nosacījuma saiklis: ja < ⁺ jod. Bieži kā nosacījuma saikli lieto "kad", kas parasti ir laika saiklis un apstākļa vārds.

Sajutuma skaņas.

Sajutumu skaņas mums neizteic vis kaut ko ar savu saturu, bet ar pašu būtību. Tās ir atliekas no pirmatnīgas valodas radīšanas. Mums ir interjekcijas, kas tuvojas vārdiem parastā nozīmē, zināmi izsaučieni, ar ko saistās dvēseles pārdzīvojumi.

Ai, au - sāpju interjekcija! "Vai" arī izpauž sāpes un nožēlošanu. Lat. vae, gotu: wai, ahd. wē, agls. wā, gr. οὐαί, οὐα̃, kelt. gwae. No "vai" atvasināti jau vārdi ar zīmīgu raksturu: vaidi, veijš; gotu: waja-mērjau (dievu zaimot). Forma "au" mums vairāk ieviesusies no vācu valodas.

Interjekcijas ar skaņu atdarināšanas raksturu ir visvecākās: žvīkš, žvākš; klip, klap u.c.

Trešā kategorija ietilpst jaunākā attīstības posmā. Tie ir vārdiņi, ko bieži lietojam, tā kā mums vairs nav jālieto pilna forma, lai domu varētu saprast. Pietiek, ka dzirdam pamatelementu vien. Klau- klausī, klausies, vai tu re (redz), va(i) dzi (dzirdi), rau (raugies), žip un drei ir vācisks (Schieb und drehe!), paldies < palīdz dievs, lat. o je-mine = Jesus Domine ! Veseli teikumi nepārvēršas gluži par interjekcijām,

bet iet citu ceļu, nōminālizējas. Mums tādu speciālu piemēru nav. Vācu: Gott sei bei uns ! - Der Gott sei bei uns = der Teufel.

S i n t a k s e .

Sintakses jēdziens nav gluži skaidrs, jo gar to vēl strīdas. Sintakse būtu tā gramatikas daļa, kas apcerē plašākus vārdu savienojumus. Locījumu mācību var nostādīt tūlī blakus locījumu formām - morfologijai jeb tūlī aiz tās.

Nōminātīvs un vokātīvs.

Nōminātīvā parasti stāv teikuma priekšmets. Locījumu sakopojumos nōminātīvs nemaz neielaižas. Ar nōminātīvu ir saistīts izteicējs.

Vokātīvs senās valodās bijis ar īpašu formu. Tagad mums vokātīva formas ir negatīvas - bez galotnes: tev! māt! No citiem vārdiem tas atgādina nōminātīva vai akūzātīva formu: mīlais dievs! mīlo brālī!

Ģenitīvs.

Ģenitīvu lieto kopā ar lietu un darbības vārdiem.

Dalāmais ģenitīvs raksturo, ka attiecīgā darbība, vai jēdziens nōminātīvā neaptver visu otru jēdzienu, bet tikai kādu daļu. Šāds dalāmais ģenitīvs stipri bieži stāv aiz lietu, vietnieku, skaitļu un darbības vārdiem. Bieži tam ir dažādas nianse. Dalāmais ģenitīvs stāv aiz lietu vārdiem, kas apzīmē daudzumu, baru, pulku: pulks pūpolīšu; lieli pulki ļaužu. Viss pulks kaņavīru - satura ģenitīvs. Satura apzīmējums seko nōminātīvam. Kas tev vainas? Ko laba teiksi? Kas no jauna (kas jauns)? - lat. quid novi? Malu malas; mežu meži; purvu purvi - t.s. pastiprināmais ģenitīvs. Tavu brīnumu! To māju un dārzu - izsaucāmie ģenitīvi. Sudraba gredzens - vielas ģenitīvs. Dalāmais ģenitīvs aiz darbības vārdiem: padzerties ūdentīna; ogu palasīt. Ņemt, dot lieto vairāk ar akūzātīvu, tomēr arī ar ģenitīvu. Smalka lietus pielījuši. Ģenitīvu prasa šādi darbības vārdi: kārot, iežēloties, kaunēties, atgādāties, atcerēties, trūkt, nebūt, netikt. Lūgt, prasīt, gribēt, kliegt - aiz šiem darbības vārdiem stāv nolūka ģenitīvs; varētu būt arī dalāmais. Tagad bieži lietojam akūzātīvu. Puiši gāja zirgu pītu (zirus pīt). ģenitīvs te izskaidrojas ar pašu supīna raksturu. Aiz darbības vārda "meklēt" arī dažreiz stāv ģenitīvs.

Piederuma ģenitīvs. Tēva māja, cilvēka mūžs. No tā mūsu valodā izcēlies īpatnējais lietošanas veids mūsu uzvārdos: Ancīša kungs, Kārklīna Pēteris. Rīgas pilsēta - pielikuma ģenitīvs. Pielikuma ģenitīvs ir diezgan izplatīts un raksturīgs: trijgalvju velns; pūpolu koks. Tipisks ir apzīmētāja ģenitīvs: goda vīrs, negoda amats.

Subjektīvais un objektīvais ģenitīvs. Dieva mīlestība; šī nianse dažreiz ir niecīga un nosveras uz piederuma, vai apzīmētāja ģenitīva pusi. Objektīvā nozīme sastopama vairāk: mūža licējiņa; uguns kūrējiņi. Kurzemē aiz negācijas lieto vairāk akūzātīvu, Vidzemē - ģenitīvu. Te par iemeslu partitīvais ģenitīvs, kam sakars ar veco ablātīvu. Viena otra ģenitīva forma radusies arī analogiskā kārtā: ļaužu cēla.

Ģenitīvu lieto pie īpašības vārdiem pilns, kārīgs, cienīgs, vecs u.c.

Datīvs.

Datīvs visbiežāk raksturo tos gadījumus, kur starp pašu runātāju un izsakāmo parādību sastopam dziļākas psihiskas attiecības. Datīvā stāv tas jēdziens, kam par ļaunu, vai labu ko dara. Datīvu visbiežāk sastopam saistītu ar darbības vārdu un ja tas saistās ar lietu vārdu, tad ar tādu, kas atvasināts no darbības vārdiem. Derēt, kaitēt, glaimot, patikt - prasa datīvu. Datīvs stāv arī pēc bezpersoniskiem darbības vārdiem. Brīnīties, smieties stāv ar datīvu, bet šīs konstrukcijas izliekas jau vecmodīgas.

Piederuma datīvs: tas man pieder, ir. Akls aklam ceļu rāda - vispārīgs pīepildītāja datīvs.

Mācīt darbam; laipai metu zobentiņu - nolūka datīvs. Nolūka datīvs ir ļoti izplatīts un bieži nevar novilkt robežas starp to un "dativus commodi vai incommodi": strādāju sev; brālim vedu to meitiņu, kam sarkani vaigu gali.

Dativus modi: kas man nāca biedram līdz; vergam tur māmuļiņu, bet: savu vecu māmuļiņu padomam (dat. finālis) vien turēju. Vai tādēļ dēla māte nepems mani vedeklai.

Dativus ethicus: vai tu man neiesi; to tu man pieminēsi. Datīvs mums stāv ar darbības vārdiem būt, kļūt, tapt. Bagātam būt nav tas, kas laimīgam būt. Datīvā lieto dēbitīvu: man tas jādara. Ansim vajadzēja piederēt divām mājām. Datīvs atkarīgs arī no lietu un īpašības vārdiem: tēvs tautām vēlētais. Kungam tiesas devējiņš. Es nebiju lauku irbe, vanagam notverama. Pēc vārdiem: "patīkams, paklausīgs, derīgs, uzticīgs" stāv datīvs. Datīvu prasa tādi darbības vārdi, kas salikti ar prēpozīcijām "pie" un "uz": uzbrukt kam, pielīst kam.

Akūzātīvs.

Akūzātīvs ir ļoti izplatīts locījums. Tas tik pat plaši raksturo attiecības starp vērbu un nōmenu, kā genitīvs divu nōmenu starpā. Akūzātīvs ir rezultātīvais locījums, tajā stāv tie jēdzieni, kas attīstās par darbības rezultātu.

Satura akūzātīvs ir tad, ja darbības vārds un attiecīgais papildītājs ir no vienas saknes: kādu domu es domāju; bēdā dievs manu bēdu; sapņus sapņot u. t. t. / Drusku konkrētāka nīahse jau ir tādos piemēros, kā: līdumu līst; plēsumu plēst. Izraudāt acis sarkanas - te jau ir skaidrs papildītāja akūzātīvs, bet specifiski ir uztverta rezultāta nozīme. Citādi ir gadījumi, kur akūzātīvs aiz nepārejošiem darbības vārdiem lietots zināmā nozīmē. Te nav svarīgas taisni papildītāja attiecības, bet gan adverbīālās.

Virziņa akūzātīvs: iet garus ceļus, labus ceļus; jāsim (pa) rāmu novadiņu; svešu zemi staigādams. Lai duss vieglu smilti - te jau gandrīz veida akūzātīvs.

Pēdu augsts, plats, dziļš - izplatījuma akūzātīvs.

Laika akūzātīvs: sirnu mūžu nodzīvot; gadu vecs; šo laiku.

Izsaucamais akūzātīvs: tavus brīnumus ! Tos priekus !

Daži darbības vārdi kļūst pāejoši, ja tos saista ar kādu prēpozīciju. Tad aiz tiem var stāvēt arī akūzātīvs: izstaigāt malu malas; skudra ceļu pārtecēja.

Divkāršais akūzātīvs: māti teica gudru sievu; zināju Anniņu bagātu meitu; lācis ēda maņas auzas, savas auzas dēvēdams.

Instrūmentālis.

Šis nosaukums patiesībā aptver tikai vienu gadījumu grupu. Instrūmentālī stāv tas vārds, kas šādā vai tādā kārtā pavada citu jēdzienu, saistās ar to. Šī saistība tomēr ir tālāka, pavadoņības attiecībās. Vecākais tad arī ir pavadoņības instrūmentālis: es uzaugu pie māmiņas deviņiem bāliņiem. Tiešām gāju melnu kreklu, nopelēj'šu vaiņadziņu; te izjūtams arī jau veida instrūmentālis. No pavadoņības instrūmentāļa plašākā nozīmē var viegli attīstīties t.s. īpašības, vai apzīmētāja instrūmentālis: vecais tēvs sirvu galvu nelaiž bērņus baznīcā; lai aug krustdēls sprogainis matis. Dažos gadījumos tam tuvu pieslienās apzīmētāja genitīvs: vidēja auguma un arī: vidēju augumu. Instrūmentālis izsaka pastāvīgāku īpašību. Palīku degunu - te genitīvu nevar lietot, bet: viņš bija labas dabas cilvēks - instrūmentāli šeit nelieto.

No pavadoņības instrūmentāļa cēlies laikam arī t.s. dalāmais instrūmentālis: rindām auga ozoliņi; skaitīt simtiem un tūkstošiem.

Iplatījuma instrūmentālis ļoti līdzīgs izplatījuma akūzātīvam: gāju ceļu dziedādama; laime gāja auzu lauku. Ar šo var saistīties veida instrūmentālis.

Laika instrūmentālis: gaismiņu Rīgā tiku. Tumšu nakti staigādami - te nav īsti skaidrs, vai tas akūzātīvs vai - instrūmentālis. Skaidri var tos atšķirt, kur ir paralēlas daudzskaitļa formas: rudenī bieži uznāk migla; rudenim (instr.) bieži uznāk migla. Instrūmentālis raksturo atsevišķus momentus, bet akūzātīvs ilgstošāku posmu.

Līdzekļa instrūmentālis: vienu roku vārtus cēla; dūris sist priedi. Zied pukītes trejis ziedis (veida instr.); tāpat: būšanu viņš būs; saukumiem laima sauca; milzum liels. Sīku seju (attiecības instr.).

Cēloņa instrūmentālis: badu mirt; asarām neredzēju; miltiem lika dzirnaviņas. Visus šos gadījumus var atvestināt no pavadoņības instrūmentāļa, arī t.s. izteicēja instrūmentāli: mīļš dieviņš kalpu gāja, mīlā Māra kalponīti. Kalpu, kalpu tu brālīti, kundziņam kungu būt.

Izsaucēja instrūmentālis: ak taviem skaudīgiem vārdiem! To vairs nelieto. Instrūmentālis mums zināmos gadījumos no vienas puses sakūst ar akūzātīvu un no otras puses sajūk ar genitīvu.

Lokātīvs.

Lokātīvu lieto vietas apzīmēšanai. Priekšmets ar vietu var būt saistīts tikai ar darbības palīdzību. Kamēr vieta domāta tikai lokālā nozīmē, tikmēr tāda nozīme ir arī lokātīvam. Bet ar laiku šī nozīme var mainīties.

Īsts lokātīvs: mežā dzimis, mežā audzis, pārnāk mājā, gauži raud. Bet: es uzaugu bāliņos - rāda jau attīstību. Vēl vairāk: zīle, žube pānākšņos, cielvaiņa vedējos. Te rodas t.s. izteicēja lokātīvs. Līdzīgs lokātīvs tādā izteicienā kā: palikt sveikā. Te jau ir īpaša nianse. Mirt badā - cēloņa lokātīvs. Stiprs spēkā; augt augumā; bļaut vienā bļaušanā - tie ir veida lokātīvi. Nolūka lokātīvs ir līdzīgs izteicēja lokātīvam, lieto par nedzīviem priekšmetiem: iet ogās, sēnēs u.t.t.

Laika lokātīvs: tajā acumirkļī, šai brīdī.

Klausīties dziesmās; vienkāršs papildītāja lokātīvs.

Tā tad lokātīvs sākas no tiešiem vietas apzīmējumiem un diferencējoties rada nianses.

+ +
+

Runājot par sintaksi šaurākā nozīmē, mums jāsadurās ar teikuma jēdzienu, šis jēdziens ir ļoti neskaids. Tagad domā, ka teikums ir pirmatnīgāks par vārdu. Viedokļi, no kuriem varam teikumu pētīt, ir dažādi. Pirmkārt, to varam pētīt no izrunas viedokļa (Satzphonetik). Ar to daudz neiegūtu, bet redzētu tikai dažas pārvērtības un parādības, ko vienkāršā runā neievērojam. Ar šo jautājumu sintakse nodarbojas maz. Otrs viedoklis ir logiski psihologiskais. Bet tas mūs velk pavisam projām no valodniecības, gramatikas. Tāpēc arī ar šo viedokli jābūt uzmanīgiem. Nevievērot šo viedokli nekādā ziņā nevaram. Trešais, tīri gramatiskais viedoklis būtu par daudz ārišķīgs, formāls. No tīra valodas viedokļa šis uzskats būtu visnepareizākais, bet mūsu valodā gramatiskais un logiski psihologiskais viedoklis cieši saistīti. Logiskā parādība visās valodās paliek viena un tā pati, bet gramatiskais uztveres veids katrā valodā ir savādāks, īpatnīgs. Teikuma uztverei var pieiet arī no aistētiskā viedokļa, bet tas vien būtu par daudz pavirši.

Teikuma dēfīnīcija no logiski psihologiskā viedokļa: teikums ir vārdos izteikta doma. Sai dēfīnīcijai ir lieli trūkumi. Liekas, ka tā ir par šauru. Domu var izteikt arī vienā vārdā. Tad šī dēfīnīcija par daudz saista teikumu ar vārdu, ir par daudz ārišķīga. Psihologiskais, kas ar pašu domu saistās, paliek neizteikts. Trešais defekts ir tas, ka rodas uzskats, it kā mēs nevaram savu domu izteikt bez teikuma palīdzības. Varam domu izteikt ar vienu vārdu, un tomēr šis vārds nebūs teikums: tu? tu! tu... Visparastākajos teikumos, izsacījuma teikumos, šis uzskats saskan ar patiesību. Šos teikumus visbiežāk sauc par stāstāmiem teikumiem.

Daži tagad ir mēģinājuši teikumu dēfīnēt no negatīvi sintētiska viedokļa. Arī tādā veidā varam nākt pie zināmas patiesības. Pauls un Vundts, kaut gan savā būtībā pretēji, iziet uz vienu un to pašu. Uzsvērtas ir blakus parādības, kas notiek psihē, veidojoties teikumam. Pauls izgāja no sintētiskā viedokļa, Vundts - no analītiskā.

Teikums ir valodisks izpaudums tam, ka psihē notikusi divu, vai vairāku jēdzienu saistīšanās par kopēju plašāku atziņu. Zirgs skrien - vai zirgs jau neimplicē skriešanas jēdzienu sevī? Zāle zaļa - vai zāle vien jau neizrāda un zaļumu. Varbūt šis dēfīnējums arī ir ārišķīgs.

Vundts nostājies uz diametrāli pretēja viedokļa. Pēc viņa, cilvēka domu pasaulē jau ir visi tie jēdzieni, par kuriem viņš grib formulēt atziņu, un teikuma uzdevums ir ienest skaidrību šais parādībās.

Teikums ir valodisks izpaudums tam, ka cilvēka psihē notikusi kāda plašāka jēdziena sadalīšanās.

Delbrücks: teikums ir artikulētā veidā notiekošs izpaudums, kas tiklab runātājam, kā arī klausītājam izliekas par kaut ko veselu.

Kuļikovskis: teikums ir zināma valodiska parādība, kas psihologiski ir saistīts ar to domu kustību, ko psihologijā sauc par prēdicēšanu.

Teikumus iedalot, jāizšķir vairāki momenti atkarībā no logiski psiholoģiskā un formālā grammatiskā viedokļa. Pēc pirmā viedokļa teikumus iedala:

izsaucamos,
stāstāmos un
jautājamos.

✓ Izsaučamos teikumos ir zināma dvēseles kustība, vai nu nospiestība, vai prieks. Cilvēks te atrodas nenormālā stāvoklī. Izsaučamie teikumi stipri īsi. Var būt arī svārstības: teikumi, kas sastāv no viena vārda (verbāls vai nōmināls moments), un arī garāki teikumi. Pārsvarā ir nōminālais moments. Izteicēja puse nav tik svarīga. Piem., kāda nejauka diena! Te jāpievieno arī vēlamie un pavēles teikumi. Tajos sevišķas izsaučsmes nav. Dažos var būt arī tas uzsvērts: kaut jel viņš nāktu! Pavēles teikumos pārsvarā ir verbālais moments. Šos teikumus galvenā kārtā raksturo stiprais emociōnālais tonis.

✓ Stāstāmie teikumi. Ar tiem mums visbiežāk darīšana, tie arī visplašāk pazīstāmi. Tajos mēs kaut ko stāstām (sine ira et studio). Tie nedrīkst būt pārāk īsi un aprauti. Īsts stāstāms teikums ir savā būtībā pilnīgs. Stāstāmie teikumi arī nav gluži vienādi. Par kādu jēdzienu varam izteikt kaut ko tādu, kas raksturo šo jēdzienu, sīkāk to nepaskaidrojot, un, no otras puses, varam to sīkāk paskaidrot. Ūdens auksts; saule karsta; māte mīla - tie ir nōmināli teikumi ar adjektīvisku raksturu. Zirgs ir kustonis - šis teikums ir substantīvisks. Te ir jau sīkāka paskaidrošana. Pirmā katēgorija tā tad ir nōminālie teikumi:

- a) nōmens lietas vārds,
- b) nōmēns īpašības vārds.

Ja paskaidrošana iet vēl tālāk, darbība paskaidro pašu priekšmetu, tad runājam par verbāliem teikumiem. Tie stāv tuvāk a) grupai.

✓ Jautājamie teikumi. Šķiet, ka tie ir tie paši stāstāmie teikumi ar pārstatītu vārdu kārtību. Svarīgākais jautājumā tomēr ir balss modulējums. Arī jautājamos teikumos ir mazas izšķirības. Uz dažiem teikumiem nevar sagaidīt atbildi "jā", uz citiem "nē". Tie ir fakta, vai izšķirošie jautājumi. Tos varētu saukt arī par teikuma jautājumiem, jo jautājumam padots viss teikuma saturs. Otrā katēgorijā jautājam tikai par zināmu teikuma daļu, parasti pēc paskaidrojuma, vai papildinājuma. Tie ir papildu jautājumi, vai vārdu jautājumi. Kad tēvs atbrauca? Vēl ir šķirāmie jeb disjunktīvie jautājumi: vai tu, vai es? Tie ir diezgan nenoteikti un ieņem vidus stāvokli starp parastiem un jautājamiem teikumiem.

Zināms stāstāms teikums var būt pozitīvs un negatīvs (es esmu, es neesmu). Izsaučamos teikumos tas neparādās tik spilgti. Emocija te jau ir, un tāpēc īsta negācija nav iespējama. Vēlamos teikumos var būt negācija, tāpat arī pavēles teikumos. Negācija izpaužas tur, kur ir darīšana ar kādu verbu. Pie nōmināliem momentiem negācijai nekādas lomas nav. Jautājamajos teikumos negācija sastopama disjunktīvos jautājumos.

Ir teikumi, kas sastāv tikai no viena elementa, un tādi, kas sastāv no vairākiem elementiem. Tad varētu teikumus sadalīt divās grupās:

1. vienlocekļu teikumi:

- a) tikai konkrētā situācijā tādi,
- b) vienmēr tādi, nepilnīgi teikumi,

2. daudzlocekļu teikumi.

- a. Teikuma ekvivalenti ir tikai konkrētā situācijā vienlocekļu teikumi. Vairāk, vai mazāk pilnīgi tie ir tad, ja viņien verbāls raksturs.
- b.
- 1) Interjekcijas. Zināmos gadījumos tās arī normālā valodā atvieto veselu teikumu.
 - 2) Vokātīvs, kas arī jāpieskaita vienlocekļu teikumiem.
 - 3) Pavēles izteiksme.
 - 4) Bezpersoniskie teikumi. Tā ir raiba katēgorija. Līst, snieg, salst - meteorologiskas parādības. Man sāp; galvā duņ; ausis plēš - fiziologiskas parādības.
- Daudzi domā, ka bezpersoniskie teikumi cēlušies no personiskiem. Tam gandrīz jāpiekrīt. Bezpersoniskie teikumi ir labi veci, un to attīstība savos pamatos bijusi komplicēta.

Vienlocekļu teikumi.

Šeit jāsadurās ar teikuma priekšmetu un izteicēju. Skolas gramatikās šie jēdzieni dēfinēti pārāk vienkārši. Bet bieži gramatiskais teikuma priekšmets sakrīt ar psihologisko, izteicot to jēdzienu, kas pirmais mostas mūsu apziņā.

Teikuma priekšmets ir nōminātīva formā ietverts valodisks izsacījuma pamats jeb viduspunkts, un kas par to teikts, tas ir izteicējs.

Par teikuma priekšmetu var būt vai nu nōmens, vai pronōmens. Infīnītīvu vairs neuztveŗam mūsu dienās kā teikuma priekšmetu. Tam ir arī gramatiski iebildumi. Infīnītīvs nekad nevienā valodā nav nōminātīvs. Tāpēc tādus izteicienus kā lat, "vīvere est mīlitāre" pieņem par bezpersoniskiem; arī mūsu: braukt bija auksti; man parasts ciest klusu - te labāk runāt par bezpersoniskiem teikumiem.

Partitīvais genitīvs arī var figūrēt teikuma priekšmeta lomā: man nav maizes; cilvēku tur bija bez gala.

Izteicējam ir nōmināls un verbāls raksturs. Nōmens raksturo priekšmeta īpašības, vai to paskaidro. Nōminālā teikumā ir saitīte (copula). No sintaktiskā viedokļa tā ir attiecību izpaudējs starp teikuma priekšmetu un izteicēju. Saitīti var arī atlaist nost. Lai būtu pilnīgs teikums, mums jāiedomājas divi jēdzieni (piem. ūdens (ir) auksts) noteiktā saistībā. Saitīte mūsu valodā diezgan pabrīva. Pagātnē saistīti lietojam. Tā ir psihologiska parādība; tagadne cilvēkam ir vistuvāka, konkrētas attiecības varam iedomāties bez speciāla formulējuma. Saitīti jālieto, ja izteicējs ir substantīvs. Vajaga, lai izteicēja nōminālais elements būtu saskaņā ar teikuma priekšmetu kārtā un skaitlī. Dažos gadījumos nōminālais elements izteicējā var arī nebūt nōminātīva, bet kādā citā locījumā. Ja izteicējs verbs, tad nepieciešama saskaņa skaitlī. Sarkanais un melnais bruninieks (ne: bruninieki). Krievu valodā tē lieto daudzskaitlī. Tēvs un māte jau pārnākuši. Ja viens priekšmets vīriešu un otrs sieviešu kārtas, tad izteicējs, būdams divdabis, stāv vīriešu kārtas daudzskaitlī. Šis zīmulis un spalva ir ļoti dārgi (dārga); izteicējs var rīkoties arī pēc tuvākā priekšmeta.

Vienkāršos paplašinātos teikumos sastopam tos teikuma locekļus, ko sauc par apzīmētājiem, papildītājiem un apstākļiem.

Plašāk ņemot, tur ir grupas, vienveida noteicamās grupas. Viens vārds ieņem it kā centrālo lomu, ap kuru grupējas. Noteicamās grupas atkarājas no grupas centra. Ja centrs lietas vārds, tad ar to saistās apzīmētāji, ja verbs, tad papildītāji, vai apstākļi. Ne vienmēr tas tā noteikti. Apstākļa vārds ir it kā verba sīkāks noteicējs, sevišķi tas sakāms par kārtas apstākli. Pie citiem sakars gan drusku bālāks. Tiešais papildītājs ir tad, ja nav nekādas prēpozīcijas. Parasti liekas, ka papildītāji saistīti ar darbības vārdu. Te ar tiešo papildītāju konfliktā nāk apstākļi. Mēs dzīvojam Rīgā (apst.). Vai katrs lokātīvs ir apstākļa vārds? Tie ir jāšķiro. Tiešā nozīmē nevar par apstākļu vārdiem uzskatīt quasi tādus apstākļu vārdus, kas ir lokātīvi no pilnvērtīga nōmena. Tāpēc teikumā: mēs dzīvojam Rīgā, "Rīgā" ir papildītājs.

Skolas gramatikas mācība, ka visur, kur genitīvs, ir apzīmētāji, ir nepareiza. Te atkal jārunā par papildītāju. Augstāk minētie papildītāji bija tiešie un netiešie verbālie papildītāji.

Vistipiskākais gadījums, kad ap centrā esošo lietas vārdu ir apzīmētāji - īpašības vārdi. Tie ir tiešie apzīmētāji. Jaunākie uzskati par apzīmētājiem uzlūko tikai īpašības vārdus. Atsevišķs izņēmums ir ar pielikumiem; te apzīmētājs ir lietas vārds. Ja lietas vārdam ir verbāls raksturs, tad ar to var saistīties papildītājs: tēvs tautām devējiņš; pie lodziņa sēdētāja. "Pie lodziņa" uzskatāms kā nōmināls papildītājs.

Arī adverbs var būt centrā: viņam klājas ļoti labi. Plašā teikumā sastopam atsevišķas grupas, kas grupējas ap nozīmes centriem.

Teikumos novērojamas arī t.s. paplašināmās grupas. Tajās sakars atsevišķo vārdu starpā vājāks. Maza, maza mucīņa - iterātīvi komposīti. Skolas gramatikās runā par vienveidīgiem teikuma locekļiem, kas var būt visās katēgorijās. Biezi melni mākoņi - paplašināma grupa, kas sastāv no diviem īpašības vārdiem. Bērni skrien un kliez - pēc skolas gramatikas savilkts teikums. Jaunākā laikā māca, ka te tiešām jārunā par savilktiem teikumiem un ne par vienveidīgiem teikuma locekļiem. Tagad mācība par paplašināmām grupām cieši saistās ar mācību par savilktiem teikumiem.

Mēs izejam no formālas sistēmas.

Apstākļu vārdi paliek tikai tie gadījumi, kas tieši izteikti ar gramatiskiem apstākļu vārdiem. Tiem pret verbu tāda pati loma kā īpašības vārdam pret nōmenu.

Teikumi saistās savā starpā. Šis saistības var būt dažādas. Nākošais teikums var būt saistīts ar iepriekšējo logiski, bez kādas gramatiskas atkarības. Sakars var būt arī ciešāks. Saule spīd un zāle zaļo. Gramatiski arī te neatkarība diezgan liela. Te novērojam vai nu teikuma parataksi (neatkarību) vai hipotaksi (pakļaušanu). Paratakses gadījumi ir tur, kur divi teikumi neatkarīgi saistīti. Teikumi var būt saistīti savienojuma, pretstata un cēloniskā saistībā, arī vēl tā saucamā šķirojamā saistībā. Hipotaksē saduramies ar galvenā un palīga teikuma jēdzieniem.

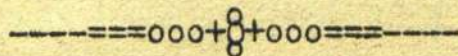
Saīsināto palīga teikumu jēdziens mums vairāk ieviesies no krievu valodas. Šis jēdziens ir likvidējams. Tādu saīsinātu teikumu pasaulē nemaz nav.

L i t e r ā t ū r a:

Prof. E.Bleses - Ievads valodniecībā;

Prof. J.Endzelīna - Lettische Grammatik;

J.Endzelīna un K.Mühlenbacha - Latviešu gramatika.

Kļūdu saraksts.

Lpp.	Rindā no:		Ir:	Jābūt:
	augšas.	apakšas.		
2.	13	-	- gar Daugavu uz dienvidiem un austrumiem.	- gar Daugavu uz dienvidiem, ziemeļiem un austrumiem.
7.	-	17	Latviešu valodas frazeologijā atrodami daži lībiešu izteicieni:	Latviešu valodas frazeologijā atrodami daži pēc lībiešu parauga darināti izteicieni:
10.	18	-	No krievu „спона” šis vārds nevar būt aizgūts,	No jaunākā krievu „спонд” šis vārds nevar būt aizgūts,
22.	-	25	Diftongi „uo” un „ie” latviešu valodā ir krītoši, kamēr dažās svešās valodās kāpjoši,	Diftongi „uo” un „ie” latviešu valodā var būt arī krītoši, kamēr dažās svešās valodās tie kāpjoši,
39.	-	1	Senatnē parciālā asimilācija tā tad gājusi tālāk.	Senatnē tagadējā parciālā asimilācija tā tad gājusi tālāk.
40.	-	17	sakni +veng-.	sakni +veig-, +veng-.
41.	-	2	Šis -ija- ieradies ti-	Piedēklis -ija- ieradies ti-
74.	-	8	raksturo darbības attiecības pret laiku...	raksturo darbības veidu attiecības pret laiku...